

DSH

DSH

Publikácia vychádza z iniciatívy
a v spolupráci s The Hidden Child Slovakia
a vďaka finančnej podpore
Rady na odškodnenie obetí holokaustu v SR

D S H

Naša vďaka patrí všetkým, ktorí s nami spolupracovali.

deti
HOLOKAUSTU
D S H

- 5 **Prehovorili sme**
Peter Volko
- 6 **Holokaust a deti**
Peter Salner
- 22 **Príbehy detí holokaustu**
Monika Vrzgulová
- 38 **Až bude po vojne...**
V. B. (1935)
- 43 **Neboj sa, nič sa nám nestane**
Zuzana Bartová (1934)
- 53 **Nekonečný hlad**
Zoltán Breiner (1932)
- 62 **Vymeňte ma s ich matkou**
Anna B. (1928)
- 67 **Tak som sa naučil štopkať a variť**
Henrich Fundárek (1928)
- 76 **Bolo mi ľúto, že nemôžem do školy**
Miriam Gálová (1935)
- 83 **Ja ťa poznám, ale neviem kto si**
Michal Klein (1937)
- 87 **Dva roky sme sa tak skrývali, čo mám k tomu dodať?!**
T. K. (1928)
- 93 **Ďakujem, neprosím si, nemám hlad**
M. K. (1928)
- 101 **Čo toto dieťa urobilo Tretej ríši?**
Katarína Lajčiaková (1937)
- 108 **Bože, chlapci, keby ste vy vedeli, koho tu dvíhate?!**
Zuzana Mensatorisová (1929)
- 114 **My ťa prepašujeme!**
Eva Mosnáková (1929)
- 122 **Toto sú holé fakty**
Richard Pagáč (Tausz) (1931)
- 127 **Putovali sme v stálom ohrození**
Peter Volko (1929)
- 133 **Stále som čakal, že sa otec vráti**
Jakub Zlatoš (1928)
- 140 **Posolstvo či splácanie dlhu?**
Monika Vrzgulová
- 144 **Resume**

Prehovorili sme

Milí čitatelia,

to, čo teraz nasleduje, nebude žiadne radostné čítanie: My, ktorí sme poslednou generáciou preživších holokaustu, nehovoríme často o tom, aké osudy nás stihli. Teraz, aj v mene tých desiatok tisícov, ktoré neprežili besnenie fašistov, chceme uložiť naše príbehy. Aby sa aspoň časť spomienok, ktoré časom blednú, ale neprebolia, zachovala. V duchu odkazu Simona Wiesenthala (za všetkých, ktorí odhaľovali tú hrôzu) nevoláme po pomste, ale ani nezabúdame.

Takto sa nám snáď podarilo vytvoriť memento pre všetkých, ktorí budú čítať tieto riadky. Niektoré trochu kostrbaté, ale láskavým a chápujúcim spôsobom upravené Monikou Vrzgulovou.

Je to vlastne prvá publikácia, ktorú napísali tí, ktorí stratili vlastnú mladosť a prežili to, čo si ani v najhorších predstavách nemysleli. Táto publikácia, po prvej knihe veršov našej družky Viery Meisels, vychádza aj vďaka porozumeniu a spolupráci Rady vlády Slovenskej republiky pre odškodňovanie obetí holokaustu a Ústredného zväzu židovských náboženských obcí na Slovensku, ako aj Dokumentačného strediska holokaustu, ktorým všetkým ďakujeme za vynikajúcu súčinnosť. Ide len o časť príbehov, ktoré editori so súhlasom preživších vybrali, obdobné by mohli vyrozprávať desiatky ďalších našich členov.

Naša organizácia The Hidden Child Slovakia aj touto knihou prispieva k naplneniu svojho poslania - dokumentáciou vlastných osudov a zachovaním pamiatky na tých, ktorí neprežili, i nás, ktorí sme poslednými svedkami toho, čo sa už - veríme - nikdy v ľudských dejinách nebude opakovať.

Pri príležitosti desiateho výročia pôsobenia The Hidden Child Slovakia pripravujeme samostatnú publikáciu o našej organizácii, ktorá predstaví verejnosti šírku našich aktivít.

JUDr. Peter Volko, predseda The Hidden Child Slovakia

Holokaust a deti

Peter Salner

Holokaust sa dotkol miliónov Židov. Väčšina z nich smrteľne, prežili len niektorí. Vďaka náhode, šťastiu, pomoci iných i vlastným, neraz netušeným schopnostiam a reakciám, ktoré dokázali v danom momente uplatniť a zachrániť si tým život.

Sovietsky historik Lev Gumiljov v jednej zo svojich kníh konštatuje, že prírodné javy možno podľa okolností pozorovať hviezdárskym ďalekohľadom, voľným okom, lupou či mikroskopom. Zároveň sa zamýšľa, ako nastaviť pri štúdiu a interpretácii dejín pomyselný „historioskop“. Napokon rozlišuje päť stupňov. Prvý si všíma historický vývoj ako celok, posledné dva sa obmedzujú na určité časovo obmedzené obdobie vývoja spoločnosti, či dokonca na osudy konkrétnych osôb. (GUMILJOV 1974: 19 - 22) Práve tieto dva „detailné“ stupne sa nie vždy aplikujú pri fenoméne holokaustu. Šoa mala masový charakter, preto ju odborníci neraz interpretujú „vo veľkom“ formou štatistík či iných „tvrdých dát“. Takýto postup je efektný a mnohí sú presvedčení, že stačí, keď vedia, koľko bolo presne obetí. Výsledné čísla sú na jednej strane hrozné, ale zároveň upokojujúce, pretože anonymné a presné. Majú však jeden nedostatok. Ľudia, ich osudy a emócie, ostávajú dobre ukryté pod týmto hlbokým nánosom exaktných údajov.

Holokaust sa týkal miliónov ľudí, preto nie je jednoduché vybrať konkrétne prípady a príklady. Mnoho dobových tragických udalostí malo doslova masový charakter a formálne rovnaký priebeh. Deportácie, selekcie v koncentračných táboroch, plynové komory,

nástupy na apel, vraždenie v Babom Jare, Kremničke či inde, to všetko zhromaždilo v rovnakom čase na tom istom mieste masy obetí (i množstvo páchatelov). Tieto udalosti zažívali (a väčšinou pri nich zahynuli) tisíce ľudí. Žena, ktorá sa ako dieťa dostala do koncentračného tábora Auschwitz¹, dokázala situáciu v tábore (ale aj vtedajšie perspektívy židovskej komunity) zhrnúť do jedinej vety: „*To nebolo prirodzené prežiť, prirodzené bolo umrieť.*“ (svedectvo č. 47) V dnešnej dobe modernej techniky existuje tendencia previesť tieto veľké čísla na spoločného menovateľa alebo ich zaznačiť v binárnej sústave. Takáto forma interpretácie je možná a z určitého hľadiska (napríklad z pohľadu katov či štatistikov) dokonca vítaná. Napriek tomu podobný nihilizmus odmietam a v duchu si vždy znovu spomeniem na verše ruského básnika Jevgenija Jevtušenka:

„Niet v svete nezaujímavých ľudí.
Jak planéta, čo vo vesmíre blúdi
je jediná a druhej takej niet,
tak každý človek sám v sebe je svet...“

Neopakovateľnosť zdanlivo rovnakých osudov sa vzťahuje aj na šoa. Holokaust sústredil tisíce, milióny ľudí v podobnej situácii, na tých istých miestach, s rovnakým konečným efektom. Hoci vonkajší rámec ich osudu bol podobný, v plnej miere tu platí, že keď dvaja robia to isté, nie je to to isté. Vtedajšie reakcie a súčasné reflexie týchto udalostí boli a ostávajú jedinečné: každý účastník ich vtedy vnímal, a pokiaľ prežil, tak dodnes reflektuje individuálne a nenapodobiteľne. Napriek nepredstaviteľne vysokým číslam postihnutých osôb nie som ochotný chápať a interpretovať ich len (hlavne) kvantitatívne. Vidím v nich viac než púhy súčet zavraždených a preživších, deportovaných a skrývaných, týraných a zachránených. Práve preto považujem za dôležité počúvať individuálne príbehy, poznávať osobné reflexie minulosti...

Šoa alebo holokaust??? Používam striedavo tak hebrejské, ako aj medzinárodne akceptovanejšie slovo. Nielen zo štylistických dôvodov. Verím, že aj takýmto spôsobom možno ilustrovať, že tragédia holokaustu sa dotkla v prvom rade Židov, mala však širší než len

¹ V textoch uvádzame pôvodné názvy nacistických koncentračných táborov, ako boli používané v čase ich existencie. Vo výpovediach svedkov sú ponechané názvy, ktoré použili oni.

židovský rozmer. Veď, ako uvádza historik Raoul Hilberg, v nacistami okupovaných krajinách žili nielen (židovské) obeť, ale aj páchatelia a (predovšetkým nežidovskí) diváci...

Šoa postihla všetkých Židov v celej okupovanej Európe. Niektorých sa dotkla brutálnejšie, v iných prípadoch miernejšie, ale neobišla nikoho. Zasiahla každého z nich, bez ohľadu na štátnu príslušnosť, pohlavie či vek; mladých aj starých, mužov i ženy. Nezastavila sa ani pred životmi detí.

Som dieťa holokaustu. Nielen preto, že pochádzam zo židovskej rodiny a dátumom narodenia patrím do vekovej skupiny ľudí, ktorí prišli na svet krátko po tejto tragédii. Možno ešte viac z iného dôvodu. Osudy mojich rodičov reálne mohlo spojiť len sociálne inžinierstvo, nerozlučne spojené so šoa. Vzhľadom na značné rozdiely vo veku, v pôvode, sociálnom zaradení nemali šancu spojiť svoje osudy inde než v miestach, kam ich zahňala náhoda, a predovšetkým zákonitosti holokaustu. V ich prípade to bol pracovný tábor Sered'. Veď otec bol o devätnásť rokov starší, narodil sa na strednom Slovensku, kým matka pochádzala zo severnej Moravy, odlišovali sa sociálnym postavením, vzdelaním, boli iní prakticky vo všetkých relevantných ukazovateľoch... Doma sa o tejto dobe rozprávalo minimálne. Nikdy som nepočul súvislý príbeh ich prežitia a známosti. V hlave mám mozaiku s množstvom bielych miest. Mama sem-tam utrúsila poznámku či letmú spomienku, otec občas povedal historku. Bol výborný rozprávač, ale na túto tému hovorieval len krátko, akoby hanblivo. Práve preto som privítal možnosť zapojiť sa do projektu Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust. V priebehu dvoch rokov som „zažil“ svedectvá stodvadsaťpäť ľudí, ktorí prežili. Neraz pripadá ako zázrak, že sú dnes medzi nami. Raz som to zhrnul slovami, že som počul šialené príbehy. Mnohé z toho, čo sa udialo, bolo totiž skutočne neuveriteľné a nepredstaviteľné... Pomohli mi však aspoň čiastočne zaceliť medzery, ktoré nedokázali alebo nestihli vyplniť rodičia. Možno preto, že som „dvojnásobné dieťa holokaustu“, práve osudy detí každého veku – od nemluvniat až po trinásť- pätnásťročných predčasne dospelých ľudí – vo mne vyvolávali osobitné, veľmi intenzívne emócie.

Okolo štyridsať svedectiev (takmer tretina) pochádza od ľudí, ktorí v období svojho akútneho ohrozenia mali menej ako pätnásť rokov. Pokúsim sa priblížiť niektoré zlomové okamihy v ich živote. Nielen pre ich umeleckú či dramatickú hodnotu, ale predovšetkým preto, lebo práve detské zážitky, ich vnímanie a interpretácia doby umožňuje

lepšie pochopiť, čo sa stalo na Slovensku v rokoch 1938 - 1945. Detské svedectvá zároveň upozorňujú, že dôsledky šoa pretrvávajú ešte dnes, hoci odvtedy uplynulo viac ako šesť desaťročí.

Deti sú radosťou, nádejou a budúcnosťou... Rodičia sa usilovali ostať s nimi čím dlhšie, pomáhať im, uľahčovať ich osud, zachraňovať životy. Tým hroznejšie musia pre nich byť chvíle, keď ich potomkovia idú na smrť či dokonca (nedobrovoľne, nechcene a nevinne) prinášajú smrť svojim najbližším. Počul som rozprávanie otca, ktorý po príchode do Auschwitzu zazrel na odchádzajúcom nákladnom aute prázdny kočík svojho jediného syna. Prežil tri roky v tábore smrti, no tento moment mu utkvel v pamäti najsilnejšie: *„Najhoršia, naj, najhoršia chvíľa bolo, keď som videl ten vozík tam na tom aute“* (svedectvo č. 89). Možno ešte krutejšiu realitu odráža spomienka z Auschwitzu v lete 1944, ktorá pripomína povestnú Sofiinu voľbu: *„Keď sme vystúpili z vagónu, tak ja som mala taký veľký ručník, taký čo nosia také sedliacky, aj mamička také háčkovala a v tomto mala zakrúteného tohto chlapčeka. (...) Prišiel jeden Poliak ku nej, vytrhol z ruky chlapčeka a hovorí mi: To nie je Tvoje, to je tvojej matkino, nič iné nepovedal, chcel mi tým naznačiť, že neprežijem, keď to dieťa zostane u mňa. Nepovedal nič iné. Čo tam boli tie poľské oné, čo vykladali tie vagóny, niekedy im bolo ľúto, keď mladšie dievčatá by sa dostali do plynu, tak to ma zachránilo. Potom ma sestra chytila a hovorí: budem s Tebou a viackrát som už nevidela ani mamičku, ani to dieťa...“* (svedectvo č. 14)

Podobná situácia nastala v roku 1944 v Birkenau: vtedy dieťa (nevedomky a nechtiac) poslalo do plynovej komory svoju matku: *„Mamička prišla s nami, lebo ona tak dobre vyzerala ešte, boli sme tri sestry a ona, tak do štvorradu. Štyria sme boli v jednej rade. Ale mali sme toho brata, tak on ostal sám, nemal s kým ísť. Tak začal plakať. A Mengele ho chytil za ruku a sa ho pýtal, že prečo plače. Že nevie, že kde je mamička. Tak povedal mu nemecky, poď ja ti ukážem, kde je mamička. Tak začali hľadať od prvej rady až do konca, tak našli mamičku a vyťahli ju z rady a musela ísť s ním do do krematória.“* (svedectvo č. 19)

Spomienka vtedy dvanásťročného dievčaťa na prvé okamihy v Auschwitzu je názornou ilustráciou skutočnosti, že aj „masové scény“, medzi ktoré patrí napríklad selekcia, nemôžeme zjednodušovať, pretože mali často individuálny a neopakovateľný priebeh:

„Keď som ja vystupovala z vagónu, bol to jeden mladý Poliak z tohoto komanda, ma oslovil, som mala dvanásť rokov, bola som približne tak veľká ako som teraz, že koľko mám rokov. Ja som povedala,

on povedal, že teda mám povedať, že mám šesťnásť, a že ako máme nejaké písomnosti, ktoré by dokazovali niečo iné, tak tie máme roztrhať to, že či tam mám niekoho, tak matke, proste, jako matka roztrhala nejaké písomnosti a ešte dal jeden pokyn, ktorý bol nesmierne dôležitý, že keď sa nás budú pýtať, či sme unavení, tak aby sme povedali, že nie sme. Že na žiadne auto aby sme si nesadli.

Hneď pri výstupe, rozdelili mužov a ženy a išli sme popri vagóne dopredu, tam jeden veľmi zaujímavý pekný muž s jedným vlčiakom v esesáckej uniforme a mal jednu výraznú medzeru medzi dvomi jedničkami hornými, bol to doktor Mengele, ktorý robil osobne selekciu tohoto transportu. Ešte tam boli nejakí esesáci, ale tí neboli podstatní. Mal takú paličku a ukazoval vpravo, vľavo, stál práve pri tom ženskom... teda, šóre. No starý otec, kvôli ktorému sme túto cestu podnikli, išiel okamžite do plynu a Osvienčim bol tak preplnený, že dokonca aj do toho lágru, do ktorého sme sa my dostali, tak na jednej strane boli ženy a na druhej strane boli muži, ale predtým ešte bola tá situácia, keď sme sa museli vyzliecť a nám pobrali oblečenie a nastalo strihanie do hola a ja som bola vtedy, jedine jedenkrát v živote blondína z neznámych príčin, som blondavela od narodenia do tých jedenásť rokov a som mala hrubé copy. Prišla som k tej esesáčke, sa na mňa pozrela a povedala, že ona toto neostrihá, že ona ostrihá len copy. Takže som bola asi jediná, v jednom baráku bolo asi tisíc žien, tých barákov na jednej strane bolo dvadsaťosem, ak sa dobre pamätám, asi z dvadsaťosem tisíc žien mne ostali vlasy.“ (svedectvo č. 47)

Postavenie detí v podmienkach koncentračných táborov približuje spomienka na Bergen Belsen v zime 1944: „Hračky sme tam nemali žiadne takmer, by som povedal, sme sa hrávali v takom prenesenom slova s kamienkami. Alebo sme si vonku v blate stavali niečo, pokiaľ sa dalo von ísť a nebola veľká zima, lebo to oblečenie sme mali stále to isté, čo sme v ňom prišli. Takže sa vonku veľmi nemohlo byť. A okrem toho sme mali naproti nám v tom treťom baraku, by som povedal, bolo skladište mŕtvol. Ukladali ich, postupne ich pribúdalo, by som povedal, až do výšky poschodového domu, alebo aj niečo viac, pretože už to nestačili páliť. Krematórium tam bolo, ale nejaké miniatúrne, takže nás veľmi z toho dôvodu rodičia ani nechceli nechať vonku, aby sme neboli v tom smrade. To už bolo predsa len teplejšie v marci a to sa tam šíriло a páchlo. Tak sme si na to zvykli postupne a pamätám sa, ako jedna esesáčka prišla tam a povedala: ‚Prečo necháte tie deti sa hrať vonku pred tými mŕtvolami?‘ Veľký strach, však inde sme nemohli

ísť, lebo náš pohyb bol veľmi obmedzený. Tam sa jednoducho nedalo pohybovať, kam, kto chce. Tie naše priestory, alebo ten rajón nášho pohybu bol veľmi obmedzený, takže nič iné nám neostávalo, len hrávať sa pred tými mŕtvolami. Sme boli oddelení takým ostnatým drôtom od nich, takže k tomu sme nemohli len tak ísť. Potom nejaké tie drevené paličky a tie veci.“ Priestor pre hru si deti našli aj v iných situáciách: „...v tej nemocnici, jak som ležal, tak sme sa zabávali tak, že sme zbie-rali z injekcií tie zbytky tých sklenených fľaštičiek. Tak ako deti sme sa s tým hrali, to nám slúžilo ako zábavu. No a druhá zábava, že sme počítali, že kto, kde umrel, v ktorej posteli. A to tam bolo na dennom poriadku a vždycky, keď nás prišla jej alebo moja mama pozrieť, tak vždy sme povedali, že tá zomrela alebo hentá zomrela. Už to bolo pre nás také normálne, by som povedal, že to patrilo k nášmu dennému životu, že tam niekto zomrel. Boli sme takí nejakí otupení a snáď sme si ani neuvedomovali ten význam smrti alebo fenomén smrti, ktorý tam nastáva.“ (svedectvo č. 39)

Spomienka vtedy štrnásťročného chlapca plasticky približuje okolnosti selekcie po príchode do tábora, a zároveň dokumentuje, ako rýchlo sa z detí museli stať dospelí ľudia: „Čakali sme medzi barakmi dlhé hodiny. Bol november, ale my sme mali na sebe ešte naše oblečenie. Potom prišla precízna nemecká schopnosť organizovať. Vchádzali sme postupne do jedných dvier dlhočizného baraku a na jeho druhom konci, na ktorý nebolo možno ani dovidieť, vychádzali nejakí ľudia. Keď som sa dostal na rad ja, pochopil som, čo sa deje. Vnútri boli obrovské sklady od seba oddelené a na každom oddelení boli nápisy v rôznych európskych jazykoch. Klenoty a hodinky, potraviny, šatstvo, kufre a tašky a podobne. Keď sme toto všetko takto prešli, tak sme boli na konci úplne nahí. Keď som videl, že sa odovzdávajú potraviny, otvoril som si dve posledné konzervy sardiniek, ktoré som mal a rýchlo som ich zjedol. Potom prišlo strihanie všetkých vlasov na hlave dohola a u dospelých i ochlpenia. Potom sprchy zo stropov visiace a strach, čo z nich pôjde. Smrtiaci plyn, a či voda? Zo sprch vyšla cícerkom voda. Potom sme fasovali každý známe pružkované plátené pyžamy a čiapky, dreváky a deku. Pri registrácii som dostal číslo stosedemnásttisícštyristodeväťdesiatpäť, ktoré som nosil na ľavej strane pyžamového kabátika. Vyšli sme zas von a to bola tá časť ľudí, ktorú sme v diaľke videli, a ktorí sa na tých, ktorí vchádzali, vôbec nepodobali. Potom prišlo strašne dlhé čakanie pod holým nebom. Snáď aj celý deň, aj celú noc, bez jedla. V tomto chatrnom oblečení.“ (svedectvo č. 56)

Dramatické momenty sa neodohrávali len v koncentračných táboroch, ale aj vonku „na slobode“. Deti sa často ocitali v situáciách, keď ich reakcia rozhodovala doslova o živote a smrti: nesmeli zaplakať či prehovoríť pred cudzími ľuďmi, prípadne naopak, museli v rýchllosti adekvátne reagovať na hroziace nebezpečenstvo. Platilo to aj pre nemluvnatá. V danom prípade sa rodičia s niekoľkomesačným chlapcom ukrývali na povale domu, kam občas prichádzali aj nemeckí vojaci a dôstojníci. Napriek tomu dieťa (aj vďaka duchaprítomnosti matky, ktorá ho vždy predtým nadojčila) nikdy nedalo hlasno najavo svoju prítomnosť: „*Asi Boh chcel, že ani raz som nezaplakal. Nikdy. Moja matka hovorila, že to nás vlastne zachránilo.*“ (svedectvo č. 107)

Nasledujúca spomienka dokumentuje, že protižidovské opatrenia mali skutočne plošný charakter. Vzťahovali sa na celú komunitu, teda aj na celkom malé deti.

„*Snáď z mojich spomienok je pre mňa šokujúce, že, to mi zase mama rozprávala, že keď som mal sedem dní, teda sedem dní života, tak prišiel na ulice, nechcem menovať, človek, zástupca veliteľa Hlinkovej gardy v Ilave, ktorý z príkazu vyzliekol, keďže Židia nesmeli mať vtedy kožušiny, rádiá, autá, a tak ďalej, odňal zo mňa fusak, takže mama so slzami v očiach išla domov, chránila ma vlastným telom, aby som neprechadol. Takisto viem, že mama, po mojom pôrode, keď som sa ja narodil, prišla k nám domov prehliadka, ktoré boli u nás na dennom poriadku, pretože otec bol práve tak angažovaný, ako som spomínal, a viem, že na vedľajšiu posteľ, boli to dve postele vedľa seba, bodali bodákmi do matracov, pretože hľadali údajne schované rádioprijímače.*“ (svedectvo č. 35)

Ďalší svedok sa s krízovým momentom musel vyrovnáť sám, pretože rodičia boli donútení skrývať sa na inom mieste: „*Gazda bol nútený nás rozdeliť, pretože nebol schopný umiestniť nás všetkých u nejakých ďalších ľudí a ja som musel byť odlúčený od rodičov. A vtedy som bol jeden týždeň schovaný v maštali vedľa našej izby, kde som ležal vo válove, prikrytý senom a viete si predstaviť štvorročné decko, keď krava vám z toho sena žuje a pri vašej hlave a mne bolo jasne povedané, to dodnes neviem pochopiť, ako som to dokázal dodržať, ako štvorročné decko, že nesmiem kričať, nesmiem plakať, nesmiem volať, musím byť ticho, keď potrebujem ísť na záchod, tak vyliezť z válova a vedľa kravy to spraviť. On tam chodil niekoľkokrát denne a doniesol mi piť a doniesol mi jesť. Takto som tam prežil jeden týždeň, kým sa situácia ukludnila a mohol som sa vrátiť k rodičom. Ako to oni prežili, to žiaľbohu vám*

neviem o tom povedať svedectvo, len následok toho sa u mňa prejavoval tým spôsobom, že v podstate až do mojeho osemnásteho roku života som sa veľmi zajakal. Ja som nebol schopný vypovedať jednu súvislú vetu a v škole som napríklad bol nútený, v základnej škole odpovedať tak, že celé moje odpovede som ja ako jediný žiak v triede písal na tabuľu, pretože som nebol schopný súvisle hovoriť.“ (svedectvo č. 31)

K mlčaniu bolo okolnosťami donútené aj dievča, ktoré sa spolu s rodičmi ocitlo v Maďarsku a neovládalo jazyk: „Mama mala iné doklady, otec mal iné doklady, ja som sa musela správať ako nemá, pretože som nevedela po maďarsky. (...) Situácia bola taká, že bolo treba pred všetkými ľuďmi zatajiť, že neviem po maďarsky. Preto doma som dostala prísny zákaz kdekolvek rozprávať, áno? No a pretože to býva tak v rodinách, keď sa dospelí rozprávajú, tak deti musia byť ticho, tak mojim rodičom sa zdalo, že možno že nebudú považovať tí, ku ktorým chodíme na návštevu to za neobvyklé. Ovšem oni tam sedávali, hlavne moja mama so mnou, celé hodiny, no a ja som tie hodiny trávila u tých susedov tak, že som sedela pod stolom a strihala som papiere a nehovorila som nič. A ten náš priateľ, Frank sa volal, keď už sa viac on a jeho manželka s mojou mamou zblížili, si dovolil povedať, že bolo by snád dobre, keby ako, veľmi ohľaduplne jej to hovoril, aby ma dala vyšetriť, či som celkom v poriadku, že tam sedím taká veľká a nehovorím nič, len strihám. No, samozrejme, že neskôr, keď už sme mali voči sebe, moji rodičia a tí naši známi dôveru, vyšlo všetko najavo, tak sa mi pán Frank veľmi ospravedlňoval a povedal, že som to najmúdrejšie dieťa na svete. Okrem toho som bola vyškolená, že nemám otca. Takže tiež som nesmela naletieť, keď sa ma niekto na otca pýtal. A spomínam si na jednu historku, keď sme už bývali v tej garsónke a bola som doma sama, zvonil jeden známy, ktorý vedel o tom, v akom vzťahu sú naši, takže on vedel o nás všetko a ja som vykukla cez to kukátko, alebo ako sa to volá a on sa ma pýtal ‚Je doma otec?’ a ja som veľmi rezolútne na to povedala, že ja nemám otca.“ (svedectvo č. 30)

Niekedy naopak, deti museli na verejnosti bez váhania a bez chyby uviesť realie svojej falošnej identity: „V tom období moje meno sa zmenilo a volal som sa Miklós Griščuk. A musel som sa naučiť približne ako päťročný mládenec mená všetkých mojich príbuzných Griščukovcov, ktorých som ináč osobne ani nepoznal, ale pre prípad potreby, aby som bol schopný o nich hovoriť. Musel som, proste, ako dieťa získať novú identitu, na čo som bol svojou mamou vedený. (...) Zhruba do leta štyridsiateho štvrtého roku sme bývali u rodiny, ktorú som spomenul.

Ako šesťročný mládenec som sa dokázal veľmi dobre aklimatizovať medzi ostatnými deťmi, s ktorými som sa dokázal bez akýchkoľvek problémov hrať, zabávať, priateľiť, ak bolo potrebné aj klaknúť a prežehnať sa, keď zvony na kostoloch zvonili. Snáď nie je to nevhodné povedať, že naučil som sa aj cikať verejne, tak aby som nemusel prezradiť svoju identitu.“ (svedok si neželá byť menovaný)

Deti neraz predstavovali pre dospelých jediné spojivo so svetom. Päťročný chlapec bol okolnosťami nútený ísť z úkrytu na periférii mesta do centra Bratislavy, predtým však dostal podrobné inštrukcie, čo má, resp. nesmie povedať: „*Chodiť von bolo nebezpečné. Tam boli gardisti, Židia sa nesmeli pohybovať, stačilo, že ťa niekto zbalí, alebo stretneš sa s niekým niekde snáď. Jedine čo si pamätám, že keď sme boli ukrytí tam v tom dome, už bola situácia taká, že dva týždne neprišiel tento pán, neviem, či ochorel tento pán K. a už nebolo ani masti, ničoho, už boli len sucháre. Tak som dostal úlohu ako päťročný chlapec, ísť do mesta na Ventúrsku ulicu, k svojej tete Maňke, to bola tá Češka a doniesť v nejakej konvičke nejaké sádlo alebo nejaký špek. Tak pre mňa bolo toto výjsť do sveta, ísť v autobuse do mesta, podľa nejakého plániku na Ventúrsku ulicu, tam a tam v nejakej čapici, s nejakým gongolcom a jediné čo mi povedali, že keď ťa zastavia a budú sa ťa pýtať, 'čo je tvoj otec', lebo to bola téma, čo je tvoj otec, aby si nepovedal, že je žid, musíš povedať, že je hasič, to si pamätám celé. V každom prípade viem, že som zablúdil, išiel som opačne, ocitol som sa v nejakom poli, v nejakej kukurici...“ (svedectvo č. 115)*

Duchaprítomná reakcia zachránila život nielen dievčaťu, ale odvrátila (budúcnosť ukázala, že len oddialila) deportáciu jej rodičov: „*Jediný styk s vonkajším svetom som udržiavala ja. Ako deväťročná dieťa som sa plietla všade, kde to len bolo potrebné. Chodila som teda aj na Ventúrsku ulicu do nášho bytu, keď bolo treba niečo zobrať, nakúpiť a podobne. Jedného pekného rána som sa vybrala tiež domov. Zazvonila som a otvorili mi dvere. Vtedy tam žila tá pani, ktorá sa o mňa starala aj so svojimi rodičmi. V dome v tom čase prišiel arizátor spolu s dvomi pracovníkmi ústrednej štátnej bezpečnosti, ako sa to patrilo v kožených kabátoch a klobúkoch, ako vystrihnutí z filmových dokumentov dobových a hľadali mojich rodičov. Keďže moji rodičia sa v byte nenachádzali, tak zdrapli mňa a pýtali sa, kde mám rodičov. A ja s mojimi deviatimi rokmi, bez mihnutia a zaváhania som odpovedala, že môj otec išiel k zubnému lekárovi a moja matka išla na trh kúpiť zeleninu. 'Ku ktorému zubnému lekárovi išiel tvoj otec?' ,To neviem, to mi*

nepovedal. 'A na ktorý trh išla tvoja mamička?' No na trh, ktorý bol na terajšom námestí Slovenského národného povstania oproti veľkému Baťovi, tam, kde je teraz socha tých dvoch partizánov. Nato som počula, ako sa zhovárali medzi sebou, že ma teda zoberú ako rukojemníčku so sebou. Len v tom momente sa mi podarilo otvoriť dvere a tichulinko som dverami prekĺzla a zbehla dolu dvomi poschodiami a poklusom som utekala celý čas z Ventúrskej ulice a nezastavila som sa, až na Suchom Mýte. Myslím si, že to bolo také vnuknutie, že na tých deväť rokov, neviem si predstaviť dnes mojich vnukov, či by vedeli takto zareagovať, ako sme my v tom čase museli, že nás pud sebazáchovy nútil k takému správaniu." (svedectvo č. 138)

Konfrontácia s neznámymi návštevníkmi nemala vždy šťastný koniec. Protagonisti nasledujúceho príbehu sa napokon ocitli v koncentračnom tábore: „Vo dverách stáli dvaja Nemci v civile, gestapáci. Saša ich zaviedla do kuchyne, potom sa vrátila ku dverám našej izbičky, trochu ich pootvorila a povedala: „Janko, uteč!“ No, ako som bol v košeli, topánky som mal na nohách, ticho som vyšiel, zatvoril za sebou dvere bytu, a zrejme ako štrnásťročný som v tom rozpoležení stratil logické uvažovanie a utekal som z prvého poschodia dolu, berúc schody po troch. Nevybehol som na ulicu, ale do dvora, kde som sa schoval za jedny otvorené dvere. Nemci zrejme začuli môj dupot po schodoch a pustili sa za mnou. Vybehli na ulicu, a nevideli nikoho, tak šli do dvora, prehládali ho a našli ma za dverami. Uvedomoval som si, že je veľmi zle. Dodnes neviem, ako sa o nás dozvedeli. Tušenie mám, ale o tom by som nerád hovoril, pretože nemám úplnú istotu. Nemci ma zaviedli späť hore, moja matka im ukázala doklady a pýtali sa jej, či som jej syn. Odpovedala, že nie. Mňa sa pýtali, či je to moja matka. Tak isto som zapieral. Pýtali sa ma, či som žid. Zaprel som. Veď som bol prekrstený. Padli ešte ďalšie otázky, ale podrobnosti si už nepamätám. Pamätám sa, že mi povedali: ‚Tak, pod’ sem nabok, rozopni si nohavice a ukáž nám svoje prirodzenie.‘ To som neurobil, lebo som bol obrezaný a povedal som, že som prekrstený. Gestapáci sa zasmiali ako na dobrom vtipе. Potom znova začali otázky, či som jej syn a či to je moja matka. Obaja sme zapierali. Potom ma začali biť stále silnejšie a silnejšie. Toto moja matka nevydržala a povedala, že som jej syn. Povedali nám, že si môžeme zobrať každý jeden kufor, viac sme i tak nemali. Išli sme peši zo Štefanovičovej cez Námestie slobody, kde namiesto parčíka stála asi dvojposchodová, veľká, stará žltkastá budova, ktorej sa vtedy hovorilo Arzenál. Mala také malé, zamrežované okná. Tu, pred touto budovou,

moja matka týmto dvom Nemcom po nemecky povedala: „*Schiessen sie uns doch hier an der Stelle und fertig.*“ Teda, zastreľte nás tu na mieste a hotovo. Jeden z Nemcov odpovedal: „*Die Kugel müssen sie sich erst verdienen.*“ Teda, tú guľku si musíte prv vyslúžiť. Vtedy sme už vedeli, že čo nás čaká.“ (svedectvo č. 56)

Zložité podmienky, za akých sa deti museli vyrovnat so životom počas bunkrovania, približuje spomienka, ktorá zároveň dokumentuje, že niekedy spôsobovali vážne ohrozenie zdanlivo prozaické javy: „*No a medzitým nám pripravili, a to bolo viac než strašné, pripravili nám taký bunker v jednej záhrade nad Bielym krížom v lese. Takú polhodinu od električky asi. Pokúsim sa tento bunker opísať. To bol stoh slamy, pod ktorým bola vykopaná jama, tak rozmeru dvakrát šesť metrov. A teda tú hĺbku, potrebnú hĺbku to ako malo. Zospodu bol urobený otvor, kde bol pristavený rebríček s niekoľkými priečkami. Ako interiér, zariadenie tohto bunkru boli teda dve postele nad sebou, jeden stolík, jedna stolička tam bola. Viem, že sme sa skoro stále zdržiavali v posteľiach, lebo nedalo sa to teda vykúriť, samozrejme, tam nebol, ani plyn, ani voda, ani elektrina. Na kúrenie tam boli také kachličky, ja neviem, na čo to mohlo byť. Veľmi dôležitá bola pre nás kryštálka, ktorú sme mali, čo žiaľ, dnešný človek si už vôbec nevie predstaviť. Niečo takého. To bolo v drevenej debničke a človek videl všetky súčiastky toho prístroja a priložilo sa slúchatko k uchu a niečo sa s tým dalo chytiť. Ale bol to skutočne náš najdôležitejší zdroj informácie. Samozrejme, niečo sa čítalo v tom bunkri, rodičia nám rozprávali rozprávky kedy-tedy, a keďže už nestačili s klasickým repertoárom, tak otec nám rozprával o Ku-klux-klane. Donekonečna sme ho s týmto otravovali, až raz povedal, že dosť, že žiadnu rozprávku o Ku-klux-klane už rozprávať nebude. No ale toto išlo jakosi, nasnežilo, to mohol byť november, december, čo sme tam boli, možno aj určitá časť januára, to ja neviem. Nasnežilo a báli sme sa vychádzať von, aby tam nebolo vidieť stopy. Zase ten sneh mal tú výhodu, že nám nemuseli vodu nosiť. Jedlo nám nosili jednak doma, teda majitelia tej parcely, to bola jedna nemecká rodina“ (svedectvo č. 82)*

Vtedy sotva štvorročný chlapec si uchoval v pamäti spomienky na bunkrovanie v okolí Valaskej Belej. Životné podmienky rodiny ovplyvnili hlad, neistota, najmä však zima a čerstvý sneh:

„... viem, že sme sa presúvali zo zemlianky do zemlianky, ktorú nám vždy niekto pomohol vykopať alebo sami sme si kopali. Horšie to bolo, keď napadol sneh, lebo zanechávali sme jednak stopy, a jednak,

skutočne, bola nám veľká zima. Pamätám sa, že sa kúrilo na takých malilinkých kachličkách, volalo sa to dedko, sme to volali, do ktorých sa teda prikladali polienka a komín bol vyvedený cez dlhokánsku rúrku, takú vykopanú jamu, smerom ďaleko od tej našej, nášeho bunkru, aby nás nikto nenašiel.“ (svedectvo č. 35)

Nasledujúce rozprávanie ilustruje, že nie každý dokázal dlhodobo zvládnuť peripetie bunkrovania: permanentné napätie, strach z odhalenia, potrebu kontrolovať každý pohyb, slovo, gesto, telesný pochod. Niektorí stratili sebaovládanie, (často vedome) prezradili svoj úkryt alebo sa dobrovoľne prihlásili slovenským či nemeckým úradom: „Takto si uvedomujem, že dedinčania vedeli, že ktosi je medzi nimi, kto skrýva nejakých Židov, dokonca moji rodičia sa tam každý deň stretali s inou rodinou, tiež to boli mladí manželia s chlapcom približne v mojom veku, ktorí sa skrývali u iných sedliakov. A spomínam si, že ten druhý chlapec vždy nosil čiapku, takú baretku, ktorú mal narazenú na uši. Keďže som nebol vychovaný v pobožnej rodine, tak vtedy som nevedel, že poriadny Žid má mať čiapku stále na hlave, ale aj keby som si to bol myslel, veľmi skoro som zistil, že toto nebol dôvod. Pretože raz som sa na to jednoducho spýtal mamy toho chlapca. Povedala, ja ti ukážem, sňala mu čiapku a mal plnú hlavu vší. To pekne zakryla zas tou čapicou. Zrejme si s tým vtedy nevedeli poradiť. Myslel som, že ostriať dohola pomôže, ale jednoducho ten chlapec takto chodil. Dodatočne sme zistili, že títo ľudia robili aj iné veci, ktoré boli nesmierne neobvyklé. Neznášali situáciu, do ktorej sa dostali a prekonávali každý deň veľmi ťažko. Spomeniem jeden deň, ktorý mám veľmi, veľmi hlboko vo svojej pamäti a predbehnúc udalosti poviem, že po tomto dni sme v dedine už spomínanú rodinu nenašli. Keď sme sa na nich pýtali, dozvedeli sme sa, že vyšli z dediny, išli na nemeckú vojenskú stanicu a povedali, prosím vás, radšej nás zavezte radšej niekam do tábora, ale toto už nemôžeme vydržať. Po vojne sme sa dozvedeli, že, samozrejme, všetci traja onedlho zahynuli v koncentráku.“ (svedectvo č. 36)

Sprievodnými znakmi skrývania boli nielen hlad, zima, psychické problémy. Hrozbu predstavovali najmä systematické prehliadky, organizované slovenskými či nemeckými policajnými alebo vojenskými jednotkami, ktoré hľadali Židov. Dramatickosť popisovanej situácie nezmenšuje ani skutočnosť, že jeden z dedinčanov vopred upozornil ukryvaných na blížiaci sa nebezpečenstvo:

„Tak sme zaliezli do nášho hniezda, veľmi starostlivo zatiahol tú hrču sena, spoza ktorej nás nemalo byť vidno. Všetko skontroloval,

zišiel dolu, zabuchol ten príklop na povale, kde to seno bolo. Nepamätám sa, čo bolo dole, zrejme nejaký kravín alebo niečo také. No a my sme cez oblôčik, ktorý sme tiež zatiahli, aby nás nebolo vidno, počuli to, čo ľudia poznajú z filmov. To, ako Nemci zastali v dedine so všetkými autami a teraz tie povely a vykrikovanie, ktoré sme presne nerozumeli, ale pochopili sme, že sú to povely, ktorými sa vlastne rozmiestňovali, a že hľadali pravdepodobne partizánov a možnože aj Židov. No a po nejakom čase, ktorý absolútne neviem odhadnúť, mne pripadal ako dlhé hodiny, sa krik ozval aj v budove, kde sme boli. Potom sa otvorili aj tie dverka, kde sme boli, potom vošli nejakí vojaci a cez tú tenkú vrstvu sena sme videli vlastne siluety. Treba povedať, že môj nevlastný otec, aby nepresakovalo žiadne svetlo odnikiaľ, tak sedel so skríženými nohami, vystretý smerom do tej stodoly a mal vlastne vrstvu sena na svojom chrbte, aby to celé nespadlo. Proste on robil tú stenu. A toto bola rozhodne najdlhšia chvíľa môjho života, o ktorej som málokedy hovoril. Uvedomili sme si, že tí Nemci mali bodáky a bodali do tohto sena, že proste hľadali, že kto je tam skrytý. A uvedomili sme si, že, že vlastne záleží na tej náhode, že kam bodnú. Proste nebodli a potom s krikom odišli a potom odišli z dediny a o tomto skutočne som nezvykol nikdy hovoriť. Ja som mal vtedy jediný taký pocit, mi bolo hrozne ľúto môjho nevlastného otca, pretože som si vtedy vlastne prvý raz uvedomil, že čo by sa mu bolo vtedy stalo. Samozrejme, že som si nedomýšľal, že nás by boli odviekli kdesi a tých sedliakov postrieľali, ale proste som si uvedomil, že čo on urobil, že si sadol chrbtom k tým bodákom. A to bolo asi najsilnejšie, čo som vtedy zažil.“ (svedectvo č. 36)

Nebezpečné situácie sa nekončili vždy šťastne. Detská spomienka približuje udalosti z posledných mesiacov vojny, keď nemeckí vojaci odhalili väčšinu skrývajúcich sa Židov. Spolu s nimi zastrelili aj dedinčanov, ktorí im poskytli pomoc:

„V danej dedine boli a v blízkom okolí sa skrývalo viacero Židov. Detí, starších, tak ako ľudia to tam svojich neschopných boja a neschopných trebárs ani úkrytov v bunkroch zanechávali. Tak som tam bola ja a stará mama. Došlo k nejakému údajne udaniu a nastal prepád. Šestnásteho januára štyridsaťpäť to bolo, postrieľali tam šestnásť ľudí, cirka, detí starších. Ja som ostala jediná nažive. Bolo to vďaka absolútnej náhode. Hoci som momentálne a neskôr som išla do čierna, ale blondávä som bola, bola som päťročná, nie celkom päťročná decko. Mala som také sedliacke šaty, proste ma neidentifikovali. V danej osade je šestnásť ľudí pochovaných, zastrelených, boli v jednom dni. Zaujímavé,

ja si nepamätám na tú strelbu, ktorá tam nastala. Pamätám si na Nemca, to si pamätám. Ja som mu išla na koňa. Aj to si pamätám, nič viac. A vedela som, stará mama nebola v tom istom dome u tých istých ľudí, už z dôvodov ochrany. Nevedela som, že jej niet. Vlastne na tých Buloch som ostala jediná. Je tam spoločný hrob.“ (svedectvo č. 152)

Dramatické momenty, ktoré sprevádzali život v bunkroch niekedy doslova až do posledných chvíľ pred oslobodením, ilustruje spomienka vtedy šesťročného chlapca: „Viem, že vo štvrtok začala strelba. A, žiaľ, ten front, neviem z akých príčin, to bol horský terén, prechádzal veľmi dlho, teda dlho, na tie pomery, na tých pár štvorcových kilometrov. Prechádzal od štvrtku večera do nedele rána. S tým, že to neviem, a ako sme to vlastne prežili. Viem len, že keď začala strelba, že žiadne chodenie von, nejaký kýbel namiesto záchoda dal dnu a nahádzal na nás všetky, čo tam boli tie periny, lebo pri tom prvom úteku sme nezobrali periny, len deky, lebo perina sa nedala vláčiť. Tie periny na nás nahádzal a ja som stále kričal, že mi je teplo. Povedal: ‚Čuš, to nie je proti teplu.‘ On bol ako dôstojník, no ale s tým, že keby tam padol nejaký granát alebo šrapnel, v tej perine sa to prinajmenšom stlmí, keď už nie zachytí. A boli to skutočne tie tri dni, teda štvrtok od poobedia, piatok celý deň, sobota celý deň, sme tam ležali. Neviem, toto si ja neviem, žiaľ, rekonštruovať. Nepamätám si, že by sme boli celý deň vonku, len sme počuli, tam boli nejaké nemecké vysielacky, nejaké hlásenia, ruské sme nepočuli. Stále nejaké hlásenie o tom, čo nejaké čísla udávať, kvóty. A tiež nad tým našim bunkrom, nie priamo nad našim bolo to typické, čo potom som neskôr ako vo filmoch, to svišťanie striel. Ako prelietavalo, a viem, že nad ránom v nedeľu došlo k nejakému obrovskému výbuchu.“ (svedectvo č. 53)

Až na výnimočné prípady rodičia znášali nebezpečenstvo spoločne so svojimi potomkami. Niekedy však volili opačné postupy. V úsilí zachrániť život detí nechali ich u známych či neznámych ľudí. Vo svojej ceste, ktorá mohla byť útekom, ale aj deportáciou, pokračovali ďalej sami. Verili, že časom sa pre deti vrátia a spoločne obnovia niekdajší rodinný život. Realita však bola obyčajne iná. Po oslobodení deti vyrastali v nových rodinách. Niekedy poznali svoj pôvod i osud skutočných rodičov, často sa však pravdu dozvedali s časovým odstupom, od cudzích ľudí a museli sa zložito vyrovnávať s novou realitou. Niektoré z týchto pocitov približuje nasledujúce rozprávanie: „Viete čo, je to príšerný pocit, že neviete, kto ste? To takto, keď sa to povie, vyzereá to hrozne pateticky, ale to bolo tak hmatateľné. Ja som zrazu úplne mala

pocit, že ani nestojím na zemi, že ani to, že je obloha nie je pravda, ani to, že je slnko. Proste tie absolútne pravdy, že ste sa v nejaký deň aspoň niekomu narodili a viete, ako sa voláte, to si ani neuvedomujeme, že je to tak dôležité, že to vytvára ten, skutočne ten pocit identity, tej existencie alebo čo. Prvé čo som musela urobiť, že som zavolala telefonicky moju mamu, lebo som nemohla tomu uveriť, že táto najlepšia osoba na svete, ktorú som nekonečne milovala a milujem, že ma mohla celý život klamať. Ja som jej to príšerne vtedy zazlievala. A chcela som počuť, že či má taký istý hlas, ako predtým. To si napríklad strašne pamätám, že ma zaujímalo. Samozrejme, že som jej nič nepovedala, a bola som hrozne začudovaná, že jej hlas je rovnaký ako predtým. Pretože pre mňa bolo predtým, a potom.“ (svedectvo č. 101)

Zo svedectiev vidno, že deti i dospelí, ktorí neboli internovaní, nachádzali rôzne spôsoby záchranu. Využívali skrýše v roľníckych usadlostiach, v mestských bytoch a domoch, hľadali pomoc v oficiálnych inštitúciách (sirotince, nemocnice, fary, kláštory a pod.), alebo budovali bunkre v horách či lesoch. Vo všetkých prípadoch boli priamo závislí od aktívnej pomoci alebo aspoň mlčanlivej tolerancie príslušníkov majority. Dospelí i deti sa často dostávali do kontaktu s „verejnosťou“, ktorá k nim mohla zaujať širokú škálu postojov: od udania úradom cez predstieranú či skutočnú nevšímavosť až po rôzne formy aktívnej pomoci zo strany záchrancov. Podľa Ivana Kamenca mohli na území Slovenska po 1. septembri 1944 prežiť len ľudia, ktorí dostali (bezplatne alebo za úplatu) podporu zo strany domáceho obyvateľstva. Pritom je potrebné uvedomiť si, že pomocou Židom ohrozovali nielen vlastné životy, ale aj svoje rodiny (podrobnejšie KAMENEC 1991: 274 - 275). Navyše pozíciu záchrancov psychologicky neraz komplikovalo tiež vedomie, že svojím konaním porušovali platné zákony štátu, v ktorom žili (pozri FOGELMANOVÁ 1999).

Detské osudy počas holokaustu mali toľko podôb, koľko židovských detí sa v tom čase nachádzalo v priamom ohrození. Nikto z nich sa nevyhol dotyku s krutosťou doby, nik neprekonal holokaust bez jazvy na tele alebo na duši. Subjektívna škála sa pohybovala od osobného (fyzického alebo psychického) utrpenia cez stratu blízkych až po smrť...

Preto šoa ešte dnes, viac ako šesť desaťročí od týchto udalostí predstavuje aktuálny fenomén. V spomienkach, i absenciou toho, čo už nestihli vykonať pretrváva prostredníctvom tých, ktorí zahynuli. Predovšetkým však prežíva v preživších (a ich potomstve), pretože každý

z nich v tých časoch mnoho stratil: zdravie, rodičov, súrodencov, starých rodičov alebo iných príbuzných. Všetci bez výnimky však prišli o svoje detstvo...

Literatúra

FOGELMANOVÁ, E.: Svědomí a odvaha. Praha, Volvox Globator 1999.

GUMILJOV, L. N.: Hledání vymyšlené říše. Praha, Mladá fronta 1974.

HILBERG, R.: Pachatelé, oběti, diváci. Židovská katastrofa 1933-1945. Praha, Argo 2002.

JEVTUŠENKO, J.: Stanica Zima. Bratislava, Smena 1967.

KAMENEC, I.: Po stopách tragédie. Bratislava, Archa 1991.

STYRON, W.: Sopiina volba. Bratislava, Tatran 1986.

Svedectvá projektu Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust. Yale University a Nadácia Milana Šimečku, Bratislava.

D S H

Príbehy detí holokaustu

Monika Vrzgulová

Slovo holokaust¹ používame na označenie procesov, javov a udalostí, ktoré sa odohrali na území Európy v prvej polovici 20. storočia v kontexte nacionálno-socialistickej politiky hitlerovského Nemecka a ďalších štátov (medzi nimi bol aj samostatný slovenský štát), ktoré od konca 30. rokov do roku 1945 existovali, resp. kooperovali v jeho područí, v súlade s jeho ideou konečného riešenia židovskej otázky. Jej praktickým cieľom bolo zničenie európskeho židovstva použitím metód a nástrojov, ktoré poskytovala moderná doba. V súčasnosti je tento historický fenomén označovaný za špecifický, bezprecedentný príklad genocídy v histórii ľudstva vôbec.

Do roku 1989 oficiálna politika spomínania na Slovensku, resp. vo vtedajšom Československu, hovorila o období 1938 - 1945 v súlade s ideológiou komunistickej interpretácie dejín diktovanej zo Sovietskeho zväzu. V nej nebolo miesto pre židovské obeť. Spomienky a pamätníky boli venované nediferencovaným obetiam fašistov, pričom, pokiaľ to bolo možné, sa zdôrazňovala ich príslušnosť ku komunistickej ideológii a strane. Neboli špecifikované ani obeť, ani vrahovia, „zglachšajovaná“ bola aj väčšina obyvateľov krajiny, ktorá priamo nebola prenasledovaná či diskriminovaná. Výnimočné boli v tomto období práce niektorých slovenských historikov,² vymykajúce

¹ Významovo rovnocenný sa javí hebrejský výraz šoa, používaný už v biblii.

² Medzi nich nepochybne patria Jozef Jablonický, Ľubomír Lipták a Ivan Kamenec.

sa nadiktovanej praxi interpretácie dejín v intenciách komunistickej ideológie. Publikovanie či zverejňovanie ich výskumov narážalo na problémy s vtedajšou mocou.

Po páde komunizmu sa situácia postupne začala meniť. Obdobie holokaustu, druhej svetovej vojny, vojnového slovenského štátu sa spolu s ďalšími dovtedy marginalizovanými či tabuizovanými témami stali predmetom záujmu odborníkov, politikov i verejnej diskusie. Sprievodným znakom tejto zmeny bol zvyšujúci sa počet odborných, beletristických a memoárových publikácií, ktoré z rôznych uhlov pohľadu a v rôznej kvalite reflektovali a reflektujú obdobie holokaustu na Slovensku. Predstavujú akoby jednotlivé kamienky v mozaike konštruovania obrazu Slovenska hlavne v rokoch 1938 - 1945.

Silným prúdom v tejto literatúre sa stali biografie a autobiografie pamätníkov. Umelecky či publicisticky spracované predstavujú históriu s konkrétnou tvárou, menom, osudom.

Do tohto priestoru patria aj odborne zaznamenávané a spracúvané výpovede, spomienky, biografie židovských obyvateľov Slovenska, ktorí prežili holokaust - či už priamo na jeho území alebo mimo Slovenska. V tomto smere zásadný bol vstup Nadácie Milana Šimečku pod gestorstvom Martina Bútoru, Ingrid Vagačovej-Antalovej a Petra Salnera do medzinárodného projektu v spolupráci s Univerzitou v Yale v Spojených štátoch amerických. Zber a archivovanie výpovedí tých, ktorí prežili holokaust, sa začali na tomto akademickom pracovisku v sedemdesiatych rokoch minulého storočia na podnet profesora G. Hartmanna. Výsledkom tohto výskumu je dnes Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies v univerzitnej knižnici v Yale.

Niekoľkoročný zber životopisných údajov nazvaný Oral History - Osudy tých, ktorí prežili holokaust, priniesol novú kvalitu poznatkov o období holokaustu na Slovensku z pohľadu prenasledovanej židovskej minority. Videoarchív biografii predstavuje bez preháňania výnimočnú časť kultúrneho dedičstva všetkých obyvateľov Slovenska, nielen židovskej menšiny. Zahŕňa jej poznatky, skúsenosti, informácie o spolunažívaní so slovenskou majoritou už v období medzi dvoma svetovými vojnami, počas existencie slovenského štátu i po roku 1945. Je preto logické, že tento archív, jeho nahrávky sa stali predmetom ďalšieho odborného bádania, ako aj spracúvania poznatkov a osobných výpovedí do podoby odborných výstupov, vzdelávacích projektov, učebných pomôcok výučby nielen na hodinách dejepisu, ale aj ďalších predmetov, predovšetkým na stredných školách. Vznikli odborné

štúdie, knižné publikácie, ktoré prinášajú prvé výsledky kvalitatívneho výskumu s problematikou identity, vzorov správania, komunikácie slovenskej majority a židovskej minority, pamäti – skupinovej aj individuálnej na pozadí historicko-sociálnych zmien 20. storočia.³

Medzi výpoveďami sú aj „detské biografie“, a nie je ich málo. Neboli však doteraz samostatne spracované, ani publikované. Naša publikácia *Deti holokaustu* je preto prvá svojho druhu na Slovensku. Je zámerne venovaná práve vekovej skupine detí – mládeže a ich osudom počas holokaustu, jej ambíciou je upozorniť na túto špecifickú a na Slovensku doteraz prehliadanú skupinu najmladších svedkov holokaustu. Ako členka výskumného tímu už spomínaného projektu Oral history Nadácie Milana Šimečku a spoluautorka publikácie o ňom,⁴ mala som po desiatich rokoch možnosť zrealizovať dlho nespĺnenú túžbu spracovať aspoň ďalšiu časť z týchto príbehov. Príbehy detí holokaustu sú jednými z nich.

Na Slovensku pôsobí od vzniku samostatnej Slovenskej republiky v januári 1993 národná organizácia Hidden Child Slovensko, ktorá oficiálne datuje svoju existenciu od roku 1997.⁵ Predstavitelia Hidden Child Slovensko sa rozhodli vytvoriť archív biografii vlastných členov, a zároveň chceli verejnosť Slovenska oboznámiť s osudmi detí holokaustu prostredníctvom knižnej publikácie. Pripravili prieskumný dotazník, ktorý po dôkladnom zvážení a na zásade dobrovoľnosti vyplnila časť „ukrývaných detí.“ Keď ma následne oslovili predseda Hidden Child Slovensko JUDr. Peter Volko a člen predstavenstva Ing. Ondrej Hoffman s myšlienkou spracovať osudy detí do knihy, reagovala som pozitívne. Ich ponuka bola pre mňa v podstate impulzom pustiť sa do dávnejšie plánovanej práce – spracovať biografie detských svedkov holokaustu do vedecko-populárnej publikácie. Bola to pre mňa odborná i ľudská výzva.

³ Autormi publikácií a textov sú napríklad SALNER, P.: *Prežili holokaust*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1997; VRZGULOVÁ, M.: *Videli sme holokaust*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 2002; VRZGULOVÁ, M.: *We Saw the Holocaust*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 2005; zosťrih vybraných videosedectiev bol použitý v edukačnom balíčku pre stredoškolských pedagógov *Prečo sa učíme o holokauste?*, ktorý editorsky pripravila J. Rogulová a kol. (2004).

⁴ VRZGULOVÁ, M.: C. d. (2002) a (2005).

⁵ Organizácia Hidden Child vznikla v roku 1991 na Prvom medzinárodnom zhromaždení detí ukrývaných počas druhej svetovej vojny v New Yorku. Zúčastnili sa ho „deti“ z 28 krajín sveta. Dôvodom stretnutia bolo podeliť sa o vlastné spomienky, pomôcť tým, ktorí boli príliš mladí na to, aby si pamätali, a najdôležitejšou úlohou bolo a dodnes je oboznamovať svetovú verejnosť s osudmi a skúsenosťami tých, ktorí ako deti prežili bezprecedentnú genocídu v moderných dejinách ľudstva. V tom istom roku vznikla v bývalom Československu československá organizácia *Ukrývané deti*. Po rozdelení ČSFR v roku 1993, po štyroch rokoch vznikla samostatná národná organizácia na Slovensku – Hidden Child Slovensko, v Českej republike pokračovala bez prerušenia česká organizácia.

Obdobie holokaustu a jeho reflektovanie obyvateľmi Slovenska vnímam z pohľadu etnologickej i obyvateľky Slovenska ako zásadnú a veľmi citlivú otázku. Ambivalentné hodnotenia tohto úseku našich moderných dejín dodnes delia odborníkov i „obyčajných“ ľudí minimálne na dva tábory. Sú jasným signálom, že ešte nie sme (na vlastnú škodu) zrelým národom, schopným pozrieť sa kriticky na vlastnú minulosť, vziať ju konečne „na vedomie“, bez pochybného vykrúcania sa, ospravedlňovania či slovičkárstva. Kritický pohľad na vlastné moderné dejiny by zároveň mal postupne viesť k snahe poučiť sa z minulosti a mať na pamäti tie signály v spoločnosti, ktoré vedú k totalite myslenia a konania.

Vhodným nástrojom na kritické prehodnotenie vlastných postojov a názorov je oboznámenie sa s diametrálne odlišnou ľudskou historickou skúsenosťou. Pre generácie narodené po druhej svetovej vojne ju predstavujú aj životné príbehy detí, ktoré prežili holokaust. Keď som sa zoznámila so zozbieranými podkladmi od členov Hidden Child, usúdila som, že je najvyšší čas zrealizovať ďalšie predsavzatie. Po dohovore s predstaviteľmi Hidden Child na Slovensku som rozšírila záber plánovanej publikácie z „ukrývaných detí“ - členov rovnomennej organizácie - na životopisné príbehy detí počas holokaustu vôbec.⁶ Tým sa nám otvorila možnosť doplniť skupinu biografii o tie, ktoré boli už zachytené v archíve Nadácie Milana Šimečku. Po niekoľkých stretnutiach sme sa nakoniec dohodli na tom, že publikácia o deťoch v holokauste bude obsahovať pätnásť samostatných príbehov - akúsi vzorku rôznych životných osudov, peripetií, prostredí a skúseností, ktoré počas holokaustu museli zažiť vtedy perzekvované židovské deti zo Slovenska.

Kategóriu detí sme si pracovne vymedzili tak, že do nej spadali všetci tí, ktorí v roku 1945 neprekročili osemnásť rokov.⁷ Časť respondentov som vybrala spomedzi členov organizácie Hidden Child Slovensko. Od predstaviteľov tejto organizácie som dostala k dispozícii podklady - krátke zhrnutia ich životných osudov v období existencie samostatného slovenského štátu v rokoch 1939 až 1945 zachytené v dotazníkoch. Tie mi pomohli utvoriť si prvú predstavu o členskej

⁶ V knihe sú zaradené biografické rozprávania detí, ktoré sa zachránili vďaka pomoci ľudí na Slovensku či mimo jeho územia - v úkrytoch, so zmenenou identitou, alebo v nacistických koncentračných táboroch. Prirodzene, chýbajú spomienky tých, ktorí nemali to šťastie a holokaust neprežili. Táto komplementárna skupina biografických naratívov by priniesla pravdepodobne diametrálne odlišnú reflexiu „druhej tvár“ tohto historického obdobia.

⁷ V stanovách Hidden Child Slovensko je zakotvené, že členstvo je podmienené letopočtom narodenia: vymedzuje ho interval rokov 1926 - 1945.

základní aj osudoch ukryvaných detí. Na základe nej sme spoločne vybrali respondentov tak, aby ich príbehy predstavovali rôznorodosť osudov v sledovanom období. Zo starších videozáznamov a ich prepisov v archíve Nadácie Milana Šimečku sme vybrali ďalšie vhodne dopĺňajúce prvú skupinu.⁸ Všetky príbehy v našej publikácii predstavujú osoby narodené v rozmedzí rokov 1927 – 1937. V období holokaustu to teda boli deti.⁹ Členovia Hidden Child Slovensko boli na svojich pravidelných stretnutiach, tzv. Kluboch, niekoľkokrát opätovne informovaní o zámere zverejniť časť osudov detí holokaustu prostredníctvom knižnej publikácie. Postupne bolo tejto myšlienke naklonených viac členov a členiek, ochotných na prvej slovenskej knihe o deťoch v holokauste spolupracovať. Deväť z pätnástich pamätníkov a pamätníčok zaradených v tejto knihe som oslovila najskôr telefonicky. Keď po úvodnom vysvetlení prejavili záujem o spoluprácu, dohodli sme si stretnutie – čas a miesto nahrávania. Počas neho som po krátkom úvodnom vysvetlení zachytila na diktafón ich životný príbeh tak, ako si ho pripravili, s dôrazom na obdobie holokaustu. Nahrávanie prebiehalo v dôvernej a otvorenej atmosfére.¹⁰ Po prepise celého rozprávania som z neho vylúpila príbeh, ktorý odišiel na autorizáciu jeho hlavnému aktérovi či aktérke. Rovnako staršie prepisy biografíí, ktoré zachytávajú širší časový úsek života jednotlivých svedkov než len obdobie holokaustu, resp. roky 1938 – 1945, som spracovala do kompaktného príbehu, ktorý bol autorizovaný. Pri autorizácii životopisného rozprávania išlo o obsahovú i formálnu korektúru samotnými pamätníkmi, aby v textoch neboli uvedené nesprávne či skreslené informácie. Rovnako však práve v tejto etape práce s textami mali možnosť svedkovia zadefinovať mieru zahalenia identity svojej i ostatných osôb vystupujúcich v príbehu.¹¹ Pri korektúrach sa príbeh ešte viac vyčistil a stal sa zrozumiteľnejším. Po autorizácii vznikla nová, upravená verzia príbehov, ktorá je súčasťou tejto knihy.

⁸ Zo 159 videosedectiev v archíve Nadácie M. Šimečku je 45 „detských.“

⁹ V texte budem pomenovaním dieťa označovať tých, ktorí tvoria súčasť najmladších pamätníkov holokaustu, ktorý im vstúpil do detstva a navždy ovplyvnil ich ďalší život.

¹⁰ Nahrávala som v Bratislave v kancelárii Dokumentačného strediska holokaustu, alebo u respondentov doma. V Košiciach som mala k dispozícii miestnosť v Židovskej náboženskej obci a rovnako som nahrávala aj v súkromí.

¹¹ Pripomienky, a predovšetkým požiadavky na utajenie mena respondenta, resp. mien osôb vystupujúcich v texte som, samozrejme, akceptovala. Preto nie sú vo všetkých príbehoch uvedené celé mená, niekde sú použité začiatkové písmená priezvisk či mien, alebo iba iniciály. Utajenie totožnosti si žiadali niektorí respondenti u seba, svojich rodinných príslušníkov, no v iných prípadoch u všetkých osôb vystupujúcich v rozprávaní. Aj táto požiadavka zachovania istého stupňa anonymity u niektorých pamätníkov signalizuje ich stálu neistotu či obavu z percepcie ich osobných histórií spoločnosťou.

Mojím zámerom bolo hneď od začiatku čo najmenej zasahovať do jednotlivých spomienok. Príbehy predstavujú osobné rozprávania, sú spracované a napísané v prvej osobe, tak aby boli zachované individuálne nuansy vyjadrovania, slovné spojenia a výrazy charakteristické pre konkrétneho spomínajúceho, s cieľom zachovať čo najväčšiu autenticitu celého rozprávania.¹²

Životopisné naratívy s dôrazom na obdobie holokaustu predstavujú špecifické subjektívne reflexie vlastného života v kontexte veľkej histórie. Hoci v reálnom čase predstavujú len krátky úsek života dnešných sedemdesiatnikov či osemdesiatnikov, celé obdobie trvalo necelých sedem rokov, obdobie existenčného ohrozenia života v priemere tri roky, ovplyvnili doslova celý život svedkov. Holokaust sa stal súčasťou individuálnej i skupinovej identity každého respondenta a ako obrovská trauma zostáva v jeho pamäti, v osobnej i skupinovej histórii zakonzervovaná v istej schematickej podobe. Rozpomätávanie a konkrétne rozprávanie príbehu je vždy determinované aktuálnou situáciou, zdravotným stavom rozprávača, životnou etapou i spoločenskými pomermi, v ktorých sa práve nachádza. Veľký význam pri spomínaní a konkrétnom formulovaní vlastného príbehu zohrávajú emócie. Emócie z minulosti vyvolávajú jednu spomienku za druhou, plasticky vykresľujú zážitok a sprítomňujú ho do aktuálneho prejavu rozprávača znova prežívajúceho už raz zažité – aj emócie. Rovnako sa na podobe biografického príbehu podpisuje doterajšia životná skúsenosť, vzdelanie a zámer, ktorý pri rozprávaní sleduje.

Spomienky detí holokaustu sú výpoveďami najmladšej generácie prežívších o tom, ako si dané obdobie pamätajú, ako si ho pre seba sformulovali a ako chcú, aby bolo ďalej zachované a šírené. Jednotlivé príbehy majú podobné formálne členenie: na začiatku spomínajúce dieťa predstaví seba a svojich rodičov. Prezradí niečo zo života rodiny, v ktorej vyrastalo, akú malo pozíciu, koľko malo súrodencov, kto žil v spoločnej domácnosti. Aké vzťahy vládli v rodine i mimo nej. Spomienky obsahujú kontakty dieťaťa s rovesníkmi, školské roky, jeho záľuby. Hlavnú časť každého príbehu tvoria životné osudy dieťaťa počas holokaustu. Záver nie je úplne identický s koncom druhej svetovej vojny. V každom príbehu je naznačené (viac alebo menej podrobne) aj povojnové obdobie.

¹² Tak sa v jednotlivých príbehoch vyskytujú napríklad rôzne podoby označenia koncentračných táborov : Osvienčim – Auschwitz, Brzezinky – Birkenau, či dobové názvy lokalít, kde sa odohráva konkrétny dej.

Pri zbere biografických príbehov a ich primárnom spracovaní som používala kombináciu biografickej metódy a oral history. Takýto postup je vhodný pri zbere údajov týkajúcich sa takých skupín v spoločnosti, ktoré nemali miesto v archívoch veľkej histórie, resp. pri zaznamenávaní udalostí, ktorým sa z rozličných dôvodov nedostávalo pozornosti oficiálnej historiografie. V centre pozornosti je človek ako sociálna bytosť a jeho vnímanie a interpretácia prežitej historickej udalosti či doby, jeho osobné pocity a problémy, práve preto je zaujímavé a dôležité každé jedno svedectvo. Biografická metóda je striktné zameraná na životnú dráhu človeka, priestor a prostredie, v ktorom vyrastala, na hodnoty získavané výchovou i tie, ktoré svedkovia prijímali za svoje, ktoré si definovali či korigovali vlastnou zažitou skúsenosťou. Kombinácia oral history a biografickej metódy je nevyhnutná pri sledovaní tém a sociálnych skupín, pri ktorých je dôležitá priama komunikácia založená na vzájomnej otvorenosti a dôvere.¹³

Popri používaní uvedených postupov a techník v rámci výskumu problematiky holokaustu majú bádatelia dnes už k dispozícii množstvo odbornej literatúry, zbierky autentických archívnych dokumentov, ich spracované výbery, početná je aj produkcia memoárovej i faktografickej literatúry a umeleckých spracovaní v rôznych médiách. Poznatky z nich môže bádateľ – ak má ambíciu – použiť na verifikovanie historických faktov zachytených v životných príbehoch.

Jednotlivé osobné výpovede som vnímala ako malé dejiny s veľkou históriou v pozadí. Pri ich spracovaní mojím primárnym záujmom bolo zachytiť a sprostredkovať špecifické a cielene subjektívne podania životných príbehov tých, ktorí ako deti prežili holokaust. Zaznamenať ich tak, ako si ich oni sami pamätajú a reprodukovujú.

Problematika detí v holokauste je v zahraničnej historiografickej, spoločenskovednej, ale aj psychologickéj a medicínskej literatúre rozpracúvaná síce len pár desiatok rokov, no existuje už veľké množstvo vedeckých publikácií na túto špecifickú tému. Na Slovensku je

¹³ Takýto postup som volila pri výskumoch živnostníkov a obchodníkov v 20. a 21. storočí na Slovensku, rovnako aj pri výskume problematiky reflexie holokaustu v životných príbehoch pamätníkov.

Metódu oral history využívajú odborníci viacerých sociálnych a historických vied na Slovensku, touto metódou začala medzi prvými pracovať historička Elena Mannová (1995; 1996) a sociologička Zuzana Kusá (1993; 1995). V posledných rokoch sa realizovali projekty, kde sa táto metóda uplatnila pri zbere údajov o židovskej, rómskej minorite, maďarsko-slovenských, česko-slovenských vzťahoch, skúmali sa osobné histórie politických väzňov komunizmu, ženské histórie 20. storočia a podobne. Časť publikačných výstupov uvádzam v literatúre.

problematika historickej skúsenosti tejto konkrétnej skupiny skutočne ešte na samom začiatku a naša publikácia *Deti holokaustu* je doslova prvým krokom k odbornej i laickej verejnosti Slovenska.

Deti v období holokaustu predstavujú veľmi špecifickú skupinu, a rovnako špecifické sú ich osudy zachytené v ich vlastných rozprávaniach. Sú najmladšou generáciou ľudí, ktorí môžu povedať - prežili sme holokaust a rozhodli sme sa vyrozprávať svoje osudy. Vybratá skupina pätnástich detí holokaustu logicky netvorí reprezentatívnu vzorku detských osudov z územia Slovenska. Výber bol podmienený ochotou žien a mužov spojených podobným osudom spolupracovať, zverejniť svoje príbehy, a zároveň snahou predstaviť rôznorodosť životných peripetií, prostredí a situácií, ktorým boli ako deti počas holokaustu vystavené. O čom sú ich príbehy?

Pri prvom počutí, alebo čítaní zaujme predovšetkým samotný obsah príbehu. Prekvapí, čo všetko za pomerne krátke obdobie existencie samostatného slovenského štátu museli deti samy, alebo spolu so svojimi rodičmi prežiť. Nemenej zaujímavá je druhá rovina príbehov - akým spôsobom si jedinec, dieťa skladá vlastný životný príbeh z toho, čo si pamätá, čo sa do počulo ex post, čo si domyslelo a doplnilo ako rébus dlho po skončení vojny.

Spomínajúci seniori nás vťahujú do svojho detského sveta, predstavujú seba, svoju rodinu a rodičov - tak, ako sa vidia a chcú byť videní. Niektoré spomienky sú živé, farbisto opisujúce spoločne prežité chvíle s oboma rodičmi, alebo s jedným z rodičov. Iné sú skôr suchým konštatovaním faktov, až si poslucháč či čitateľ kladie otázku, čo zapríčinilo ten odstup a neosobnosť. Spôsobil to nedostatok informácií, alebo ide o ochranný prostriedok neprežívať popisovanú traumou opäť naplno? O čo menej konkrétnych faktov nachádzame v detských svedectvách, o to viac je v nich emócií, zmyslových vnemov, ktoré sú akoby podmienkou spomínania - mokré kapce pri úteku k rodičom, hluk a zvuky v pavilóne choromyseľných žien pri návšteve ukrývanej matky, vôňa a chuť čerstvo upečeného chleba.¹⁴

Keď sa viac zameriame na proces spomínania než na samotné výsledné podanie príbehu, môžeme ho nakoniec lepšie, resp. komplexnejšie pochopiť - berúc do úvahy nielen kontext, v ktorom konkrétna spomienka vznikala, ale aj determinanty jej aktuálnej podoby.

¹⁴Na túto skutočnosť upozornil aj P. Salner (1997:21) - vyzdvihujúc osobitú atmosféru v spomienkach detí.

Pri biografickej metóde a jej realizácii niektorou z vhodne zvolených techník sa bádateľ i respondent stávajú účastníkmi procesu spomínania - vyvolávania spomienok, interpretácie, resp. reinterpretácie životného príbehu respondenta. Pamäť jednotlivca je špecifickou databázou zážitkov, informácií, vnemov, ktoré si osvojil vlastnou skúsenosťou, alebo sprostredkovane, a ktoré si môže neskôr opätovne vyvolať v procese spomínania. Tvoria ju racionálne poznatky, i emócie a hodnotiace postoje, ktoré často nemusia mať reálny základ. Spomínanie predstavuje proces sprítomňovania minulosti. Schopnosť zapamätáť si určité udalosti či fakty je považovaná za individuálnu danosť človeka. Spôsob, akým si človek spomína, na čo sa rozpamätáva, na čo nie, čo prehliada či zámerne zamlčuje, sa považuje za proces podmienený sociálnym prostredím: rodinou, priateľmi, vekovou, profesijnou, lokálnou či inou sociálnou skupinou, do ktorej spomínajúci patrí. Preto je každá individuálna pamäť sociálne, kolektívne podmienená. Proces vyvolávania spomienok je zároveň vždy nanovo ovplyvňovaný aktuálnymi súvislosťami: spoločenskou klímou, momentálnym stavom, dispozíciami, ale aj ambíciami spomínajúceho. Do výberu spomienok zasahuje v procese ich aktuálneho formulovania aj sám bádateľ, minimálne nepriamo svojou prítomnosťou pri rozhovore. Pre jednotlivé spomínania je teda dôležité, kedy, kde, komu a prečo človek hovorí svoje spomienky zo života. Tak vznikajú v procese spomínania rozličné interpretácie určitých historických udalostí, odlišné spomienky na prežívanie rovnakej historickej reality.¹⁵ Obe roviny, v akých vnímame životné príbehy najmladšej generácie pamätníkov holokaustu: obsahovú i formálnu rovinu, spôsob podania, nie je celkom možné oddeliť. Sú prepletené a vzájomne sa prelínajú, preto ich budem komentovať súčasne.

Vybraté detské príbehy sa odohrávajú v mestách i na vidieku v hraniciach súčasnej Slovenskej republiky. V niektorých je zachytená skúsenosť prežitá na území južného Slovenska, ktoré v danom období po Viedenskej arbitráži pripadlo hortyovskému Maďarsku, krajine s odlišným politickým systémom a legislatívou vo vzťahu k židovskej menšine. Časť príbehov sa odohráva v samotnom Maďarsku, kde spomínajúci hľadali prajnejšie podmienky na život.

Vo všetkých príbehoch spomínajúci opisujú život svojej rodiny pred nástupom protizidovskej politiky ako relatívne pokojný, bez

¹⁵ Problematike procesu spomínania som sa venovala vo viacerých štúdiách a odborných článkoch podrobnejšie: Vrzgulová (2000; 2002, 2005a; 2006).

otvorených konfliktných stretov s majoritou. Takáto reflexia môže byť, samozrejme, reálna, no odzrkadľuje sa v nej aj následná skúsenosť spomínajúcich s holokaustom. Označujú seba a svojich rodičov zväčša za asimilovaných židov, či ateistov, no sú medzi nimi aj potomkovia rodičov hlásiacich sa k ortodoxnej časti židovstva na Slovensku.

Precitnutie prichádza už s autonómiu Slovenska na jeseň 1938, praktické uvedomenie si vlastnej inakosti – pod vplyvom zmeneného správania a vnímania úradov, a neskôr i spoluobčanov zo strany majority. Presne do tohto zlomového obdobia je situovaná spomienka malého chlapca z východného Slovenska, ktorý namiesto nástupu do školy musel spolu s rodičmi opustiť rodné mesto a prežiť niekoľko týždňov na „území nikoho“ v stohu slamy.¹⁶

Hoci časť detí prežila na Slovensku do roku 1944, predovšetkým vďaka svojim otcom, držiteľom označenia „hospodársky dôležitý Žid“, Výnimky odďaľovali, no nelikvidovali nebezpečenstvo, priame ohrozenie židovských rodín. Vymedzenie nositeľov výnimiek sa neustále menilo. Existujú konkrétne príklady poukazujúce na fakt, že bez ohľadu na hospodársku či prezidentskú výnimku jej držiteľa a jeho blízkych deportovali. Rovnako deti z týchto židovských rodín boli vystavené diskriminačnej protižidovskej legislatíve slovenského štátu do dôsledkov – preto napríklad aj nové krstné listy predstavovali nie veľmi spoľahlivú formu ochrany. Jednotlivé príbehy napríklad narúšajú všeobecne rozšírenú zjednodušenú predstavu, že ukrývanie ako spôsob záchranu, tých ktorí prežili deportácie v roku 1942 a zostali na Slovensku, začalo byť aktuálne až po potlačení SNP.

Dospelí, rodičia i starí rodičia, sa snažili, aby každodenné starosti a stres z neustále sa meniacej situácie pod tlakom nových a nových protižidovských nariadení neprenikli do sveta ich detí. Napriek úsiliu nie vždy boli úspešní. Tragickosť ich situácie je možné odhaliť napríklad cez zdanlivo nepodstatnú detskú spomienku na rozrúbaný pingpongový stôl, odpáraný kožušinový golier či zákaz chodenia do školy, ktorá pre deti dodnes symbolizuje koniec bezstarostného slobodného života.¹⁷

Napriek tomu existencia výnimiek spôsobuje u niektorých dokonca dodnes akoby zahanbenie z „protekčného“ postavenia. Z dnešného

¹⁶ Príbeh Zoltána Breinera je dokladom toho, že perzekúcia židovského obyvateľstva sa začala ešte pred vznikom samostatnej Slovenskej republiky (1939 – 1945), už v čase existencie autonómnej slovenskej Krajiny.

¹⁷ Príbeh P. Volka, Z. Mensatorisovej, M. Gálovej.

pohľadu zarážajúca skutočnosť nie je v kontexte súčasného poznania tragiky holokaustu neobvyklou reakciou.¹⁸ Po potlačení SNP už neplatilo nič. Ako mi povedal jeden svedok: Židia už mali možnosť len zomrieť...

Ak nie skôr, tak potom určite práve Slovenské národné povstanie a jeho zatlačenie do hôr predstavuje u väčšiny svedkov deliacu čiaru medzi relatívnym bezpečím domova (hlavne z detskej optiky) a životom v úkrytoch, na úteku – často bez rodičov. Tento úsek spomienok otvára ďalší tematický okruh o spôsoboch ukrývania, možnostiach záchrany, kde sa primárnym stáva vzťah ukrývaní – poskytujúci úkryt.

Záchrancovia, obyčajní ľudia, no aj funkcionári HSLŠ, Hlinkovej gardy, resp. štátni úradníci, ako aj predstavitelia cirkví, ktorí sa v zlomovom okamihu rozhodli pomôcť, sú prítomní vo väčšine spomienok.¹⁹ Títo ľudia tvoria tú skupinu obyvateľov Slovenska, resp. iných krajín okupovaných nacistami, kam osud zavial spomínajúcich, ktorá predstavuje pre súčasníkov etický odkaz na primárnu ľudskosť.²⁰ Pretlmočené zážitky prinášajú mnohé otázky a dilemy, ktoré dieťa však primárne nevníma/lo a do spomienky ich vnáša pod vplyvom svojej dnešnej skúsenosti dospelého, zrelého človeka – rodiča a prarodiča. Jednou z hlavných otázok či dilem je problém nezištnej pomoci verzus prijatia financií či inej protihodnoty za poskytnutý úkryt a potraviny zo strany záchrancov. Priamo v spomienkach sa o oboch možnostiach hovorí, pričom hodnotenie prichádza z perspektívy dnešného už dospelého človeka, rodiča a starého rodiča – pre dieťa je rodič schopný urobiť všetko, alebo z perspektívy dieťaťa – o finančných veciach sa v našej rodine pred deťmi nezvyklo hovoriť. Z perspektívy zrelých, dospelých ľudí sa k tejto dileme vracali aj moji respondenti a dodatočne

¹⁸ Táto reakcia je pomerne častým javom objavujúcim sa v spomienkach preživších holokaust: obeť režimu cítia akoby spoluzodpovednosť za situáciu, do ktorej sa dostávali.

¹⁹ Pozri FOGELMANNOVÁ, 1999.

²⁰ V súčasnosti aj na Slovensku udeľuje štát Izrael týmto „obyčajným hrdinom“ ocenenie Spravodlivý medzi národmi. Spravodlivý medzi národmi je termín označujúci nežidov, ktorí prispeli k záchrane Židov pred holokaustom. Izrael, konkrétne Komisia pre spravodlivých, založená v roku 1963 pri pamätníku Yad Vashem a vedená Izraelským najvyšším súdom, udeľuje titul Spravodlivý medzi národmi tým, ktorí preukázateľne túto činnosť vyvíjali. Bol udeľený 20 757 ľuďom, z toho 454 zo Slovenska (stav k januáru 2005). Väčšina ocenených zo Slovenska ho získala po roku 1990, keď boli znovu obnovené diplomatické styky medzi Česko-Slovenskom a štátom Izrael.

Spravodlivý medzi národmi je pôvodne tradičný židovský pojem, ktorý ocenil skutočnosť, že aj mimo židovskej viery boli dobrí ľudia nadiaci sa Božími zákonmi. Tak to bolo aj počas druhej svetovej vojny, keď sa našli ľudia, ktorí aj s rizikom straty svojho života ukrývali Židov. Dnes Izrael oceňuje týchto ľudí pamätnými medailami a diplomom Yad Vashem a ich meno je vytesané do Múru cti v Záhrade spravodlivých v areáli pamätníka Yad Vashem v Izraeli. Slovensko, čo sa týka pomeru počtu záchrancov na počet obyvateľov, sa uvádza v štatistikách na jednom z prvých miest.

„dovysvetľovali“ svoj názor na tento predovšetkým etický problém. Zhodovali sa v tom, že každý rodič bol a je aj dnes ochotný v stave akútneho ohrozenia svojich detí dať aj to posledné, aby ich zachránil. Neodsudzujú ani ľudí, ktorí protihodnotu prijali, zdôrazňujúc, že úkryty bývali väčšinou v malých odľahlých dedinách, na lazoch, kde žili ľudia vo veľmi skromných podmienkach. Každý „hladný krk“ navyše bol záťažou pre aj tak chudobnú domácnosť - nehovoriac o riziku, ktoré pri ukrývaní židovských rodín zachraňujúci brali na seba v období po obsadení Slovenska nemeckou armádou.

Zarážajúco vecné bývajú pasáže o ukrývaní, strádaní bez rodičov, či dokonca o neľudských podmienkach koncentračného tábora. Sú situácie, ktoré sa nedajú vystihnúť slovami, kde veta - nikdy viac som otca/mamu nevidel/a - znamená koniec detstva, zánik jedného sveta. Rovnako dlhodobé ukrývanie sa, život v uzavretom priestore bez možnosti voľného pohybu, úplná odkázanosť na (často) cudzieho človeka, ktoré boli mesiace i roky každodennou súčasťou detstva spomínajúcich, zrazu akoby nešlo popísať. „*Dva roky sme sa tak skrývali, čo mám k tomu dodať?!*“ pýtal sa ma jeden spomínajúci, ktorý prežil nepredstaviteľné dva roky spolu s rodičmi v absolútnom utajení v opustenom dome na konci horskej dediny. Bez možnosti voľného pohybu, stále v strehu.

Fyzické, ale ešte viac psychické, strádanie detí je v príbehoch akoby zadným tónom od začiatku do konca. Celé dlhé mesiace útrap sa zhmotnili do niekoľkých pojmov: zima, hlad, neutíchajúci strach z odhalenia. Pocit samoty? Určite, hoci nie je v príbehoch explicitne vyjadrený. Deti svoje konanie opisujú, nekomentujú príliš svoje pocity, konštatujú udalosti, ako sa diali a ako ony boli ich súčasťou. Dívajú sa na seba akoby zhora, s nadhľadom dospelého človeka, ktorý má už svoju minulosť sám so sebou vyriešenú. Mohlo by sa zdať, že tento spôsob rozprávania, s odstupom, bez emócií, spôsobil čas, ktorý ich delí od prežitej skúsenosti. Nemyslím si to. Skôr je to podvedomý spôsob ochrany pred dopadom zažitej traumy, ktorá je aj tak neustále prítomná v ich pamäti.

Rozdielne spôsoby podávania príbehov sú zrejmé medzi deťmi, ktoré sa ukrývali spolu s rodičmi, a tými, ktoré zostali samy. Spomienky na obdobie, keď dieťa zostalo samo - putujúce po cudzej krajine, meste s falošnými papiermi, ukryté u cudzích ľudí v jednom malom priestore bez možnosti voľného pohybu, alebo sa dostalo do koncentračného tábora, odhaľujú jeho prežívanie zo dňa na deň. Stratégia

prežitia (hoci nie je explicitne pomenovaná) sa zamerala na prežitie za každú cenu, pričom hnacím motorom je myšlienka na rodičov a na spoločné stretnutie, keď bude „po tom“. Pri spoločnom ukrývaní s rodičmi si niekedy deti akoby vymenili s nimi úlohy. Práve ony sa často starali o nich aj o seba. Niekedy ako menej nápadné pre okolie boli jediným spojivom ukrývajúcich sa s okolitým svetom. Deti, ktoré prežili holokaust samé, či v úkrytoch alebo v nacistických táboroch, a po vojne sa dočkali jedného či oboch rodičov, označujú tento fakt v kontexte strát životov vo svojej širšej rodine a komunite za zázrak. Zároveň tieto spomienky nesú zaujímavú informáciu: tabuizovanie individuálnych skúseností a zážitkov počas holokaustu, neschopnosť, alebo neochota vzájomnej medzigeneračnej komunikácie o tejto životnej etape, ktorú spomínajúci aj dnes vyhodnotili jednoduchým konštatovaním: „*O tomto sa u nás nehovorilo a ja som to akceptoval/a.*“ Ďalší ťaživý moment tvoria nezodpovedané otázky, ktoré mohli zodpovedať a vysvetliť iba rodičia, ktorí neprežili. Dohady, rébusy bez kľúča.

Koniec vojny, oslobodenie, kdekoľvek deti zastihlo, neznamenalo automaticky koniec ich trápenia. Neraz mali pred sebou ešte dlhú cestu domov, čakanie na návrat rodičov, blízkych. Duševné i fyzické strádanie predchádzajúceho obdobia sa podpísalo na ich zdravotnom stave, bránilo im v rýchlom návrate, rovnako ako zničená krajina a ťažké podmienky na cestovanie. Často sa nebolo ku komu vracieť. Povojnové obdobie je v príbehoch napriek tomu vykresľované s optimizmom, radosným očakávaním a bez pátosu, no aj vierou v lepšiu budúcnosť.

Návrat do normálneho života je u mladších detí spojený s návratom do školských lavíc, pokusom o návrat do detstva, k hrám. U starších je spojený s hľadaním životného partnera, vstupom do manželstva a zakladaním rodiny. Vzdelanie, vlastná rodina, miesto v živote, pracovné uplatnenie - to sú pevné body povojnového príbehu detí holokaustu.

Príbehy detí nám približujú ich konkrétnu skúsenosť s násilím, s bezprostredným ohrozením života. Predstavujú ich osobný holokaust. Toto kruté a neľudské obdobie ich zasiahlo v čase, keď sa formovali, keď si vytvárali názor na svet okolo, na Dobro a Zlo, keď sa profillovali ich osobnostné dispozície a hodnotové orientácie. Práve individuálna skúsenosť sa podpísala na ich hodnotení prežitého, projektovaní budúcnosti i na sformovaní vzťahu k ľuďom.

Holokaust zasiahol do židovskej komunity, do každej židovskej rodiny, ale poznačil aj majoritu - nielen cez jej vzťah k židovským obyvateľom - susedom, priateľom, k cudzím ľuďom v núdzi. V detských

spomienkach na oslobodenie a povojnové mesiace sa objavuje motív návratu do rodného mesta či dediny, čakania na príbuzných, ako aj motívy prijatia - neprijatia nežidovským okolím. Mnohé z detí sa návratu rodičov nedočkali a po celý život v sebe nesú pocit zvláštnej spoluzodpovednosti za ich osud, pretože ho nezdieľali spoločne s nimi. Sebaobviňovanie či mlčanie o vlastnej skúsenosti po návrate a stretnutí s rodičom, rodičmi sú v povojnovej časti príbehu takmer konštantne prítomné.

Prežité obdobie holokaustu i povojnová realita mali zásadný vplyv na plánovanie budúcnosti a formulovanie stratégie na dosiahnutie ďalších povojnových plánov. U niektorých pokračovali konfrontácie s vlastnou židovskou identitou, iní sa rozhodli ju pred svojím okolím tajiť. Mať vlastnú rodinu, deti - to bol jeden z cieľov detí holokaustu. Ďalším bolo uplatnenie sa v spoločnosti, seberealizácia v zamestnaní, orientácia na stopercentný výkon. Táto črta je základnou spoločnou charakteristikou detí holokaustu - hrdosť na súčasnú rozvetvenú rodinu a neustály aktívny prístup k životu

Je zaujímavé, že deti, ktoré prežili holokaust, sa vrátili domov, a často zostali v miestach, kde sa začala ich skúsenosť s ľudským Zlom. Dôvodom bolo čakanie na príbuzných, vzťah k rodisku, pocit zázemia - napriek všetkému, alebo práve preto mali odvahu zostať a žiť. Hoci prežité osudy židovských detí počas holokaustu sú také rôznorodé, predsa ich spája spoločná skúsenosť s intoleranciou, prejavmi antisemitizmu, s ľudskou neprajnosťou až brutalitou na jednej strane, a dobrom, obetavou pomocou na strane druhej. Toto z nich vytvára špecifickú skupinu obyvateľov. Na Slovensku dostali slovo až po páde komunizmu. Ich osobné prežívanie, skúsenosti a zážitky má čitateľská verejnosť možnosť spoznať až dnes, po viac ako šesťdesiatich rokoch od konca vojny.

Príbehy detí, ktoré prežili holokaust, nesú v sebe množstvo informácií o nich samých, o dobe, aj o ľuďoch a spoločnosti okolo nich. Zároveň sú zväčša až modelovými ukážkami, ako ľudia reagujú na nebezpečenstvo, čo všetko sú schopní prekonať, vydržať. Predstavujú dôležitý materiál pre odborníkov - v ich ďalšom bádani o ľudskom správaní, o ľudskej pamäti, o spoločnosti a politickom systéme. Rovnako dôležitý, ak nie ešte viac, je pre „obyčajných“, predovšetkým mladých ľudí. Približuje im tieto udalosti z perspektívy detí, tínedžerov - ich rovesníkov - historické obdobie holokaustu a cez jedinečný osobný zážitok, stierajú z neho pečať vzdialeného ukončeného deja.

Na území dnešného Slovenska sa vystriedalo počas 20. storočia niekoľko politických režimov predstavujúcich kvalitatívne rôznorodé ekonomické, sociálne a kultúrne prostredia. V nich vyrastali generácie, odovzdávali si zažitú skúsenosť neoficiálnou cestou rodinných, skupinových histórií uložených v pamätiach jednotlivcov tvoriacich tieto skupiny. Spomienky na prežitú minulosť sa odovzdávali a odovzdávajú rovnako aj „oficiálnymi kanálmi“ – pod vplyvom ideologicky determinovanej politiky spomínania, resp. zabúdania. Tak sa napríklad verejne, oficiálne nereflektovala rôznorodosť historických skúseností jednotlivých sociálnych (etnických, náboženských, rodových a vekových) skupín vytvárajúcich heterogénnu spoločnosť Slovenska. Komunistickej výberový spôsob pripomínania a zabúdania tak spôsobil, že do pamäti spoločnosti neboli zaradené ani historické skúsenosti židovskej minority počas holokaustu. Napriek nepochybnému nárastu záujmu odborníkov i laickej verejnosti o tento fenomén po roku 1989, pamäti minorít – ich špecificky prežitá minulosť – sa ešte nestali súčasťou pamäte Slovenska. Ešte stále nie je spoločnosť schopná (alebo ochotná?) akceptovať túto rôznorodosť a prijať ju za svoju svoju výhodu a charakteristickú črtu. Tento fakt je závažnou časťou odpovede na stále frekventovanú otázku, prečo na Slovensku ešte treba hovoriť o holokauste.

Literatúra

- BROSTOFF, A. – CHAMOVITZ, Sh. (eds.): *Flares of Memory: Stories of Childhood during the Holocaust*. New York, Oxford University Press 2001.
- EPSTEINOVÁ, H.: *Děti holocaustu*. Praha, Volvox Globator 1994.
- FOGELMANOVÁ, E.: *Svědomí a odvaha*. Praha, Volvox Globator 1999.
- GUTENBAUM, J. – LATAŁA, A. (eds.): *The last Eyewitnesses. Children of the Holocaust Speak*. Volume 2., Evenstone, Illinois, Northwestern University Press 2005.
- HEITLINGEROVÁ, A.: *Ve stínu holocaustu a komunizmu. Čeští a slovenští židé po roce 1945*. Praha, GplusG 2007.
- HOLIDAY, L. (ed.): *Holokaust a válka očima dětí. (Utajené deníky)*. Praha, Prostor 1997.
- KICZKOVÁ, Z. a kol.: *Paměť žen. O skúsenostiach sebautvárania v biografických rozhovoroch*. Bratislava, Iris 2006.
- KUSÁ, Z.: *Prvá republika v autobiografických rozprávaniach členov rodín predprevratovej slovenskej inteligencie*. *Sociologický časopis*, 29, 1993, č. 1, s. 43 – 57.
- KUSÁ, Z.: *Problém pravdivosti informácií v životopisných rozprávaniach*. *Genealogicko-heraldický Hlas*, 5, 1995, č. 2, s. 17 – 20
- MANNOVÁ, E.: *Pravidlá naratívneho interview*. *Genealogicko-heraldický hlas (Časopis Slovenskej genealogicko-heraldickej spoločnosti pri MS)*, 5, 1995, 2, s. 21 – 24.
- MANNOVÁ, E.: *Oral history a historiografia*. *Etnologické rozpravy*, 1996, č. 1, s. 31 – 37.
- PODLIPNÁ, E.: *SEKVENCIE*. Edícia Judaica Slovaca. Bratislava, SNM- Múzeum židovskej kultúry. 2006
- ROGULOVÁ, J. a kol.: *Prečo sa učíme o holokauste. [Príručka pre stredoškolských učiteľov.]* Zvolen, Klemo; Bratislava: Inštitút judaistiky UK 2004.
- SALNER, P.: *Život s maskou. Kultúrny život*, č. 10, 4.- 10. 3. 1993, s. 6
- SALNER, P.: *Prežili holokaust*. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1997.
- SALNER, P.: *Reflexia holokaustu ako jedna z trech plôch medzi židovskou minoritou a slovenskou majoritou*. In: *Národ a národnosti*

na Slovensku. Stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy (zost. J. Šutaj). Prešov 2004, s. 217 – 221.

SALNER, P.: Zmeny hodnotových orientácií židov na Slovensku po roku 1945 (na príklade emigrácie do Izraela v štyridsiatych, resp. šesťdesiatych rokoch). In: Židovská komunita po roku 1945 (zost. P. Salner) Bratislava, Zing Print, 2006, s. 119 – 136.

SALNER, P.: Židovská emigrácia po auguste 1968. In: E/Migrácia a Slovensko (zost. D. Luther) Bratislava, Zing Print 2006, s. 75 – 94.

ŚLIWOWSKA, W.(ed.): The Last Eyewitnesses. Children of the Holocaust Speak. Evanston, Illinois, Northwestern University Press 2000.

STARGARDT, N.: Witnesses of War: Children's Lives under the Nazis. New York, Knopf 2006.

VRZGULOVÁ, M.: Mesto a jeho pamäť. Trenčín 1939 – 1945 v diverzifikovaných spomienkach. In: I. Kamenec – E. Mannová – E. Kowalská (eds.): Historik v čase a priestore. Laudatio Ľubomírovi Liptákovi. Bratislava 2000, s. 63 – 78.

VRZGULOVÁ, M.: Videli sme holokaust. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 2002.

VRZGULOVÁ, M.: We Saw the Holocaust. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 2005(a).

VRZGULOVÁ, M.: Biografická metóda a výskum živnostníkov v mestskom prostredí. In: K. Košťalová (ed.): Socioprofesijné skupiny – subkultúry v meste. Banská Bystrica, Ústav vedy a výskumu Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici 2005(b), s. 27 – 35.

VRZGULOVÁ, M.: Neprežitá, ale aj tak spoločná. OS, 10, 2006, č. 1 – 2, s. 169 – 174.

D S H

Až bude po vojne...

V. B. (1935)

Narodila som sa v roku 1935 v Bratislave, ale naša rodina žila v Trenčianskych Tepliciach. Môj otecko tu pôsobil ako praktický lekár, prax prevzal po svojom svokrovi, doktorovi H. B. Do roku 1939 som žila v tejto rodine ako jediné dieťa, obklopená veľkou láskou a starostlivosťou. V roku 1939, takmer súčasne so vznikom slovenského štátu, 19. marca, sa narodil môj brat. Lenže vtedy sa už pre nás začínali zlé časy. Otec nesmel vykonávať lekársku prax, matka nesmela brata porodiť v nemocnici. Kým ja som sa narodila v bratislavskom sanatóriu Koch, brat sa narodil doma za asistencie pôrodnej asistentky a môjho otca. Postupne prichádzali do praxe protižidovské zákony, ktoré sa nás bytostne dotýkali. Otec nepracoval, vysťahovali nás z bytu, ktorý sme obývali v prízemí nášho vlastného domu. Zarizoval nás jeden teplický zubný technik, člen Deutsche Partei. Vysťahoval nás z nášho komfortného bytu, kde bola ordinácia a čakáreň, na prvé poschodie a sám okupoval prízemie. Bol dentista a čakáreň i ordinácia spolu s bytom sa mu hodili. Nedalo sa proti tomu ani brániť, ani protestovať, človek musel iba všetko rešpektovať, aby mal pokoj. Ale to boli ešte len začiatky. Neustále pribúdali nové vyhlášky a nariadenia, ktoré nám zakazovali stretávať sa na ulici, matka nesmela ísť na trh nakupovať, večer po šiestej hodine sme nesmeli vychádzať, platil pre nás zákaz vstupu do kaviarní, na plaváreň...

V roku 1941 som začala chodiť do štátnej ľudovej školy, keď som ešte nemala šesť rokov, mala som ich až v októbri. Po troch alebo po štyroch týždňoch sa „dobrí“ ľudia postarali, o to, že som už nesmela pokračovať v štátnej škole, musela som prestúpiť do židovskej ľudovej školy. V Tepliciach bola vtedy zriadená jednotriedna židovská škola, pretože takých detí ako ja bolo viac. Mali sme jediná učiteľku, mladé

slobodné dievča. Keď ju vzali do jedného z prvých transportov, škola prestala existovať.

Pomery sa stále zostrovali, až prišiel marec štyridsaťdva. Na ten večer si veľmi plasticky pamätám, to už sme bývali na tom prvom poschodí, vystahovaní tým našim „dobrodincom“ pánom Kostúrikom. Zabúchal u nás na dvere nejaký Tepličan a vyvolal môjho otca von, že mu chce niečo povedať. Otec vyšiel, o päť či desať minút sa vrátil bledý ako stena a hovorí o matke: „*Uvar mi dvadsať vajičok natvrdo, priprav mi kúsok slaniny, ráno odchádzam s prvým transportom.*“ Nebolo povedané kam, nebolo povedané, kedy sa vráti, vedeli sme len toľko, že odchádzajú slovenské dievčatá židovského pôvodu, slobodné, a môj otec ide s nimi ako lekársky doprovod. Práve bola u nás na návšteve moja babka, mamina mama, bývala tiež v Tepliaciach smerom na kúpalisko Zelená Žaba. Vzala ma k sebe na noc a môj trojročný brat ostal s rodičmi. Na druhý deň sme sa s babkou vrátili, otec tam už nebol a matka povedala, že celú noc si môjho brata, ktorý mal vtedy tri roky, tlačil k hrudi a celú noc ho objímal a bozkával a viac ho nevidel.

Mama novú situáciu niesla veľmi ťažko, veď to nebola maličkosť. Zostala sama bez prostriedkov, bez muža, s trojročným a sedemročným deckom. Najbližšia rodina sa snažila chrániť ju na menej viditeľnom mieste, kde ju každý nepoznal. Bolo možné schovať ju na pár mesiacov do trenčianskej nemocnice na psychiatrické oddelenie. Šéfom tu bol pán primár Matis. Matku prijal a veľmi slušne sa o ňu staral. O pravom dôvode matkinej prítomnosti na oddelení vedela ešte pani doktorka Trojanová. Dvakrát do týždňa sme za mamou do nemocnice cestovali - spolu s bratom, tetou a babkou. Žila tam, zdravá osoba, medzi skutočne duševne chorými. Pamätám si na tie stretnutia. Tie duševne choré ženy mali vychádzku na dvor alebo do záhrady a naša matka si s nami sadla do kútika, rozprávala sa s nami, tešila sa z nás. Takto to trvalo pol roka. Medzitým sa situácia stále zhoršovala. Jedného dňa nám prišiel niekto do Teplíc povedať, že v trenčianskej nemocnici sa plánuje razia, lebo sa tam údajne ukrýva veľa židovských osôb a že ich poberú do transportu. Zasadla rodinná rada, mamin brat so ženou, babka - mamina mama, dali hlavy dokopy. Čo sa tu dá robiť? Jednoznačný ortieľ znel, nedá sa nič robiť, lebo nemáme peniaze. Peniaze na to, aby sme niekoho podplatili, kto by našu matku odtiaľ odviezol, alebo ju skryl, alebo podplatil gardistov, jednoducho neboli.

Pán primár Matis spolu s doktorkou Trojanovou sa rozhodli konať. Matka dostala nejakú injekciu, ktorá jej vyvolala štyridsaťstupňové teploty. Zámer bol simulovať u nej akútny zápal slepého čreva, mala byť preložená na chirurgiu a okamžite operovaná. To ju malo zachrániť pred transportom. Tých štyridsať stupňov teploty skutočne dostala, bola preložená na chirurgiu, ale vtedajší primár chirurgie povedal, že je to simulatka, a že je schopná nastúpiť transport. Viem presne, kedy to bolo: na moje siedme narodeniny. Matku dvadsiateho októbra štyridsaťdva, v štyridsaťstupňovej teplote odviezli do koncentračného tábora Žilina, kde za ňou ešte cestovala moja teta, teda manželka matkinho brata. Doniesla jej na cestu teplú deku a nejaké osobné potreby. V Žiline ju našla, priniesla nám od nej pozdravy, bozky, tie sú aj tu na tejto pohľadnici pre mňa k narodeninám. Píše mi: „Moja drahá Veruška, v prvom rade Ti srdečne gratulujem k Tvojim siedmym narodeninám, dal by Pán Boh, aby som Ťa skoro videla zdravú, aby sme spolu mohli osláviť tento deň v radosti. Buď dobrá a poslúchaj. Peška a Teba v duchu objíma Tvoja mama.“ To je posledná správa od mojej matky. Tak mi prvý a posledný transport zo Slovenska v roku 1942 zobral ota aj mamu.

Keď už neboli s nami rodičia, zostali sme s našou babkou, matkou mojej mamy, I. B. a so strýkom. Trenčianske Teplice boli malé kúpeľné mestečko, kde nás každý poznal, preto sme sa presťahovali do Trenčína. Tu sme mali relatívne pokoj. V snahe uchrániť nás, vybavili nám ešte počas roku 1942 krst. Krstil nás evanjelický farár v Adamovských Kochanovciach, dôstojný pán Ivan Kolesár. V Trenčíne som znova začala chodiť do školy, do evanjelickej školy. Žili sme s babkou, tetou, so strýkom a s babkinou sestrou, ktorú z Teplíc vysťahovali, tak žila tu s nami. Brat ešte nebol školopovinný. Bývali sme na námestí Sv. Anny č. 4, v dome vo dvore a nikto sa o nás nestaral. Babka sa raz nepohodla so susedmi, sused ju udal a tak v štyridsiatom treťom asi v júli alebo auguste ju vzali do tábora v Novákoch.

Zostali sme len s tetou a so strýkom. Vo februári 1943 sa im narodilo dievčatko. Strýko bol lekárnik, pracoval v Bratislave a dochádzal každý týždeň na sobotu a nedeľu domov. Po susedovom udaní sa mojim príbuzným podarilo nájsť byt v dome na Hasičskej ulici č. 6. Mal dve poschodia, na každom dva byty, štyri z nich obývali židovské rodiny. V auguste štyridsaťštyri vypuklo Povstanie, tábor v Novákoch rozpustili a babka prišla domov. Keď Povstanie potlačili, začali sa transporty nanovo. Jedného dňa do nášho domu vtrhlo nemecké komando

a všetkých ľudí, ktorí tam bývali, vyviedli na ulicu. Postavili ich chrbtom do ulice, tvárou k múru a stále ďalší a ďalší pribúdali, väčšinou muži a medzi nimi sa ocitol aj môj strýko, ktorý bol vtedy doma. Tak ostala babka, jej sestra, tá moja teta, a my tri deti.

Ja som naďalej chodila do školy, starala sa o nás teta a babka sa skrývala. Desať mesiacov, od októbra štyridsaťštyri až do oslobodenia v máji štyridsaťpäť, som s ňou spala na jednej posteli. Medzi tým prišli pre sestru mojej babky. Spoznal ju jeden z exekútorov, ktorí prišli brať majetok po deportovaných Židoch. Zazvonili u nás, boli sme prvý byt, otvorila im sestra mojej babky. Ona bola tridsať rokov prekrstená, konvertovala na evanjelickú vieru, predtým, než sa vydala za rakúskeho dôstojníka, evanjelika. Bola si istá, že jej sa nič nemôže stať. Pohybovala sa s dôverou v to, že keď je tridsať rokov prekrstená a manželka mala kresťana, je v bezpečí. Lenže otvorila dvere exekútorovi, ktorý ju poznal z Teplíc, keď drancovali tie naše byty. Domovníčka nám povedala, že sa jej pýtal: „Čo tu robí tá Židovka z Teplíc, veď je to rodená Friedová.“ Len čo sa to prateta dozvedela, dostala strach, že pre ňu prídu a skutočne aj na druhý alebo na tretí deň prišli. Zazvonil gestapák a už sa pýtal menovite na ňu. Pamätám si, že mi podala dvanásťtisíc korún. Vsunula som si ich do podkolenky, aby mi ich tí Nemci nenašli. Tú pratetu, bola to babkina sestra, zobrali, aj strýkovu manželku a odviezli ich na vypočúvanie na gestapo. Odišla s poldruha-ročnou dcérou na rukách. Vtedy už našťastie mala kúpené falošné papiere, ktoré ju deklarovali za kresťanku. V byte sme zostali my dvaja s bratom a s ukrývajúcou sa babkou. Tí gestapáci prehľadávali celý byt, babka vliezla s hrncom v ruke do špajze. Jeden prehliadal, druhý stál pri vstupných dverách. Práve, keď chcela babka vyjsť zo špajze, rukou som jej naznačila, nech tam zostane, spýtal sa gestapák: „*Wo haben sie Keller? Kde máte pivnicu?*“ Povedali sme: „*Dole.*“ Už utekal dole a dvere do špajze nechal nepovšimnuté. Keď sa vrátili, vzali so sebou tetu s dcérou. Našťastie jej papiere akceptovali, takže ešte dopoludnia sa vrátili domov. Odvtedy sme mali pokoj.

Ja som teda naďalej mohla chodiť do školy, brat zostával s babkou, tetou a jej dcérou v byte. Stále som mala strach, strach, strach. Keď boli tie razie, aj potom, keď teta musela ísť na tú Hlinkovú gardu, tak niekoľko nocí sme si oblečení líhali do posteľe, tak ako sme boli cez deň, pretože sme sa báli, že v noci zazvonia, prídu pre nás a nenechajú nás ani sa teplo obliecť. Lebo to sa robilo. Žili sme v obrovskom strachu, zo dňa na deň, z hodiny na hodinu. Denne som sa vracala zo

školy so strachom, že nenájdem nikoho doma. Že prišli pre všetkých, že ich zobrali, a keďže ja som v škole, mňa neprezradili. Bála som sa, že prídem do prázdneho bytu a nikoho nenájdem, to sa našťastie nestalo. Babka s tetou, aj môj brat tam boli vždy.

Keď Nemci utekali z Trenčína, vyhodili do vzduchu mosty cez Váh, na dennom poriadku boli prestrelky, vtedy som zostávala doma, škola nebola. Tesne po oslobodení sa obnovilo vyučovanie. 26. mája 1945 sa vrátil môj strýko z koncentráku. Keď ho vtedy zobrali (4. 9. 1944), bol najskôr v Osvienčime, potom v Dachau, kde ho aj oslobodili. Už pár mesiacov pred oslobodením sa u nás stále hovorilo: „*Však počkaj, až bude po vojne, až sa vráti mama, až sa vráti otec, budeš mať to, budeš mať ono, budeme žiť normálnym životom.*“

Po oslobodení som čakala na návrat mojich rodičov, no žiaľ, nevrátili sa. Ale decko je dosť prispôsobivý tvor. Mali sme tú našu babku, tá nás obklopovala veľkou láskou. Napriek všetkým hrôzám, ktoré ju v živote zasiahli - mala za sebou Nováky, stratila dcéru aj syna, ostali sme jej dve siroty - dožila sa krásnych deväťdesiatich troch rokov. Snažila sa nám všemožne vynahradiť rodičov, láskou, hmotným zabezpečením, vzdelaním, obetovala sa maximálne. Strýko sa stal našim poručníkom, tátorom, starali sa o nás, ako sa dalo.

No a tak, ako sa to skončilo? Skončilo sa to tak, že sme už potom teda mali relatívne pokoj, po vojne, aj za totality. Nikto sa nás otvorene nedotkol nejakými narážkami, latentné to bolo, pravda, to sme vždy vedeli. Dokončila som gymnázium, maturovala som v päťdesiatom treťom roku, chcela som študovať medicínu, ale som sa na ňu nedostala. Môj strýko tvrdil, že som sa tam nedostala z antisemitizmu, môže byť. Brat sa tri roky nato už na vysokú školu dostal, vyštudoval zubné lekárstvo. Ja som sa vydala v roku šesťdesiatpäť. Môj muž bol dôstojníkom Československej armády, mali sme, aj máme jedného syna.

Pokiaľ budem žiť, nedokážem sa vyrovnáť s tým, s touto traumou, ktorú som prežila. Najviac sa zamýšľam nad tým, keď som už dnes sama matka a stará matka, čo prežívala tá moja matka. Matka, ktorá nastúpila na transport vedúci na istú smrť s vedomím, že tu zanechala malé deti. Povedzte mi myšlienky, ktoré sa tej žene mohli preháňať hlavou, takisto otcovi. Spomínam si, že keď sa mala narodiť tá moja sesternica, mojej tete to dievčatko, narodila sa v štyridsiatom treťom, stále som si hovorila, ona bude mať rodičov, a ja nemám, ona bude mať rodičov, a ja nemám. To som si ako to osem- deväť ročné decko sama sebe často opakovala.

Neboj sa, nič sa nám nestane

Zuzana Bartová (1934)

Narodila som sa v Žiline, obidvaja moji rodičia boli lekári. Otec bol praktický, všeobecný lekár, mama bola detská lekárka. Bola som ich jediné dieťa. Zobrali sa ešte pred tridsiatkou, ale dosť dlho čakali, kým ma mali. Narodila som sa v tridsiatom štvrtom, to bola taká tá hranica - Hitler už začínal. Potom sa už asi neodvážili mať ďalšie dieťa.

Otec bol z chudobnej mnohohodetnej židovskej rodiny, ktorá žila na rôznych miestach Slovenska, na vidieku. Jeho otec bol kantor, pôsobil vždy v nejakej židovskej obci mimo väčších miest. Naposledy bývali na Kysuciach a otec, keď vychodil základnú školu, prišiel ako jedenásťročný do Žiliny na gymnázium a sám sa živil. Bol veľmi talentovaný a doučoval iné deti, čím získaval stravu a peniaze na štúdium. Pri doučovaní sa zoznámil s mamou. Tá bola z lepšie situovanej rodiny, nie nejako zvlášť bohatej, ale jej otec mal obchod s textilom. Medzitým bola prvá svetová vojna, takže v tom obchode musela pomáhať aj mama sama, aj mama mojej mamy, lebo starý otec bol na vojne. Takže, nežilo sa im zle, ale ani nie nejako zvlášť dobre.

Mama sa zoznámila s otcom, ako som už uviedla, práve prostredníctvom doučovania. Bola jedna z prvých gymnazistiek na Slovensku, za Rakúsko-Uhorska ženy nemohli študovať, nedovolili im to. Po maminej maturite, otec už študoval v Budapešti, pôvodne matematiku a fyziku. Mama išla na medicínu a ona ho vlastne presvedčila, že medicína je zaujímavý odbor. Otec tesne pred skončením, bol veľmi dobrý matematik, prešiel na medicínu, a dokonca ju absolvoval skôr ako ona. Tým, že otec bol z takej chudobnej rodiny, mal vždy veľmi dobrý vzťah k jednoduchým a chudobným ľuďom. Liečil

napríklad železničiarov, ktorí v tom čase nepatrili medzi veľmi dobre platených zamestnancov štátu. Prostredníctvom nich a robotníkov, ktorých bol ochotný liečiť aj zadarmo, sa dostal k socialistickým myšlienkam, aj ku komunistickej strane. V Žiline bol známy ako lekár Ľudomil a takým ostal. Domnievam sa, že aj to bol jeden z dôvodov, že počas slovenského štátu ho veľmi veľa jeho pacientov podporovalo a pomáhalo celej rodine. Myslím si, že s našou rodinou to dopadlo relatívne dobre, aj vďaka tomu, že otec bol známy a v Žiline ho mali radi.

Žili sme spolu s rodičmi mojej mamy, ktorí mali obchod s textilom. Boli naklonení židovskej viere, starý otec sa každé ráno modlil s tými remencami. Otec hovorieval, že starý otec síce hovorí niečo hebrejsky, ale nevie čo. Na rozdiel od môjho otca, ktorý vedel hebrejsky čítať aj písať, lenže to nepoužíval, bol ateista. Mama mi rozprávala, že ako dieťa bola veľmi pobožná židovka, ale keď sa dostala na vysokú školu, náboženské záležitosti ju prestali zaujímať a ani mňa nevychovali v náboženskom duchu. Začala som síce chodiť do židovskej školy, mala v Žiline veľmi dobrú povesť. Prvú triedu som tam vychodila, to bol školský rok 1940 - 1941. Počas druhej triedy sa už začali deportácie a každý sa chránil ako mohol. Pamätám sa, nie veľmi presne, ako sa zorganizoval náš krst u jednej rodiny v byte. Prišiel tam nejaký kňaz, dodatočne som sa dozvedela, že ani nebol katolícky, ale reformovaný, evanjelický. Na to si pamätám, že mi na hlavu lial vodu. Hlavné bolo, že sme dostali papier, že sme pokrstení - nakoniec na katolíkov. Ako sa to zariadilo, to namojpravdu neviem.

Koncom školského roka, bolo to asi v apríli 1942, ma zo židovskej školy preložili do dievčenskej ľudovej školy, ktorá bola v takzvanom Sirotári v Žiline. Bol to vlastne kláštor mníšok Vincentiek. Tam som zapadla pomerne rýchlo, práve preto, že som nebola v rodine nábožensky vychovávaná. Katolícke náboženstvo bolo pre mňa niečo úplne nové, celkom sa mi to aj páčilo. Rodičia ma neovplyvňovali - ani mi nehovorili „*never tomu*“, ani mi nehovorili „*musíš tomu veriť*“. Nechali to na mňa a ja som si nejakú tú cestu našla. Každú nedeľu sme chodili zo školy do kostola, tiež sa mi to páčilo. Pamätám sa na májové litánie, tam sa veľmi pekne spievalo a voňali tam kvety, ešte dnes si tú vôňu pamätám. Vcelku dobre som zapadla do tohto katolíckeho prostredia. Spolužiakov zo židovskej školy, kde som chodila jeden a pol roka, si takmer nepamätám. Pravda je, že mnohí z nich sa nevrátili z koncentračných táborov. Na mená a podobu spolužiačok z dievčenskej školy u Vincentiek si pamätám dodnes. Keď niekedy

prídem do Žiliny a stretnem ich, tak ich hneď spoznám. Mali sme dobré vzťahy, aj sme sa priatelili, chodili k nám, ja som chodila k nim, navštevovali sme sa. Našla sa však jedna spolužiačka, ktorá mi rovno povedala, že rodičia si neprajú, aby sa so mnou priatelila, ale nebrala som to ako veľkú urážku. Rodičom som to povedala, oni si asi tiež pomysleli svoje, ale neovplyvňovali ma, aby som sa s ňou nerozprávala. Veď ona za to nemohla, jej otec bol tuším nejaký štátny úradník a asi sa bál, že by mohol mať nejaké problémy.

V roku 1942, keď sa začali deportácie, mojich rodičov na nejaký čas dali do zberného tábora, ktorý bol priamo v Žiline. Myslím si, že dôvodom, okrem židovského pôvodu, hoci mali už krstné listy, bola otcova ľavicová orientácia a politická angažovanosť. Ale to si teraz len domýšľam. My sme o tom po vojne s rodičmi veľmi málo hovorili.

V zbernom tábore boli rodičia asi tri týždne a hrozilo im, že ich vyvezú do Osvienčimu alebo niekde inde do Poľska. Mňa medzitým dali do Dolného Kubína, kde sme mali príbuzných. Žila tam sestra maminej mamy, ktorá bola vydatá za nežida, ktorý v čase slovenského štátu už nežil. Mala syna, ktorému vtedy ako miešancovi ešte nehrozili deportácie. Bývala som u nich asi tri týždne, pokiaľ sa nevedelo, čo bude s mojimi rodičmi. Starí rodičia z maminej strany sa vtedy nejako zachránili, neviem o tom, že by sa v tom štyridsiatom druhom museli skrývať. Ich obchod s textilom, samozrejme, arizoval tovariš môjho starého otca, ktorý sa s ním dohodol, že starý otec dokonca mohol zostať v obchode aj pracovať. Bol to slušný človek, ktorý ho nechcel okradnúť, bol mu vďačný, že sa mohol u neho vyučiť. Starí rodičia hrozbu deportácií nejako nepociťovali. Moji rodičia sa práve prostredníctvom dobrých vzťahov so Žilinčanmi, medzi ktorými boli určite aj gardistickí pohlavári, ktorých môj otec liečil, zo zberného tábora nakoniec dostali.

Otec dostal dokonca zamestnanie. Najprv pracoval, od roku 1942 do roku 1943, v trenčianskej nemocnici na internom oddelení. V pondelok ráno odcestoval do Trenčína, tam mal izbičku, kde mohol bývať, a v sobotu sa vracal domov. Zrejme tam bol veľmi slušný a ochotný riaditeľ nemocnice, lebo viem, že tam pracovali ešte najmenej dvaja židovskí lekári. Po roku musel otec z Trenčína odísť. Zamestnali ho podobným spôsobom v Ružomberku. Tam bola vojenská nemocnica, kde pracoval až do vypuknutia Povstania. Na obe pôsobiská som ho chodievala navštíviť. Pamätám si, ako sme boli na výlete v Korytnici, kúpili sme čerešne a umývali sme ich tou kyselkou. Ešte dnes cítim, ako to voňalo! Stále som chodila do školy, nemala som žiaden výpadok vo vyučovaní

a musím povedať, že aj mníšky, riaditeľka, naša triedna sestra Evelína Vítková, sa ku mne správali veľmi slušne. Vôbec mi nedávali najavo, že som tam len trpená. Takže to moje detstvo bolo celkom príjemné, a aj keď bola strašná doba, ja som to tak nevnímala. Aj dnes si na moje detstvo spomínam viac pozitívne než negatívne.

To zlé sa začalo až koncom augusta 1944, keď vypuklo SNP. Vtedy moji rodičia už videli, že je zle. Nemci už 30. augusta obsadili Žilinu, to bolo vari prvé mesto na Slovensku, kde napochodovali. Rodičia mali nejakých známych v dedine Divina. Pán bol notár T., ženu mal Židovku, ktorú až do štyridsiateho štvrtého chránil. U nich sme sa začiatkom septembra skryli. Po čase sa už báli, lebo sami boli v ohrození. Tak sa s nejakými ich známymi dohodli a odviezli ma piateho či šiesteho septembra, hneď na začiatku školského roka do Trenčína, do kláštora Noterdamiiek. Mali školu aj internát. Tam som sa už necítila dobre. Jednak som o rodičoch nevedela vôbec nič, aj sestričky boli dosť odmerané. Bolo tam ešte jedno dievča v rovnakej situácii ako ja, Eva Porjesová, pochádzala z Kočoviec. Bola tam dlhšie ako ja. Do školy som chodila od septembra do Vianoc. Spolužiačky mi nosili jesť a ja som im pomáhala robiť úlohy. Bola tam jedna, dodnes sa pamätám, že sa volala Bibiana Vilčeková, jej otec mal mäsiarstvo a ona mi nosila veľmi dobrú salámu, šunku a chlieb. Jedlo v tom kláštore bolo dosť úbohé, určite aj preto, lebo bola vojna. Dokonca som chodila aj na klavír, moja učiteľka sa volala slečna Betty. Pamätám si, že sa jej nepáčil môj prstoklad a dávala mi za to také frčky do prstov.

Moje detstvo sa vtedy viac-menej skončilo, pretože podmienky boli už menej príjemné. S rodičmi som nemala kontakt, ani tušenie som nemala, čo s nimi je. Bola som veľmi naviazaná na mamu, a ona na mňa, ako na jediné dieťa. Bez nej to bolo ťažké. Na neprítomnosť otca v domácnosti som bola zvyknutá, keď chodieval na tie týždňovky. Ale že mama nebola pri mne, to bolo to najťažšie.

Údajne o mne vedeli aj miestni gardisti, ale vďaka iniciatíve niekoho na biskupskom úrade v Nitre, kto mal môjho otca rád, ma chránili. Lenže potom pravdepodobne začali do môjho „prípadu“ pchať nos aj Nemci. Mojim rodičom, ktorí sa medzitým skrývali v ďalšej dedine v okolí Žiliny, na povale domu, dali avízo, že v Trenčíne to pre mňa nie je bezpečné. Hrozilo, že ma môžu kedykoľvek z kláštora zobrať a odvliecť do Terezína alebo inde. To už bolo koncom januára 1945, front sa blížil, a zrejme už všetci tušili, ako sa vojna skončí.

D S H

Moja mama zariadila, že pre mňa prišiel, dokonca v uniforme, mladý vojak základnej služby. On ma z kláštora vlastne ukradol, sestričkám ani nič nepovedal. Prišiel tam za mnou, povedal mi, aby som sa obliekla a zobrala si najnutnejšie veci. Pravdepodobne mi povedal nejaký detail o mojej mame, alebo o nejakých známych, aby som mu uverila. Asi som si povedala, že nemám iné východisko, než mu uveriť. Pamätám si, že som mala obuté súkenné kapce, bol odmäk a celé sa mi zamočili. Cestovali sme vlakom z Trenčína do Žiliny, bolo to 1. februára 1945. Vlak bol preplnený, sedela som tam taká skrčená v kúte. Zrazu ma oslovila staršia pani: „*A nie si ty Špitzerová?*“ Ten vojak na ňu tak škaredo pozrel a ukázal jej prstom pssst. Tak sa potom zbadala, že nemá také hovoriť. Ostatní to buď nepočuli, alebo sa robili, že nepočujú. Ale nebolo to pre mňa asi veľmi dobré... Našťastie, cesta sa skončila výborne. Večer sme prišli do Žiliny, prespala som u rodiny toho vojaka.

Ráno sme išli do iného domu, kde na mňa už čakala moja mama. Tá predtým musela absolvovať cestu z dediny Marček, kde sa spolu s otcom skrývali, do Žiliny. Musela prejsť cez most ponad Váh, na ktorom hliadka kontrolovala ľudí. Mama mala falošné doklady a dala si na hlavu šatku, tváriac sa ako dedinská žena, hoci veľmi tak nevyzerala. Ale prešlo jej to. Asi na tom moste boli nejakí gardisti, ktorí ju buď nepoznali, alebo aj poznali, no žičili jej. Prešla bez úhony.

S mamou sme sa stretli v dome pána Gajdošíka, ktorý sa môjmu otcovi staral o auto. Otec ako lekár robil výjazdy aj do okolia Žiliny a auto potreboval. Bol jeden z prvých, ktorý si urobil vodičský kurz a veľmi rád šoféroval. Poznali sme sa aj so sestrou pána Gajdošíka, tá pomáhala zasa otcovi v ordinácii. Gajdošíkovci bývali v nájomnom dome pre tri rodiny, mali jednu dcéru. Vo vlastnom byte nám poskytli úkryt, hoci to pre nich bolo veľké riziko. Ale mali dobrý vzťah k mojim rodičom, určite svoju úlohu zohrali aj nejaké peniaze. Ale o tom veľa neviem. Oni mali kuchyňu a pri nej bola takou prepážkou oddelená malá izbičku, kde sme s mamou spávali na jednej posteli. Pre skrátene času mi mama rozprávala obsahy opier. Ešte počas vysokoškolského štúdia v Prahe, Berlíne a Budapešti rada chodila na koncerty a na opery. Ja som ani nechodila na opery, ale ich obsahy viem. Mama mi ich rozprávala namiesto rozprávok. Veľmi ma to bavilo a dobre mi prešiel čas. Dcéra našich domácností, asi o šesť rokov staršia, mala odložené detské české časopisy z prvej republiky, Puntá sa volali. Mala ich celé stohy a ja som si to čítala. V tom čase som veľmi veľa čítala.

V dome, kde sme sa ukrývali, bývali nejakí ľudia, ktorí sa buď zúčastnili Povstania, alebo nejakým iným spôsobom niečo robili proti režimu a proti Nemcom. Jedného dňa sme z okna zbadali, že do nášho domu vchádza gestapo. Nevieť, ako mama, ale ja som bola presvedčená, že idú po nás. Toľko som už vedela, že to sú nemeckí vojaci a sú zlí. Zastavili sa však o poschodie nižšie a odtiaľ odviekli nejakého pána. Doteraz neviem, kto to bol. Veľmi som plakala a mama mi opakovala: „*Neboj sa, nič sa nám nestane.*“

Naozaj sa nám nič nestalo, lenže našich domácich to zrejme vystrašilo, v tom čase sa začalo aj bombardovanie Žiliny. Niekoľkokrát boli nálety amerických lietadiel a bombardovali sídlo gestapa, ktoré bolo len pár desiatok metrov od ich domu. Takže sme museli ísť na istý čas do pivnice. Ani neviem, ako sme sa tam dostali. Boli sme v pivnici a vedľa boli obyvatelia toho domu. Nesmeli sme sa ani pohnúť. Myslím si, že o nás naozaj nikto nevedel, iba tí naši domáci. Tí však toho napätia a stresu už začínali mať dosť. Na Veľkú noc, asi v polovičke apríla 1945, vybavili so svojim známymi, ktorí tiež poznali mojich rodičov a bývali neďaleko v rodinnom dome, že si nás zoberú. Gajdošíkovi už nemali na silu, aby nás u seba ukrývali. Príliš sa báli. Preto večer, keď sa zotmelo, zobrali sme si každá jednu tašku a išli sme do druhého úkrytu k Beláčikovcom. V ich rodinnom dome nehrozilo nebezpečenstvo zo strany bezprostredných susedov. Naši domáci boli veľmi milí, nevidela som na nich, žeby mali strach. Mali jednu dcéru, ktorá v tom čase už bola študentka medicíny, a syna, ktorý chodil v Žiline na chlapčenské gymnázium. Vtedy sa však už na žiadnych školách neučilo. U nich to bolo pohodové, žiadne napätie, tam sme sa už cítili takmer ako slobodní ľudia. Neboli sme u nich dlho, Žilina bola oslobodená 30. apríla 1945, ako jedno z posledných miest na Slovensku.

Oslobodenie nás zastihlo v úkryte u Beláčikovcov. Prišli nejakí ruskí dôstojníci, ktorí sa tam ubytovali, veľmi slušní, inteligentní, nie takí, o ktorých sa hovorilo, že okrádali ľudí. Na ruských dôstojníkov si spomínam veľmi pozitívne. Konečne sme mohli vyjsť z úkrytu aj za bieleho dňa. Išli sme sa pozrieť do domu, kde sme bývali pred naším ukrývaním a ktorý patril môjmu starému otcovi. Bývali tam do oslobodenia nemeckí dôstojníci, bola tam strašná špina, všade bolo plno ploštíc. Byt bol ako-tak v poriadku, tak sme sa tam mohli hneď nastá-hovať, pravda, bolo ho treba najprv vyčistiť.

Otec sa dostal domov hneď v ten deň - 30. apríla, alebo možno to bolo 1. mája. Mama o ňom dovtedy nič nevedela, ale dúfala, že všetko

bude dobré. Prišiel a bol v poriadku. Až vtedy sme sa dozvedeli, že starých rodičov niekde odviekli. Myslím si, že oni tú cestu neprežili. Stará mama mala rakovinu, starý otec mal nejakú srdcovú chorobu. Stará mama mala vtedy sedemdesiatštyri a starý otec bol mladší, mal niečo nad sedemdesiat rokov, nemohli to prežiť, ale kde zomreli, to sme sa nikdy nedozvedeli. Okrem toho mamín brat zomrel na týfus v koncentračnom tábore. Jeho manželka prežila, aj sa vrátila domov, len to chvíľu trvalo, lebo Medzinárodný červený kríž ju po oslobodení odviezol do Švédska. Vrátila sa k nám, až neskôr sa odsťahovala do Košíc a druhýkrát sa vydala.

Moja mama veľmi lipla na svojom bratovi, bol od nej o desať rokov mladší, ona ho vlastne vychovávala. Nezabudla naňho do smrti. Mala ešte jednu sestru, jej rodina žila v Lučenci, ten vtedy patrila k Maďarsku. Veľmi dlho sa im darilo zachraňovať sa, lenže v Maďarsku sa v lete 44 tiež začali deportácie. Jej manžel, môj strýko sa zachránil, bol v nejakom pracovnom tábore a potom prebehol na slovenskú stranu. Ona aj s dcérou sa dostali do Osvienčimu, ale prežili a po vojne sa vrátili do Lučenca.

Keď to tak spočítame, tak síce našu rodinu postihlo veľa úmrtí a niekoľkí boli zavraždení, ale my, malá rodinka, sme to prežili celkom dobre. S otcovou rodinou sme sa veľmi nestýkali. Nevieam, prečo. Moja mama k nim nemala taký dobrý vzťah a môj otec mal veľa súrodencov. Veľa sestier mal v Maďarsku, niektoré prežili, iné nie. Jeho rodičia, moji starí rodičia z otcovej strany už nežili, keď som sa ja narodila. Jeden otcov brat býval s rodinou v Žiline, mal tri deti. Boli odvečení v štyridsiatom štvrtom a nevrátili sa.

Všetky tieto veci som v štyridsiatom piatom roku, keď som mala jedenásť rokov, asi celkom nechápala. Po tom prvom máji sa začalo dokonca vyučovať na základnej škole, kde som predtým chodila. Takže to, čo som v Trenčíne prerušila koncom januára, na to som nadviazala začiatkom mája v tom Sirotári u sestričiek. Aj keď si spomínam na tú našu triednu sestru Evelínu veľmi pozitívne, pamätám si, že za slovenského štátu na začiatku vyučovania zdravila: „*Na stráž!*“ My sme museli odpovedať: „*Stráž!*“ Keď bolo po vojne, povedala, že na tom nič nie je a aj naďalej sa budeme takto zdravíť. Ja som sa dosť čudovala, otca som sa pýtala, či sa mám ozvať. Už som vedela, že gardisti asi neboli tí správni ľudia. Otec mi povedal: „*Ale nechaj ju.*“

Skončila som piatu triedu. Urobila som prijímačky do prvej triedy gymnázia, bolo to štátne dievčenské gymnázium v Žiline.

Na začiatku školského roka som urobila skúšky tak, že som išla rovno do sekundy. Mala som tam veľa priateľiek. Pravda, jednej som raz musela vylepiť facu, bolo to asi v tretej triede gymnázia, lebo si otvárala ústa a hovorila mi niečo so židovstvom. Potom sme však boli veľmi zadobre a ona uznala, že si tú facu zaslúžila.

Moji rodičia, domnievam sa, že celkom zámerne, viedli málokeď rozhovory o minulosti. O detailoch nechceli veľmi rozprávať a ja som ich k tomu nenútila. Hoci moji rodičia boli ateisti, povedali mi, že katolícka cirkev pre moju záchranu urobila veľa, a preto mám naďalej chodiť na náboženstvo. To som aj robila, pokiaľ nebolo náboženstvo zrušené ako predmet na škole, asi v roku 1951. Vtedy som bola sextánka. Po skončení predposlednej triedy, septimy, dostal môj otec miesto na Povereníctve zdravotníctva v Bratislave. Celá rodina sme sa presťahovali. Strašne som plakala, lebo predsa len Žilina bola moje rodné mesto, mala som tam priateľov, priateľky. Prosila som mamu, či by som nemohla zmaturovať na žilinskom gymnáziu. Mali sme aj vynikajúceho triedneho, ktorého sme všetky milovali. Chcela som tam ostať, ale mama mi to nechcela dovoliť. Tak som do oktávy, do maturitného ročníka chodila zasa do dievčenského gymnázia, ale už v Bratislave.

Maturovala som v roku 1952, bol to rok Slánskeho procesu a môjho otca sa táto udalosť tiež dotkla. Prišiel o miesto na Povereníctve zdravotníctva, už ho tam nechceli. Každý Žid, ktorý sa politicky angažoval, bol podozrivý. Po maturite som mala chuť študovať literatúru alebo žurnalistiku, moji rodičia zase chceli, aby som išla študovať medicínu, no o to som zasa ja nemala záujem. V tej zmenenej situácii ma upozorňovali, že nie je isté, či sa dostanem na univerzitu. Tak som sa rozhodla - matematiku som mala rada, išla mi, aj som z nej maturovala - prihlásila som sa na elektrotechnickú fakultu, aj som sa na ňu bez problémov dostala. Vyštudovala som ju, a dokonca sa stala mojím osudovým a doživotným pracoviskom. Tu som sa zoznámila s mojím manželom a až do dôchodku som učila na elektrotechnickej fakulte. Máme tri deti, ktoré si našli svoje miesto v živote.

Nemôžem na to svoje detstvo myslieť len v tom zmysle, ako mi bolo zle, ako som bola prenasledovaná. Lebo v ňom bolo aj také obdobie, keď som to prenasledovanie nepociťovala. Najhoršie obdobie bolo od Povstania v štyridsiatom štvrtom do oslobodenia. Vtedy naozaj išlo o život.

Zoltán Breiner (1932)

Moji rodičia boli pôvodom z Podkarpatskej Rusi. Keď sa zobrali, žili v Berehove, kde sa im narodili prvé dve deti, moja najstaršia sestra a brat. Otec, klampiar, hľadal lepšie pracovné podmienky, a tak sa rozhodol s rodinou presťahovať do Humenného, ktoré v tom čase (začiatkom tridsiatych rokov minulého storočia) malo okolo 7 500 obyvateľov, židovskú komunitu tvorilo asi 2 400 ľudí. Tu sa narodil môj druhý brat a o dva roky po ňom ja. Boli sme chudobní, žili sme skromne. Tá predstava, že všetci Židia boli bohatí obchodníci, nie je pravdivá. Otec ako klampiar nemal celoročnú prácu, bol špecialistom na kostolné veže a kaplnky. Keď v lete nezarobil dosť, tak sme v zime mali problém.

Bývali sme v malom domčeku, v jednej izbe, kuchynku sme mali spoločnú so susedmi. Namiesto dlážky bola v kuchyni udupaná hlina, v izbe bola drevená podlaha. Od roku 1936 mal otec dostatok práce a vďaka tomu sme sa trochu zmohli. No prišiel rok 1938, bola vyhlásená slovenská autonómia, po nej bola Viedenská arbitráž. V dôsledku nej museli všetci Židia, ktorí nemali domovské právo v Humennom, opustiť mesto, aj republiku. Naša rodina bola hneď vysťahovaná na hranicu medzi Maďarskom a Slovenskom. Slováci nás považovali za Maďarov a Maďari za Slovákov a tak sme celá naša rodina a desiatky ďalších rodín ostali v hraničnom pásme asi 14 dní. Bývali sme v stohu slamy až do návratu do Humenného. Bol som práve šesťročný a mal som začať chodiť do prvej triedy, pamätám si, že sme mali z domu jednu-dve periny, ktorou nás najmenších chránili pred jesenným chladom. Po príchode domov bol dom prázdny. Nezostala nám ani lyžička, susedia všetko rozobrali. Celú našu rodinu pritulila pani F. Bola vdova a sama bývala v podnájme, v takom dlhom nájomnom dome, u nej sme bývali až do roku 1942. Jedna naša známa, pani Ružeková, vedela

presne, kto nám čo z bytu vzal. Vravela mojej mame: „*Pani tá a tá vzala to a tá druhá zas ono, choďte si to vypýtať späť!*“ Mama mala strach, tak namiesto nej išla pani Ružeková. Bolo na to treba odvahy, lebo protižidovská propaganda robila už vtedy medzi ľuďmi zlú krv... Susedia vraveli: „*My sme si mysleli, že sa už nevrátite.*“ Ale nevrátili nám nič, okrem starého nočného stolíka.

Začal som chodiť do školy. Prvú triedu som navštevoval ešte v štátnej škole, učili sme sa o tatičkovi Masarykovi, po 14. marci nám poprelepovali strany v učebniciach a v roku 1940 ma vyhodili zo školy. Mali sme horlivého župana, ktorý zavádzal protižidovské opatrenia skôr, ako prišli do platnosti. Židovská škola bola v starej ošarpanej synagóge, ktorá sa už inak nevyužívala. Sedávali sme po štyroch v jednej lavici a každý deň sme museli doniesť drevo na kúrenie. My deti sme si vážnosť situácie až tak neuvedomovali. Tretina obyvateľov našej ulice boli Židia, všetci z nižšej sociálnej vrstvy. Hrali sme sa spolu bez rozdielu, sem-tam nám nadávali do Židov a my sme im to vracali v posmešných jidiš popevkoch. Ale neboli to veľké, dlhotrvajúce konflikty. Spolu sme sa hrávali, spolu plakali, spolu sme sa bili. Závidel som mojím kamarátom, keď chodili polievať na Veľkú noc, že dostali koláče, aj na Vianoce, že išli koledovať s betlehemom. Vtedy som mal silný pocit, že som iný.

Prišiel rok 1941 - Židovský kódex. Už pred jeho prijatím boli chodníky Humenného popísané: „Potrebujeme Židov?!“ „Žid - nepriateľ Slovákov!“ Naši susedia boli ortodoxní židia - na prvý pohľad sa dali rozoznať. Môj otec nebol ortodoxný žid, bol neológ. Mali sme síce kóšer kuchyňu, ale on na týždňovkách pracoval mimo domova a kóšer nedodržiaval, bez problémov jedol slaninu.

Židovský kódex bol zásahom aj do môjho detského sveta. Za naším dvorom bolo futbalové ihrisko. Futbal som hral rád. Zrazu - som nesmel ísť na ihrisko. „*Prečo nemôžem ísť, keď tam ide Igor a Tibor?!*“ pýtal som sa doma. „*Si Žid a tí nemôžu hrať futbal!*“ znela odpoveď. Ťažko ma zasiahlo, že som nemohol chodiť do kina, na bábkové divadlo. Plakal som: „*Tibor hovoril, že také pekné hrali, chcem ísť do kina!*“ Vtedy začínali disneyovky a ja som ich nemohol vidieť. Kamarátili sme sa všetci spolu aj ďalej, veď chlapci nie sú politici. V mestskom parku sa objavili na drôtoch navlečené tabuľky. Na nich stálo: „Židom, Cigánom a psom vstup zakázaný!“ Zakázaných miest bolo viac: korzo, kino, obchody len v určené hodiny, kúpalisko na Laborci. Nechápal som to.

Začali sa arizácie. Ľudia hovorili, že nás presťahujú do iného štátu, kde budeme všetci spolu. „Ale prečo?“ pýtal som sa. Otec hovoril: „Lebo nás tu nechcú. Ty si malý, ty tomu nerozumieš.“ Ale ani on tomu nerozumel. Sestra mala devätnásť rokov, bola vyučená fotografka a pracovala. Najstarší brat mal narukovať do pracovných rôt slovenskej armády. To sa mu nepozdávalo, preto sa dohodol s ďalšími tromi rovesníkmi a ušli z mesta. Chceli prejsť cez Poľsko do Sovietskeho zväzu bojovať. Hraničná rieka bola Odra. Preplávali ju, ale strieľali po nich Nemci aj Rusi, takže na druhý breh sa dostali len dvaja. Jeden z nich bol môj brat. Pred odchodom nepovedal nikomu nič, ani rodičom.

Zostali sme tri deti. Sestra pracovala vo fotoateliéri pána Reicha. Keď sa robil v meste súpis Židov, povedali nám, že nás odvezú. Ja aj s kamarátom Lacom som sa tešil: „Hurá, pôjdeme vláčikom!“ Všetci si chystali batohy. Môj otec nemal výnimku, nebol hospodársky dôležitý. Fotoateliér Reich arizoval gardista z Vranova nad Topľou. Vôbec nerozumel ani fotografovaniu, ani obchodu. Moja sestra sa stala pre jeho obchod nepostrádateľná. Odchádzali transporty dievčat, chlapcov, ale moja sestra zostávala. Prišla na rad aj naša rodina. Odviedli nás do synagógy, kde bolo miesto sústredenia. Na poschodí bolo oddelenie pre ženy Tam vyšiel nemecký dôstojník - pravdepodobne poradca - a prehovoril: „Židia, vonku sú koše, tam odovzdajte svoje cennosti. Idete na prácu a už ich nebudete potrebovať!“ Vedel som v tom čase trochu jidiš, tak som rozumel, čo dôstojník hovoril. Keď sa sestra dozvedela, že nás odviedli, išla za arizátorom fotoateliéru, pánom J. a povedala mu: „Idem s rodičmi, nezostanem tu sama, alebo ich vyťahnite z transportu.“ Asi polhodinu pred odchodom na stanicu nás odviedol zo synagógy. Vrátili sme sa domov a história sa opakovala. Neboli sme preč dlhšie ako štyri hodiny a časť zariadenia bytu už zmizla.

Zostali sme. Transporty odchádzali a ten arizátor to vždy vybavil, aby nás nevzali. Keď na jeseň 1942 transporty prestali, chceli nás poslať do tábora v Seredi. Vtedy sa začalo naše ukrývanie. Najprv sme sa presťahovali do iného bytu, lebo domáci žiadali od židovských nájomníkov dvojnásobné platby. Bytov bolo voľných dosť, tak sme si našli malý jeden a polizbový byt. Bývali sme striedavo v ňom a v rôznych úkrytoch. Tak to bolo od jesene 1942 do jari 1944. Naš sused pán S. bol mestský policajt a on vždy vedel, kedy budú brať. Varoval moju sestru: „Betka, schovajte sa, dnes budú chodiť.“ Hneď sme boli skrytí v záhrade, alebo u pána Maďaríka v senníku. Raz sme boli schovaní s bratom pod posteľou u dcéry našej dobrej známej. Videl som čižmy, ako chodia hore-

dolu a hlas: „... nám povedali, že tí Židia sú u vás!“ „Ale nie, kdeže, kde by u nás, tu žiadni Židia nie sú.“ „Vaša matka sa s nimi priateli.“ „Tak choďte za matkou,“ znela odpoveď. Poprezerali izbu a odišli. Keď sme sa skrývali u gazdu Maďaríka v senníku, ešte aj vidlami doň pichali, no nedočiahli nás. Často sme tam boli aj niekoľko dní. Sluha Jožko nám nosil jedlo. Bol to obrovský chlap. Až neskôr som sa dozvedel, že je to židovský pekáč Brenner, ktorému môj otec vybavil službu u pána M.

Striedavé skrývanie-neskrývanie trvalo nekonečne dlho. Medzi tým sme chodili niekedy aj do školy do tej starej synagógy. Boli to vlastne dve triedy, kde sa zmestili všetky ročníky ľudovej školy. Nikdy sme tam neboli všetci, často niekto chýbal, veď všetci sme boli prenasledovaní. Naša pani učiteľka bola veľmi milá, vždy vedela povedať pekné slovo. Vzadu v židovskej škole sa ukrývali Židia z Poľska. Spali na zemi, chudáci, nechceli sa ostriať, ani prezliecť, hoci ich vzhľad by ich vonku okamžite prezradil.

V januári 1944 nám bolo definitívne povedané: „Keď sa poriadne neschováte, vezmú vás do Serede“. Preto sestra vybavila cez priateľa úkryt. V jeho byte po rodičoch, priamo na námestí, v centre Humenného. Sestra s výnimkou zostala v našom byte a my sme sa ukryli. Ukrývanie prináša mnoho obmedzení a problémov. Jeden z nich bol ten, že sme nemohli chodiť ani na toaletu, keď nám bolo treba. Dospelí chodili v noci, no my sme jednoducho nevedeli vydržať. Tak sme chodievali na povalu, kde bolo obrovské množstvo plstených foriem na klobúky. To boli naše malé toalety... Za štyri mesiace veru už pomaly nebolo klobúkov. Celé dni sme hrávali šachy, figúrky vyrezal brat. Keď som prehrával, zhodil som celú šachovnicu na zem, brata to veľmi hnevalo. Len v noci sme mohli s bratom vyjsť von a trochu sa pohrať na čerstvom vzduchu.

V marci 1944 sa k východnému Slovensku pomaly približoval front. Vyšlo nariadenie o evakuácii. V tom čase sestra našla v novinách inzerát, kde klampiarsky majster z Hnúšte hľadal pomocníka. Všetko sama vykorešpondovala. Opustili sme úkryt a odišli do Hnúšte, kde čakala na otca práca a na nás nový domov. Nikto okrem našich nových domácich netušil, že sme Židia. Sestrin známy nám vyhotovil falošné árijské papiere, ale pre istotu nás rodičia do školy neposielali. V tom čase akoby sa v nás prebudil pud sebazáchovy, genetický kód opatrnosti. Naučili sme sa s bratom prežehnávať, predávali sme pred kostolom Katolícke noviny, chodili na huby, nosili drevo z lesa... aj my sme chceli niečím prispieť do rodinného rozpočtu.

U našich drahých domácich sme bývali až do vypuknutia Povstania v štyridsiatom štvrtom. Vtedy otec zbalil nejaké deky a vydali sme sa smerom na Brezno. Išli sme do Ľubietovej a odtiaľ do hôr. Prepávali sme na horských lúkach v senníkoch, po troch-štyroch dňoch sme sa rozhodli kvôli bezpečnosti odísť hlbšie do hôr. Otec mal už 59 rokov, nevládal veľmi chodiť, mal vysoký tlak. Batohy boli ťažké a hore už začínal sneh. V lesoch sme boli od polovice októbra do štvrtého decembra 1944. Naša skupina bola zmiešaná: židovské rodiny, ranení žandári, partizáni. Tí žandári chodievali dolu do dedín po jedlo a tak nám pomáhali. Pri ceste sme natrafili na zdochnuté kone, nám už ostali len konské nohy. Pamätám sa, ako otec varil z tých kopýt vývar. Mama mala suchý hrach, šošovicu... to povarila. Hlad bol veľký.

Nakoniec sme padli do rúk Vlasovcom a Nemcom. Odviedli nás z hory do dediny. Mal som omrznuté prsty na nohách, strašne ma to bolelo. V Hrončeku dovolili dedinčanom, aby nám uvarili polievku. Naliali ju do obrovských plechových válovov v robotníckej umyvárni a my sme ju bez lyžíc chlípali ako prasatá. Pešo nás viedli do Čierneho Balogu, kde nás zatvorili v škole. Predtým došlo k deleniu: jednu skupinu tvorili Židia, druhú ostatní. Mama sa rozhodla, že nepovie, že sme Židia. Tak nás oddelili od ostatných Židov. Mal som príšerný hlad, na nič iné som nevedel myslieť. Hlad je čosi strašné, drásavá bolesť, celá myseľ sa upiera na jedinú myšlienku: niečo zjesť. Vtedy som videl, ako vešali ľudí. V našej skupine boli aj olašskí Cigáni a ôsmich mužov obesili na dvore, tam viseli na stromoch. Okolo obeda nás vzali na výsluch na komandatúru. Predviedli nás pred dôstojníka SS, sedel a na stole mal voľne položenú pištoľ. Stáli sme pred ním, štyria zúbožení ľudia, smradľaví a zavšivavení. Povedal: „*A so tu karen?*“ To je po cigánsky „*Čo tu chcete?*“. A otec sa po maďarský pýta: „*Čo hovorí, čo?*“ A zrazu ten esesák spustí maďarsky: „*A vy nie ste Cigáni?*“ „*Kdeže, kdeže, my sme Maďari z Hnúšťa. Utekali sme do lesa, keď vojská prichádzali*“, vykladá otec. „*Ale veď my nie sme barbari, my sme kultivovaní ľudia, my nestrieľame ľudí. Keď prídu Rusi, Ivanovia, potom utekajte!*“ Dal si vysvetliť, kde leží Hnúšťa a od otca si vypýtal doklady. Jediný dokument, ktorý otec mal pri sebe, bol na jeho meno, potvrdzujúci kalvínske náboženstvo. Otec dostal priepustku a boli sme voľní.

Vybrali sme sa pešo do Brezna. Z celej cesty mi ostal v pamäti len intenzívny pocit hladu, nekonečného hladu. Na železničnej stanici sme strašne mrzli, v čakárni sa nekúrilo, hoci bol december. Jeden železničiar, vidiac dve premrznuté deti, zavolať: „*No, poďte sem, do*

úschovne batožín!“ Tam boli regále na kufre, teplučko a ticho. Ľahli sme si, ale nemohol som spať, hrozne som bol hladný, veď naposledy sme jedli pred tromi dňami. V čakárni bola jedna mamička s asi trojročným synčekom na rukách a ten jedol chlieb s masťou. Vytrhol som mu ho z rúk a nepodeliac sa ani s bratom som ho zhltol. Žena sa najprv na mňa osopila, ale keď videla, ako lačne jem, vytiahla ešte jeden chlieb a dala nám ho. Keď prišiel vlak, odviezli sme sa len jednu zastávku, a pokračovali pešo do Tisovca. Prenocovali sme u jedného železničiara. Otec mal ešte trochu peňazí, zaplatil im. Jeho žena naštrúhala surové zemiaky a urobila mi obklad na moje omrznuté nohy - reval som od bolesti. Dala nám zapražенú polievku s nadrobeným chlebom a do plecniaka čerstvý chlieb od pekára. Ten sme po ceste do Hnúšte, idúc za otcom, celý spolu s bratom zjedli. Bol ešte teplý a bolo nám z neho zle. V Hnúšti nás prijali naši domáci. Už všetci vedeli, že sme Židia, ale boli k nám slušní. Dňa 6. januára 1945 bola Hnúšťa oslobodená Rusmi. Nemci opustili mesto a ráno bolo ticho. Vyšli sme na ulicu a zbadali sme, ako z dolného konca prichádzajú postavy a niečo ťahajú po priekope. Nejakí vojaci ťahali guľomet na sánkach. Vypýtali si alkohol a ďalej ani nešli, spili sa do nemoty. Ľudia vychádzali postupne do ulíc, po ktorých sa valila masa ruských vojakov - pešo, na koňoch, na vozoch, autami - nekonečný prúd vojakov. Nadšenie bolo obrovské! Vyniesli pred dom polievku vo vedre - najväčšej nádobe čo mali. Vojaci si povytahovali lyžičky, posadali okolo polievky a jedli. Keď odišli, prišli Rumuni. Nikto im nerozumel a kradli ako straky. To bolo naše oslobodenie.

Stále sme nemali žiadne informácie o sestre a bratovi, preto sa otec rozhodol odísť do Humenného. Voľná bola iba južná trasa: Rimavská Sobota, aj Miškovec boli už oslobodené. Mama najprv nechcela otca pustiť, no nakoniec som odišiel s ním aj ja. Putovali sme od 8. januára, chvíľu pešo, chvíľu na voze. Z Miškovca sme putovali do Berehova, kde mal otec známych, a od nich sme šli do Užhorodu. Tam bola kolóna tankov, ktoré ťahali na opravu do Michaloviec, nuž sme sa chvíľu viezli. Myslím si, že to bolo za pálenku...

Z Michaloviec bolo do Humenného už blízko, prišli sme tam 15. januára. Celé mesto bolo evakuované, boli tam len Svobodovi vojaci a sovietska armáda. V domoch na námestí zriadili poľnú nemocnicu, ranených bolo mnoho. Otec nám našiel nejaký byt a pracoval u známeho, kováča Č., ako pomocník. Podkúvali armádne kone. Svobodova armáda bola pestrá - znela tam slovenčina, čeština, ukrajčina, jidiš...

Pani Jakubovičová varila pre nich polievku, zdalo sa, že najhoršie časy pominuli. Jedného dňa vzali Rusi kováča, aj môjho otca, že treba opraviť most niekde pri Vranove. „Vazmi nemnožko pokušať, tolko tri dnej...“ Ale môj otec po troch dňoch neprišiel domov. Zostal som sám, trinásťročný chlapec. Bol som bezprizorný, nikto sa o mňa nestaral. Po celý január, február, marec - ešte bola vojna! Spal som, kde sa dalo, na hygienu som nedbal, dostal som svrab, vši... Chodil som po opustených bytoch s kamarátom, on bol nemanželské decko, tiež taký bez dozoru. Hľadali sme jedlo a hračky... Zašli sme do jedného bohatého domu, pripadal nám ako palác. Keď sme vošli, ešte bola teplá pec, vojaci práve odišli. Z našich snorení po bytoch sme vedeli, ako nájst zamurované tajné miestnosti. Aj sme našli zamurovaný poklad: múku, cukor, údené šunky, salámy. Tak sme sa tam nastahovali, nachystali matrace na spanie, len s kúrením sme mali problém. Ja, klampiarov syn, som si poradil. Piecku sme mali, zobrali sme odkvapovú rúru, vytĺkli okno a cez otvor sme odvádzali dym von. Sklo sme nahradili plechom a hneď nám bolo teplo. Čím sme kúrili? Nábytkom. Na pecke sme si piekli chlieb z múky a vody, zajedali salámou. Jedlo sme aj predávali, alebo vymieňali. Našiel som si parádne topánky, len mi boli trochu veľké. Šuster mi pribil vrchnú kožu o podrážku a mohol som chodiť.

Keď sa skončil január, začali prichádzať ľudia z koncentrákov, hlavne z Osvienčimu. Pohľad na nich bol strašný, nechápal som, prečo sú takí zbadačení tí pruhovaní ľudia. V Humennom bola pre nich zriadená dezinfekčná stanica, odšívavoali ich v obrovských sudoch, odkiaľsi prišli vagóny plné šatstva. Aj ja som dostal krátke kožené nohavice, aké nosila Hitlerjugend. Takto som sa pretĺkal až do začiatku apríla. Úplne som zdivel, riadený pudom sebazáchovy som kradol jedlo, zbieral zvyšky cigariet a vyberal z nich tabak. Ponúkal som ho vojakom za cukor a soľ.

Začiatkom apríla sa otec vrátil. Zaviedol ma k lekárovi, ostrihali ma dohola, natreli čiernou masťou proti svrabu, šaty spálili. Tri-štyri dni som nesmel von. Otec sa rozhodol ísť po mamu a brata, mňa nechal u pani Jakubovičovej. Úplne náhodou sa s mamou a bratom stretli na stanici v Margecanoch. Všetci sa o deň vrátili spoločne domov. Mal som v sebe taký čudný pocit, akoby som bol cudzí. Necítil som radosť, necítil som nič. Zdalo sa mi, že vojna sa nikdy neskončí, stala sa súčasťou môjho života. Nemal som problém s vojnou, mal som problém so svojím večným hladom. Mal som trinásť.

Prežili sme vojnu, ale stále sme nevedeli nič o najstaršom bratovi. Ľudia sa vracali, no väčšinou nevracali. Bývali sme v dvojizbovom byte, v ktorom bolo stále plno. Prespávali u nás ľudia z koncentrákov, na zemi. Raz k nám prišla ryšavá dievčina v lágrových šatách. Maďarka. Vysvitlo, že je Breinerová. Bola to dcéra otcovho brata z Maďarska. Zo 63-člennej otcovej rodiny prežila ona, môj otec a jeden jeho brat. Zostala u nás dva roky, no potom túžila odísť do Maďarska, tak sme ju tam prepašovali a v päťdesiatom šiestom sa vydala do Ameriky. Z matkinej rodiny prežila len mama a jedna jej sesternica. My sme prežili celá rodina! Zázrak!

Niekedy v máji sa vrátila sestra z Trenčína a oznámila rodičom, že sa vydá za priateľa, ktorý nám obstaral falošné doklady. Bol kalvín, rodičom sa to veľmi nepozdávalo, ale ona si postavila hlavu a vydala sa za neho. Jej manžel bol skvelý človek. Asi v roku 1947 sa objavil jeden muž, ktorý nám priniesol informácie o najstaršom bratovi. Povedal nám, že sa dostal do gulagu na Sibíri - robil v zlatých baniach. Brat sa domov zo ZSSR vrátil až po smrti Stalina v roku 1953. Aj to len vďaka mame, ktorá ho neustále hľadala.

V roku 1948 som sa dostal do školy v Dubnici. Chcel som mať vzdelanie. Nechcel som byť Židom, ani môj brat nie. Bola to reakcia mnohých ľudí - snaha o asimiláciu. Narukoval som na vojnu do Ostravy k PTP, ale po krátkom čase ma preložili k bojovému útvaru. Po vojne som pracoval v Žiline a potom až do dôchodku v Košiciach. Až do roku 1989 som mal zastavený postup v zamestnaní, nemohol som ako Žid byť vo vedúcej funkcii.

V Humennom žilo pred vojnou 2 340 Židov, vrátilo sa asi 160. Z okolitých obcí sa prisťahovali do mesta a ich počet stúpol na 600. Potom v dvoch emigračných vlnách (1948 a 1968) mesto opustili. Dnes tam žijú siedmi Židia, medzi osemdesiat až deväťdesiat rokov, sami, opustení a zatrpknutí, čakajúci na odchod do večnosti. Bol som sa tam pozrieť v tomto roku. Je to cudzie mesto a cudzí ľudia, nemám sa tam prečo vracieť.

Vymeňte ma s ich matkou

Anna B. (1928)

Narodila som sa v malom mestečku Sobrance na východnom Slovensku. Tam som prežila aj svoje detstvo do šesnástich rokov. Bola som najstaršia z troch detí, mala som mladších bratov, o tri a šesť rokov. Spolu s nami žila ešte stará mama, takže sme boli doma šiesti. Vychodila som päť tried ľudovej školy a štyri triedy mešťianky. Žili sme skromne a rodičia žili veľmi usporiadaným životom. Snažili sa nás vychovať čestne a pracovito. Otec bol obchodník, aj mamička mu pomáhala v obchode. Väčšinou sa o nás starala babička.

V roku 1939 prišli Maďari a obsadili Sobrance. Na jar v štyridsiatom roku, v apríli, všetkých Židov z mestečka pozbierali a sústredili v synagóge. Neskôr tam zatvorili aj ostatných Židov z okolia. Mala som dobré priateľky v Sobranciaciach a tie prosili moju mamku, aby ma pustila, že ony ma ukryjú. Ale ja som nesúhlasila. Hovorila som: „*Keď idú moji rodičia, idem aj ja!*“ Po čase nás odviezli do geta v Užhorode. Tam sme žili dlhšie a po častiach nás postupne odvážali do Osvienčimu.

Ja som prišla do Osvienčimu v marci 1944. Pobrli nám všetky balíky a začalo sa triedenie. Stál tam vysoký dôstojník, bol to Mengele. Urobil to tak, že otecka so starším bratom sotili na jednu stranu, mňa na druhú stranu, mamičku s mladším bratom a babičku sotili ešte vedľa. Ja som utekala za mamičkou, ale Mengele prišiel za mnou, mal takú tenkú paličku, tou ma švihol, chytil ma za šaty a hodil naspäť. Než som sa otočila, už som nevidela nikoho z rodiny. Ostala som v tom koncentráku sama. Pri ceste nás čakali dozorkyne a tie nás zoradili a išli sme na očistu - vyzliecť ostrihať, osprchovať. Všetko nám zobrali, čo sme mali ešte osobné drobnosti, dostali sme väzenské šaty, šedé s modrými páskami, a potom do baraku. Bolo to hrozné. Hej, a tam

nám tetovali čísla, neviem prečo, ale mňa netetovali. Mala som mať 85560. Tak to bolo všetko prvý deň. To nie každého tetovali, bola grupa, ktorých tetovali, a boli takí, ktorých netetovali. Nikde. Veľmi veľa je takých, ktorých netetovali.

Žila som v nádeji, že rodičov ešte zhliadnem. Stále som išla k tým ostnatým drátom. Stále som rodičov hľadala, aj svojich súrodencov. Tým som bola večne zaujatá, furt som ich hľadala.

Život tam bol strašný. Ráno aj večer bol apel - nástup, pri ktorom nás počítali. Po niekoľkých týždňoch ma vybrali na pokusy na škvrnitý týfus. Celé telo som mala pokryté červenými škvrnami. Dostávala som injekcie, po nich mi bolo lepšie. Keď som po troch týždňoch vyzdravela, mohla som ísť naspäť na blok.

Niektorí chodili na prácu, iní nie, niektorí boli zaradení na prácu do neďalekej továrne do I. G. Farben. Mňa zaradili inde. Odviezli nás vlakom do Stolpu (dnes Słupsk, v Poľsku). Tam sme robili železničnú trať. Robili sme lopatami násypy, keď boli hotové, skladali sme koľajnice. Bola to veľmi ťažká práca. Od rána sme pracovali tak do siestej večer. Potom nás počítali a išli sme na blok. Umyla som sa, dali nám trošku chleba s margarínom a trošičku polievocky. Bola som veľmi unavená, stále ma trápila zima. Nevládala som robiť tú ťažkú prácu. Želala som si zomrieť.

Potom ma dali robiť bunkre. Kopali sme 2,5 metra hlboké jamy, bola som úplne dolu, tá zem bola sčasti zamrznutá a vodnatá, studená. Mali sme na sebe len tenké väzenské šaty a drevené topánky. Bola mi zima. Vstávala som skôr a hľadala som prázdne vrecká od cementu. Strkala som si ich do topánok a pod šaty. Trošku ma ohrievali. Bola som najmladšia v celej pracovnej skupine. Viedol nás civilista - taký starší Nemeč. Bývali sme vo veľkých halách na vagóny. Raz nám urobili nočný apel a pred nami popravili - obesili deviatich chlapcov, čo robili v inej skupine. Našli u nich cigarety, tak ich pre výstrahu zabili a my sme sa museli na to pozerieť.

Keď sme dokončili prácu v Stolpe, previezli nás do Rigy. Znova sme robili ťažkú fyzickú prácu - nakladali sme dosky na menšie nákladné lode, a potom sme premiestňovali ťažké vrecia. Tam som pracovala aj s Lotyškami, zblížila som sa s jednou matkou, ktorá tam mala tri dcéry. Správali sa ku mne veľmi slušne. Bývali sme v drevených barakoch, a bola tam jedna obrovská miestnosť, kde sa robili apely. Raz v noci, to už Rusi útočili, urobili selekciu. Keď nás ten Nemeč selektoval, tie moje známe - dcéry dal na jednu stranu a ich mamku na druhú.

Obzrela so sa, či ostali spolu a vidím, že sú zvlášť. Mňa tiež vybral Nemeč na ďalšiu prácu. Keď bolo po selekcii, zakryla som si prsia rukami, lebo však sme boli nahí, vykročila som za ním z radu a povedala som mu: „*Herr Scharführer*“, po nemecky som mu hovorila, „*Ich habe eine Bitte*“. A on sa na mňa pozrel a pýta sa ma: „*Und was für eine Bitte hast du?*“ a ja mu hovorím takto, že mám takú prosbu: „*Seien sie so gut und tauschen sie mich aus mit dieser Mutter*“, aby bol tak dobrý, aby ma vymenil s ich matkou. Pozeral na mňa a pýtal sa nemecky: „*Prečo sa ty chceš vymeniť s tou matkou?*“ A ja mu hovorím: „*Za mnou už nikto nebude plakať a za tou matkou plačú tam tie tri dievčatá.*“ Jemu tak tie sánky začali chodiť, pozerá na mňa a hovorí: „*Nie, nevymením ťa, ale matku vrátim.*“ A tak vrátil tým dievčatám ich matku. To bol jediný jeden pekný krok, čo som tam zažila, nič iné. Tie dievčatá ma bozkávali, aj tá mamka ma pobozkala a povedala: „*Vieš, ty budeš moja štvrtá dcéra.*“ Plakali sme od dojatia.

Rigu už veľmi bombardovali. Ja som sa toho spočiatku veľmi bála, bývali sme v drevených barakoch a von sme nesmeli vychádzať. Okolo nás sa strieľalo, horelo. Behala som z jedného konca baraku na druhý, akoby som rozum potratila. Všimla si ma jedna pani, ležala na prvej prični. Zavolala ma k sebe a vravela: „*Však ty nemáš tu takých veľmi blízkych?*“ A ja hovorím: „*Ale mám, tie, čo s nimi pracujem, ale ja sa veľmi bojím.*“ Ukludňovala ma: „*Neboj sa, čím viac sa strieľa, tým je to lepšie pre nás, tým skôr sa skončí vojna.*“ Keď sa front blížil, tak nás znova premiestnili do Stutthofu, to bol môj posledný koncentrák. Rozlohou bol veľký, pomerne málo som o ňom neskôr čítala, ale pre mňa bol strašný.

Bola som v ňom cez leto 1944. Prevážali nás doň na takých bárkach. V Stutthofe sme už nepracovali. Mali sme apel, ten bol v každom koncentráku. Bol apel a po ňom každý išiel na svoje miesto. Tak sme sa zobrali s viacerými dievčatami a išli sme sa pozrieť ďalej po tábore, čo sa tam robí. Keďže sa blížil front, tak ten režim v tábore bol už voľnejší. Za barakmi sme našli voľnejšie priestranstvo oplotené drôťmi, a na ňom nakopené hrbý mŕtvol poliatych vápnom, hrozný pohľad.

Kvôli frontu plánovali tábor evakuovať. Nevládala som ďalej, rozhodla som sa, že už nechcem ísť nikde. Povrávalo sa, že revír - nemocničný blok - podpália. Bola som rozhodnutá, že už nechcem žiť, a tak som prešla do revíru. Moji spoluväzni išli na transport, a ja som zostala na revíri. Využila som zmätok pri evakuácii a skryla som sa tam. Vyšla som hore až na tretiu pričnu, aby ma nikto nezbadal. Nemci však

prišli s vlčiakmi, a pes začal pri mojej prični strašne brechať. Nemec si stal na prvú pričňu a našiel ma. Opýtal sa: „Čo ty tu robíš?!“ „Mám horúčku.“ Tak som sa ho zľakla, že som naozaj bola celá červená. „Už aj poď dole!“ Zišla som, spolu s ďalšími väzňami, čo sa tiež poukryvali, naložili nás do jedného vagóna a odviezli do prístavu Danzig (Gdaňsk v Poľsku).

Nalodili sme sa na jednu nákladnú loď. Natlačili nás ako sardin-ky, bolo nás tam asi dvetisíc. Na palubu sme nesmeli ísť, tlačili sme sa v podpalubí. Pili sme len slaná morskú vodu – asi deväť dní! Ľudia tam šaleli, niektorí nám skákali po hlavách, keď to Nemci videli, chytili ich, zaviazali do vriec a hodili do mora. Na deviaty deň zaútočili na našu loď anglické lietadlá. Nezasiahli motory, ale sudy s palivom. Tie vzblkli a celá predná časť lode sa razom ocitla v plameňoch. Utekali sme na palubu. Esesáci si pobrali záchranné člny a odplávali, ostali s nami radoví vojaci. Strieľali farebné signály, volali o pomoc. Na horiacej lodi bola panika, snáď tri štvrtiny ľudí poskákalo do mora, ale nemali šancu zachrániť sa v tých vlnách. Mala som tam jednu priateľku, ktorá zostala v horiacej časti, a vtedy som dostala také vnuknutie, že teraz na konci vojny už nesmieme zahynúť – vrátila som sa po ňu a vytiahla ju von. Bola veľmi popálená, ja som mala spálenú len nohu. Zostala som kľudná, povedala som si: Mám dosť času vyskočiť vtedy, keď paluba bude zarovno s morskou hladinou. Po čase sme zbadali, že sa k nám približuje loď. Vtedy nás mohlo byť na lodi z dvetisíc ľudí tak sto. Loď priplávala k nám, spojila sa s našou loďou mostíkmi. Strhla sa veľká tlačienica, každý chcel prvý prejsť na záchrannú loď. Povedali nám: „Keď nebudete disciplinovaní, budeme do vás strieľať“. Hneď pre výstrahu dvoch postrelili. Ľudia sa spamätali a pomaly prešli na druhú loď. Postarali sa o moju priateľku, ošetrili jej rany, dali jej oblečenie, lebo jej bolo úplne zhorené. Plávali sme deň a noc, kým sme zakotvili v prístave Kiel.

Už z diaľky bolo vidno toto veľikánske prístavné mesto. V prístave sme zbadali, že na každej lodi viseli biele zástavy na znamenie, že mesto už kapitulovalo. Prístavní robotníci urobili také stoličky a na nich nás odniesli do jednej obrovskej reštaurácie. Navarili polievku zo starého mäsa, presolenú. A ja som to chlípala a chlípala a potom som dostala vysokú horúčku, takže ma zobrali do nemocnice. Bola som v nej dlho – úplne vyčerpaná. Vtedy sa o mňa starala priateľka, čo som ju z ohňa vytiahla. Veď ja som sa ani na nohy nevedela postaviť. Len som ležala, museli ma kŕmiť. Horúčky som mala. Potom, keď ma

ako-tak dali do poriadku, pochytila ma silná túžba za domovom. Tá nemocnica bola v Lübecku. Keby mi boli dávali celé Nemecko, celý svet, aj tak by som nebola ostala. Tak ma to ľahalo domov. Ako jeden červ v duši, len domov a domov a domov. A darmo mi hovorili: Nechoď takto sama, cestou Červeného kríža sa dozvieme, že či tvoji príbuzní žijú. No a ja som si nedala povedať. Ešte ma tí moji spoluväzni, s ktorými som bola, odprevadili do Hamburgu na vlak. To bolo koncom júla 1945. Po ceste sme sa zastavili v Plzni, potom nás rozdelili podľa bydliska. My sme išli do Bratislavy, no a z Bratislavy potom do Sobraniec.

Viete, to bol taký inštinkt, že som cítila: niekto ma predsa čaká. A ako dobre, že som sa vrátila. Môj otec by bol sám zahynul. Vrátil sa predo mnou, strašne bol vychudnutý a chorý. Mal 35 kíl. Keď ma uvidel, tak plakal od šťastia, až sa zadúšal. Bol potom dlho nevládny, starala som sa o neho.

So známymi, s priateľkami sme sa zvitáli, poplakali sme, spomínali sme. Moja priateľka Katka, dodnes ju tam mám, mi doniesla deku, vankúš, plachtu, aby sme sa mali čím prikryť. Doma sme nič nenašli, ani z vecí, čo sme ukryli u susedov. Opatrovala som otecka, peniaze sme nemali, tak som chodila k známym šiť bielizeň. Oni mi za to dávali jedlo. Keď sa otecko mal už lepšie, keď vyzdravel, tak som sa vydala. To už bolo v roku 1947. Manžel si otvoril dielňu, bol dobrý krajčír, mal veľa roboty. Aj ja som pracovala, neskôr sa nám narodil syn. Ťažko sme začínali. Každý kúsok nábytku sme mali iný, ale všetkému som sa vedela veľmi tešiť. Vážila som si všetko.

Tak som sa naučil štopkať a variť

Henrich Fundárek (1928)

Moje meno je Henrich Fundárek, narodil som sa v Bratislave 20. decembra 1928. Možno nie v najlepšej dobe, možno nie v najlepšom znamení, ale čo si už navyberám... I keď to, čo bude nasledovať, vyzerá ako prechádzka ružovou záhradou, nie je to tak. Roky 1938 - 1945 boli pre mňa dramatické, spojené s mnohým utrpením, odriekaním, a hlavne strachom, ktorý zanechal v každom z nás hlboké stopy.

Touto cestou chcem stručne priblížiť moje detstvo, zážitky, blízku rodinu, holokaust a oslobodenie. Z našej veľmi rozvetvanej rodiny prežili len niektorí.

Prvý byt, na ktorý si pamätám, bol na Lazaretskej ulici, v dome na rohu Jakubovho námestia. Bol jednoizbový, bez príslušenstva. So susedmi Burianovcami nás spájala pavlač. Mali tri dcéry, ktoré sa so mnou hrávali na ihrisku pod oknami bytu. Pán Burian bol mäsiar. Na krku mal trubicu, ktorú, keď rozprával, musel prstom „utesniť“, pravdepodobne prekonal záškrt.

Moji rodičia pracovali v obchode - otecko Július (1900) bol obchodným zástupcom firmy Kurz, ktorá sprostredkúvala modistické tovary. Mamička Helena, o štyri roky mladšia, pracovala v tej istej firme ako predavačka. Byt bol malý, a preto sme sa sťahovali na Žižkovu ulicu (predtým Zuckermanel, neskôr Podhradská). Tam sme mali tiež jednoizbový, ale väčší byt. Kamarátilo sa so mnou veľa detí, možno aj preto, lebo som mal mnoho mechanických hračiek. Z tohto obdobia mám spomienku, ako mamička žehlila žehličkou na drevené uhlie a ja som si ohrieval ruky prikladaním na teplú bielizeň. Mamička si to nevšimla a položila žehličku na moje ruky. Dlhو som chodil so zabandážovanými rukami...

Moja mamička pochádzala z bratislavskej rodiny. Mala päť sestier: teta Greta bola vydatá za typografa Artura Perla, Irena za Ehrenreicha v Šahách, Zelma bola vydatá za Freundlicha, Rozália sa vydala za typografa Adolfa Fischera a Bella bola tiež vydatá, no nepamätám si meno jej manžela.

Babička Jolana bola vdova, jej manžela, Filipa Schwarza si nepamätám, zomrel pred mojím narodením. Bol obuvníckym majstrom. Vraj denne chodieval na Rybné námestie, kupovať si rybu, ktorú si sám upravil a zjedol. Babička pochádzala zo siedmich súrodencov, väčšina žila v Bratislave. Bernat Lövinger, kamenár, mal dielňu naproti nám na Žižkovej ulici, Illeš, stolár, výrobňu nábytku mal v Nitre, Jakub, čalúnnik, mal dielňu na Mickiewiczovej ulici (dnes tam sídli cestovná kancelária), sestra Regina mala výrobu klobúkov na Mikuláškovej ulici (naproti babičke, ktorá bývala tiež tam), Rozália mala obchod na dnešnom námestí SNP, Júlia mala výrobu klobúkov na Klariskej ulici a Mózes, kamenár, mal dielňu na Ventúrskej ulici.

Z oteckových súrodencov: Alexander bol správcom v Diosegu (Sládkovičovo) a riadil cukrovar. Sestra Berta sa vydala za Deutscha a zostala bývať v Topolníkoch v rodičovskom dome, kde mali obchod.

Keď to takto spočítam, boli sme skutočne veľká rodina, lebo v každej rodine boli 2 - 4 deti, na ktoré sa pamätám len nejasne. Najviac mi utkveli v pamäti sesternice Edita (1928) a Lýdia (1935) Fischerové, ktoré bývali neďaleko a boli sme denne spolu. Najmä keď už platili židovské zákazy, tak sme sa mali s kým hrať.

Začiatkom tridsiatych rokov otec prišiel o zamestnanie, a tak sa rodičia rozhodli otvoriť si vlastný obchod, čo sa im za finančnej pomoci celej rodiny podarilo. Obchod bol na Ventúrskej ulici číslo 9. My sme sa teda opäť sťahovali, bližšie k obchodu - na Vydricu.

Naši susedia Tojanovci, veľmi milí ľudia, boli bezdetní, a tak som sa stal ich miláčikom. Robili sme s nimi spoločné výlety do prírody. Mamička pracovala s otcom v obchode. Výdatnú pomoc poskytovala babička, ktorá mala so všetkými svojimi dcérami výborné vzťahy a žila s nimi v úzkom kontakte. Bývala na Mikuláškovej ulici, bola krajčírka, nám vnukom šila rôzne oblečenie a všetkým veľmi pomáhala. Žila v zadnej časti domu, vo dvore na Mikuláškovej ulici. Tu nebolo veľa atrakcií, ale priľahlá Židovská a Kapucínska, so starinármi, žobrákmi, pouličnými umelcami, verklikármi s ich opičkami a papagájmi, predstavovali pre nás deti kopec zážitkov. Tu sme žili svoje bezstarostné detstvo plné zábavy. Dalo sa tu výborne hrať na schovávačku:

spoznávali sme pavlače a schody, prechodové pivnice, pasáže a skrýše v strede mesta. Táto znalosť tajných ciest ma neskoršie neraz zachránila pred bitkou. K mojim detským rokom patrí aj pekáreň zákuskov pána Hellera, kde sme si vždy vyžobrali odrezky, či vojenská pekáreň chleba, kde sme zasa dostali kúsok čierneho armádneho chleba. Nezabudnuteľné bolo Rybné námestie so stánkami zeleniny, s kopami melónov obloženými ľadom. Stál tu meštiansky pivovar s reštauráciou, na Dunaji sa kolísali rybárske člny plné čerstvých rýb. Neprehliadnuteľná bola krásna neologická synagóga, odkiaľ v piatok večer zneli krásne melódie a spev kantora Landaua. Synagóga bola známa svojím organom a zborovým spevom, ktorý chodili počúvať aj študenti konzervatória.

Naša rodina nebola veľmi pobožná, boli sme takmer ateistickí. Patrili sme k strednej vrstve a moji rodičia, obchodníci, s každým vychádzali, každý našu rodinu poznal. Žili sme s naším okolím vo vzájomnej úcte. Obchod mojich rodičov prosperoval, klientela rástla, a tak začali uvažovať nad väčším bytom. Nad našim obchodom sa uvoľnil byt, jeho majiteľom bol gróf Bilott. Ten prenajal rodičom dve obrovské izby, v ktorých sa predtým robievali bankety. Byt mal ešte halu, kuchyňu a konečne aj kúpeľňu.

V roku 1935, keď som začal chodiť do školy, narodil sa môj brat Siegfried. Zapísali ma do modernej židovskej neologickej školy Todeska Hermana na Zochovej ulici č. 3 a moje bezstarostné roky pokračovali. Prvá radikálna zmena nastala, keď som mal po ukončení piatej triedy prestúpiť na meštianku. V roku 1940 už Židia neboli vítanými žiakmi na štátnych školách, a židovské zanikli. Hoci naša rodina bola moderná a každý nás poznal, nepomohlo to. Rodičia sa rozhodli pre krst, a tak s výpisom z farského úradu som sa dostal na Prvú štátnu meštiansku školu (na tú istú, kde som chodil predošlých päť rokov). Povinnosť nosiť židovskú hviezdu ma však neminula. Namiesto pevne prišitej, ja som mal hviezdu pripevnenú na patentkách, čo mi umožňovalo v prípade hroziaceho nebezpečenstva na ulici si ju odopnúť a preukázať sa školskou legitimáciou. Neprijemné boli pre mňa povinné ranné modlitby, hodiny katechizmu a pochodové cvičenia na hodinách brannej výchovy. Učitelia sa začali aj v škole objavovať v uniformách Hlinkovej gardy alebo uniformách náčelníkov Hlinkovej mládeže. Ponižujúce boli fyzické tresty, facky, po ktorých sa mi hlava točila ešte niekoľko hodín, alebo bitka trstenicou. Spomínam si, ako sme sa povinne zo školy museli zúčastniť slávnosti Božieho tela.

Kráčali sme za baldachýnom, pod ktorým kráčal prezident Tiso so svojimi vernými v gardistických uniformách. Moji spolužiaci začali nosiť uniformy Hlinkovej mládeže alebo Hitlerjugend. Nás, o ktorých vedeli, že „nie sme čistou rasou“, vždy po škole naháňali, mávajúc nad hlavami dýkami. Práve vtedy sa mi neraz zišla znalosť starých domov, tajných prechodov cez povale, pavlače a pivnice starého mesta. Skryl som sa u niektorej tety, čím som sa často vyhol výprasku.

Ďalším medzníkom zhoršujúcej sa situácie bolo zavedenie prídelového systému. Židia už nemali rovnaké práva a nemohli nakupovať kdekoľvek a kedykoľvek. Náš známy mäsiar Vácky, manžel jednej z dcér suseda Buriana, a pekár Doboš nám však vždy čosi šuchli do košíka, aby sme nehladovali. Nosenie hviezdy sa prísne sledovalo, vyznačilo sa bratislavské geto, bezprostrední susedia a známi sa začali objavovať v uniformách Hlinkovej gardy, Hlinkovej mládeže, či dokonca SA - militantnej zložky nemeckej strany. Nosili biele podkolenky, okované topánky, vyleštené čizmy, dýky a boxery mali vždy pripravené. Do života v meste sa vkradla arogancia voči menšine, strach a nepokoj. Po uliciach kráčali skupiny Hlinkovej gardy či nemeckých organizácií a vyvolávali v ľuďoch pocit strachu, obáv. Na mnohých obchodoch sa objavili nápisy Židia von! Židom vstup zakázaný! Nemohli sme ísť do niektorých obchodov, do kina či do kaviarne. Mal som ešte stále legitimáciu žiaka štátnej meštianky a pomocou nej som sa párkrát do kina predsa len dostal. Moji dvaja strýkovia, Adolf a Artur, boli typografi. Nielenže boli Židia, moderní Židia, ale ešte pracovali aj v ilegálnom odboji. Po nociach tlačili rôzne letáky, výzvy a dodávali ich obchodníkom a rôznym spojencom ako makulatúru. Mój otec s nimi tiež spolupracoval, balil do takého papiera tovar. Výsledkom jeho činnosti boli časté návštevy Hlinkovej gardy a Štátnej bezpečnosti, ktorým som ako dieťa veľmi nerozumel.

Nastala doba arizácie. Židovské majetky boli rozdane členom a sympatizantom strany, lojálnym režimu. Mnohí Židia sa pokúšali zachrániť emigráciou. My, normálne žijúci, tu narodení, sme sa cítili byť doma tu. Poznali nás priatelia, susedia, zákazníci, tak sme zostali, veď sme boli doma.

Pomery sa však ďalej zhoršovali, nastúpila doba „hejslovákov“ - po uliciach zneli bubny a fanfáry Hlinkovej mládeže a Hitlerjugend. Menili sa vzťahy, menilo sa správanie našich zákazníkov, obchodných partnerov, ale aj susedov, stratil som kamarátov. Prestali nás zdriať, odvracali sa od nás. Z dôvodov protizidovských nariadení sme

nemohli bývať v byte s oknami na ulicu, a tak sme sa museli vysťahovať z bytu na Ventúrskej č. 9 do vlhkého, nie veľmi vyhovujúceho bytu. Bola to vlastne bývalá klubovňa Hašomer Hacair. Tiesnili sme sa tam aj s rodinou pána Palana, právnika, ktorého vysťahovali z vlastného domu v Dolných Hámroch. Nažívali sme si vzorne ako sardinky v škatuľke. Židia sa postupne stávali bezprávnymi prenasledovanými osobami: vyznačilo sa geto, zobrali nám rádio, takže sme stratili spojenie so svetom. Museli sme odovzdať šperky, obrazy a cennosti, no nedostali sme za to nič. Arizovali náš obchod. Naša arizátorka bola Rakúšanka. Jej manželka budem v mojom rozprávaní volať Ferko. Otec zostal pracovať v obchode, pretože naša arizátorka nemala o obchodovaní ani potuchy. Chránili nás ako mohli, veď z toho mali prospech. Ferko vždy vedel vopred, koho budú brať, ktorá ulica je dnes na rade a aká legitímácia nás ochráni. Vždy nám ju zadovážil - raz žltú, potom bielu... Za také legitímácie sa platili majetky, my sme ich mali „zadarmo“. Raz Ferko nestihol vybaviť legitímáciu, a tak nás v noci naložili na nákladné auto a odviezli na Patrónku, kde bol zberný tábor. Zhromažďovali tam ľudí pred deportáciou. Strávili sme tam niekoľko dní plných neistoty, o hlade a smáde, spali sme na zemi, na slame plnej blch. Mnohých odviezli, mnohých priviezli, my sme zostávali. Ferko vonku zase vybavoval výnimku a povolenie pre otca pracovať a nosiť menšiu hviezdu s označením HŽ - hospodársky dôležitý Žid. Keď sa mu to podarilo, pustili nás domov. Počas našej neprítomnosti náš byt navštívili susedia a gardisti. Časť majetku a zariadenia zmizla.

Rodičia usúdili, že nám deťom bude lepšie u príbuzných mimo Bratislavy, kde nás ľudia nepoznajú. Tak som bol u otcovej sestry v Topoľníkoch, a potom s babičkou a mladším bratom Fredym u jej brata Illeša v Nitre. Netrvalo dlho a vrátili sme sa späť. Rodičia nás potom poslali do letného tábora evanjelickej mládeže v Brezovej pod Bradlom, zostali sme tam až dva turnusy. Neskôr som bol sám hospitalizovaný v Kvetnici pri Poprade v liečebni pľúcnych chorôb. Brat bol inde. Cez spojku sme sa spolu s bratom dostali k rodine Borovskej v Liptovskom Hrádku. Ich otec nás ukrýval vo svojej horárni pri Východnej. Keď sa rozchýrilo, že sa chystá povstanie, zbalili nás a poslali späť k rodičom do Bratislavy. Prišli sme posledným vlakom, ktorý prešiel tunelom pri Vrútkach. Povstalci ho vyhodili do vzduchu.

Situácia v Bratislave bola katastrofálna, razie, prenasledovania, chytanie Židov do transportov, aj priame likvidácie stali sa súčasťou tých dní. Vtedy sa rodičia zoznámili s rodinou Začkovcov, vyslúžilými

lodníkmi, ktorí dostali ako odmenu miesto a bývanie na uhlopontóne číslo tri v bratislavskom prístave, kde si lode doplňovali palivo. To predstavovalo nielen možnosť úkrytu pre našu rodinu, ale aj nádej, že by sme sa ukrytí medzi uhlím v nákladnej lodi mohli odplaviť dolu Dunajom. Chodili sme do prístavu, zoznámili sme sa s colníkmi, oboznamovali sme sa so zvyklosťami v prístave. Skôr ako sme sa tam však mohli natrvalo ukryť, Zaťkovci museli kvôli udaniu, alebo pre inú príčinu, pontón opustiť. Dostali náhradný služobný byt na Dostojevského rade. Kým sa sťahovali na nové miesto, moji rodičia sa rozhodli jednu noc prečkať doma. Tá noc bola pre našu rodinu osudová: práve vtedy sa urobilo posledné „čistenie“ Bratislavy od Židov - brali všetkých, ktorí ešte zostali. Do transportu sa dostali moji rodičia s bratom i celá naša rozvetvená rodina. Naš arizátor Ferko nemal na to už žiaden vplyv, pretože celú akciu riadilo priamo vrchné veliteľstvo HG a Gestapo spolu s SS.

Ja som sa vďaka pomoci pána Bottu, majiteľa benzínového čerpadla na Jesenského ulici, a taxikára pána Vidu dostal do rodiny Ludovíta Pagáča v Podunajských Biskupiciach. Bývali v podnájme v dva a polizbovom domčeku. Spolu s manželkou, tromi synmi a osemdesiatročnou babičkou obývali len jeden a pol izby s kuchyňou. Druhá, väčšia izba bola zatvorená. Patrila majiteľke, ktorá bola dlhodobo v zahraničí. Prijali ma ako štvrtého syna, ale pre vonkajší svet som prestal existovať: nik o mne nesmel vedieť, ani ma vidieť. Deti pána Pagáča, Karol, Tibor a Lacko, o mne nesmeli hovoriť. Spával som v stohu slamy na neďalekom statku, cez deň som bol za haraburdím na povale alebo v pivnici. Schody do oboch priestorov viedli z komory a boli zamaskované. Keď udreli prvé mrazy a stoh sa pomaly zmenšoval, prechladol som. Nemohli ku mne zavolať lekára, len načierno zohnali nejaký aspirín. Nastali komplikácie, dostal som zápal kĺbov a nedokázal som sa ani pohnúť. Ležal som celý zmeravený v posteli babičky, ktorá „našťastie“ zakrátko zomrela. Vyniesli ma na povalu, kde som ležal zakrytý vrecami a dekami, kým dolu sa konala posledná rozlúčka s babičkou a kar. Až keď odišli poslední príbuzní, uložili ma späť do jej postele, ale môj stav sa zhoršoval. Zavolali pána Bottu a ten od nejakého pána Sýkora zohnal salycil harsurn a masti, a to ma postupne postavilo znova na nohy. Keďže zima trvala, nemohol som sa skrývať ani na povale, ani v pivnici. Pán Pagáč vymyslel pre mňa novú skrýšu v manželskej posteli. V priestore medzi perovou vložkou, na ktorej boli matrace a spodnou časťou, ktorá stála na doskách, vytvoril akúsi zásuvku.

V nej som sa mohol v prípade hroziaceho nebezpečenstva ukryť. Keď ste sa pozreli pod posteľ, nevideli ste nič, keď ste odostlali periny, tiež nič. Bol som aspoň v teple, skrýval som sa tam cez deň. Prehliadky bývali často, v noci som putoval do maskovanej pivnice, lebo na povale sa nedalo vydržať. V tom čase som už vedel, že som sám, bez rodičov, brata a ďalších príbuzných. Situácia sa ešte viac skomplikovala, keď Pagáčovcom do polizby po babičke nasťahovali veliteľa nemeckej kontrarozviedky. Našťastie, často bol odcestovaný, a tak sme nažívali vedľa seba, vlastne nad sebou. Od Vianoc 1944 do apríla 1945: pán Oberst, päťčlenná rodina Pagáčovcov a ja - raz v pivnici, raz na povale. Šlo o život. Naš ukrutný strach a neustále obavy sa nedajú popísať. Aby som zahnal úzkosť a nervozitu, vo dne v noci som štopkal celej rodine ponožky a opisoval som kuchárske recepty, ktorých mala pani Pagáčová veľmi veľa. Tak som sa naučil štopkať aj variť. Premýšľal som o budúcnosti, mal som už sedemnášť rokov. Pán Pagáč prehlásil, že ak sa všetko dobre skončí, tak si ma adoptuje. Plynul čas, bol apríl 1945, v diaľke bolo počuť dunenie diel, front sa približoval. Premávka na ulici hustla, Nemci sa presúvali na neďaleké nádražie, všetko kontrolovali. Boli arogantní, agresívni a bolo ich veľa. Jedného dňa nad ráno prišiel oberst domov, zbalil si veci a cez zatvorené dvere som počul ako povedal pánovi Pagáčovi: „*Zakrátko bude krajšie počasie*“. Bez slova ďakujem sadol do služobného auta a viac ho nebolo.

V noci nastala mínometná paľba, okolo domu padali granáty a ja som ich z okienka na povale počítal. Ráno všetko utíchlo, kde-tu sa ešte ozvala streľba. Uvidel som prvých sovietskych vojakov. Ovanul ma blažený pocit. Prežil som, po deviatich mesiacoch skrývania - som slobodný. Opatrne so zišiel z povaly do pivnice zvestovať, čo som videl a rozhodol som sa ako prvý vyjsť von, na vzduch. V tom momente na bráne zazvonil ruský vojak. Naša konverzácia znela: „*Germánov net?*“ „*Net*“, odpovedal som znalý ruštiny. „*Bářišni net?*“ „*Net*.“ „*Vodky jest?*“ „*Vody jest, vodky net*.“ „*Skolko časov?*“ Vyhrnul som manžetu na vetrovke a odpovedal som: „*Desať časov*.“ Odpoveď bola jednoznačná: „*Davaj časy!*“ Tak som zaplatil daň za oslobodenie. Nevadí, budú iné...

Pagáčovci začali uvažovať o mojej budúcnosti: kde vziať peniaze na moje zaopatrenie, štúdium, kde budem bývať. Trvali na mojej adopcii. Skúsili kontaktovať známych, ale bez odzvy. Dnes už presne neviem, či pred, alebo po prvomájových oslavách, ktoré organizovali červenoarmejci s garmoškami a so sprievodom, zazvonil pri bráne vysoký, zle upravený muž. Spomínam si, že sa mi zdalo, že má

hlavu neúmerne väčšiu k telu, bola úplne vyholená. Mal smutné oči, bol veľmi chudý a vyzeral veľmi vyčerpaný. Pýtal sa, či tu bývajú Pagáčovci. Odpovedal som, že áno. Vtedy ma oslovil menom a ja som v ňom spoznal môjho otca. Padli sme si do náručia a od tej chvíle sme sa už nerozlúčili. Predstavil som mu mojich adoptívnych rodičov. Naše rodiny zostali prepojené hlbokým priateľstvom. Vianoce, Nový rok a Veľkú noc som trávil vždy u Pagáčovcov.

Otec mi vyrozprával, aké útrapy musel prežiť. Mama s bratom skončili v plynovej komore v nacistickom tábore Auschwitz - Birkenau, rovnako aj moji strýkovia, tety, sesternice - celá rodina. Len náhoda, silná vôľa a nádej, že žijem, posilňovali môjho otca a po oslobodení ho hnali domov... Pešo, stopom sa vracal domov cez Košice a Budapešť. Zachránili sme si holé životy. Nemali sme okrem seba nič. Získali sme podporu od Červeného kríža a po Nemcoch sme dostali byt na Hviezdoslavovom námestí. Ľudia, ktorí sa pred rokmi od nás odvracali, začali nás zrazu zdravieť. Uniformy Hlinkovej gardy nahradila červená hviezda komunistickej strany na klope kabátov, nastala zase doba prepracania kabátov.

Jeden režim pomaly ale isto striedal druhý, no utrpenie prežitého zostáva navždy v našich dušiach.

D S H

Bolo mi ľúto, že nemôžem do školy

Miriám Gálová

Môj otec bol lekárom v Námestove na Orave, mama bola domáca. Narodila som sa im v roku 1935, bola som jedináčik. Keď začal platiť Židovský kódex (1941), otec dostal možnosť získať výnimku ako hospodársky dôležitý Žid s podmienkou, že odíde vykonávať lekársku prax na južné Slovensko, blízko vtedajších hraníc s Maďarskom, do dediny Čelovce. Otec, samozrejme, prijal túto ponuku, takže sme sa tam odsťahovali. Časom sa ukázalo, že to bolo správne rozhodnutie: dedina bola evanjelická, na čele s pánom farárom Pališinom, ktorého všetci rešpektovali. Obyvatelia Čeloviec boli zmýšľaním tak trošku v opozícii voči slovenskému štátu, a preto väčšina občanov mala názor, že „*nášho pána doktora si musíme dajako uchrániť*“. V dedine boli snáď traja členovia Hlinkovej gardy, nie viac. Stávalo sa, že večer prišiel jeden z nich, zaklopal a povedal: „*Pán doktor, odložte si retiazky alebo rádio, lebo zajtra ich budeme zbierať.*“ Prišiel nás varovať. To viem z rozprávania rodičov.

V roku 1941 som mala šesť rokov a začala som chodiť do školy. Čelovce boli dedina pánubohu za chrbtom. Rodičia ma tam zapísali do školy a nikoho nenapadlo, že by som tam nemala chodiť. Tak som v septembri začala chodiť do prvej triedy. Zo začiatku, keď bola hodina náboženstva s pánom farárom Pališinom, som vyšla von, ale neskôr, v zime, som si sadla na bočnú lavicu a učila som sa s ostatnými: „Hrad prepevný jest Pán Boh náš“ a evanjelický Otčenáš.

Keď sa 14. marca konala akadémia na počesť vzniku slovenského štátu, ja som ako ostatné deti vystupovala v nejakom tančeku. Nikto to nekomentoval. Pani učiteľka Pápežová mala priateľa, ktorý bol financom a toho na tú školskú akadémiu pozvala. Jemu došlo, že to

nie je celkom v poriadku, aby židovské dieťa vystupovalo na oslave vzniku slovenského štátu. Tak po vystúpení prišiel z úradu prípis, že nemôžem chodiť do miestnej školy. To bola pre mňa veľká rana, pretože som tým pádom stratila svoje prostredie, svoje „zamestnanie“. Niežeby sa deti som mnou nehrali, alebo na mňa vykrikovali, to nie. Ale oni išli do školy, zo školy, robili si úlohy, a ja nie. Okrem toho som nemala súrodenca, bolo mi samej dlho. Takže som obchádzala okolo školy a bolo mi veľmi ľúto, že tam nemôžem ísť. Čítať, písať, počítať, také základné veci ma učila doma mama. Zvládla toho so mnou dosť, no kresliť nevedela, tak ani ja neviem doteraz. Na skúšky som chodila na konci školského roka do židovskej školy vo Zvolene. Bola som tam na konci druhej a tretej triedy, vysvedčenia mám odložené.

Keďže otec mal výnimku, tak sme sa nemuseli skrývať, ale pamätám sa, že jedného dňa sa u nás objavila otcova slobodná sestra. Bolo to tajomné: jeden deň prišla a druhý deň naraz zmizla. Nevedela som, o čo ide, mala som vtedy sedem rokov. Len som sa divila, že sa ani nerozlúčila, nič nepovedala, len naraz zmizla. Rodičia sa mi asi báli povedať, o čo išlo, predsa len, bola som decko, niekde som sa mohla prerieknuť. Až omnoho neskoršie som sa dozvedela, že otec jej našiel úkryt na lazoch. Hoci Čelovce bola skôr chudobná dedina, predsa len tam mali niektorí gazdovia okrem domu v dedine, aj letný - na lazoch. To boli také sezónne domy, kde bývali v lete s dobytkom. Okrem toho boli aj lazy, kde ľudia bývali celoročne. Neskôr som sa dozvedela, že moja teta sa ukrývala na takýchto lazoch. A aj sa zachránila. V tom čase odchádzali zo Slovenska prvé transporty slobodných dievčat.

Žili sme v Čelovciach asi rok, keď sa za nami presťahovala otcova mamka, moja stará mama. Volala som ju omama. Otec neskôr začal mať obavy, preto rozhodol, že nás schová. Tak sme žili ja, omama, ešte aj teta Aranka spolu na jednom laze. Na toto schovávanie mám len matné spomienky. Mama, tá nechcela odísť z dediny, chcela ostať s otcom. Otec tvrdil, že odísť nemôže, lebo pacienti ho potrebujú.

Moji rodičia mali v Čelovciach veľmi dobrého priateľa, bol to pán Bizov. Aj notár v tej dedine, pán Čunderlík, nám bol veľmi naklonený. Pamätám sa, že vyhotovil nejaké legitimácie pre otca a mamu na meno Molnár Pavol a Molnárová Katarína. Doteraz mám tie legitimácie, otec je tam odfotený v zamastenom gazdovskom klobúku. Ten pán Bizov pomohol otcovi nájsť dom na konci dediny, ktorého obyvatelia boli počas leta hore na lazoch. Tí ľudia mali dcérku, ktorú môj otec úspešne vyliečil. Boli otcovi veľmi vďační a ochotne nám svoj dom poskytli.

Podmienkou bolo, že tam musíme byť utajení, nik nesmel vedieť, že sme tam. Preto sme večer nemohli svietiť, cez deň vychádzať von, len v noci, aj to len na záchod. Takto sme tam žili a keď išiel dakto okolo, tak sme sa museli schovať, aby nás nebolo vidno cez okno.

Pamätám sa, že raz večer prišli nejakí opití mládenci a začali vykrikovať: „Marka!“, to bola dcéra domácich, „Marka, pod' s nami, pod' von, ideme na zábavu!“ My sme sa učupili pod okno z vnútornej strany. Prišli k oknu a trepali naň, nazerali dnu: „Vieme, že si tam, Marka, tak pod' von!“ Strašne som sa bála, lebo začali takí opití hovoriť: „Marka, keď neprídeš, zapálime vám padláš!“ - to je povala. No a na povale sa skladovalo seno, takže by to bol horor, ako by sme vybehovali z horiaceho domu. Nakoniec sa rozhodli, že odídu, keď tá Marka nejde.

V štyridsiatom štvrtom vypuklo Povstanie. Čelovce boli na povstaleckom území, blízko bola Banská Bystrica. Celý ten región bol na povstaleckom území. Ja som mala deväť rokov, ale ešte teraz sa pamätám na vysielanie rozhlasu, ktoré bolo prenášané do celej dediny (pravdepodobne to bolo len zosilnené rádio z niektorého domu): „Tu slobodný československý vysielateľ Banská Bystrica.“ Taký dramatický hlas mal profesor Sára, že som mala z toho triašku. Proste sme si mysleli, že už máme všetko za sebou, že už nám nič nehrozí. Nebola to pravda. Najhoršie časy ešte len boli pred nami.

Povstanie sa nevyvíjalo dobre. Nemci postupovali a v októbri sa už blížili zo všetkých strán k Banskej Bystrici, ktorá ich hlavne zaujímala. Nehovorím, že by ich zaujímali práve Čelovce, no išli aj k nám. Otec ma zobral dolu do dediny, omama a teta ostali na lazoch. V dome, kde sme v Čelovciach žili, sme mali pri dverách prichystané zabalené ruksaky. Dva veľké pre rodičov a ja som mala svoje veci nachystané v takom menšom. Žili sme v napätí, že každú chvíľu môžu prísť Nemci do dediny. Povedali mi, že preto musíme utekať a skrývať sa, lebo nás Židov naháňajú gardisti a Nemci. Vo vedľajšej dedine, v Čabradskom Vrbovku, bol tiež jeden židovský lekár a jeho dcéra Agneška bola tak stará ako ja. Niekoľkokrát sme sa stretli, a s Agneškou sme sa spolu hrávali. Viem, že tohto pána doktora Nemci chytili a s celou rodinou zastrelili.

Jedného rána sme sedeli pri raňajkách, pamätám sa, že sme mali hrianky s cesnakom. Pribehol chlapec, syn krčmára, ktorý mal krčmu asi tri kilometre pred dedinou na križovatke ciest, ktorými prichádzali obrnené vozy. Krčmár poslal k nám svojho ešte ani nie desaťročného syna krížom cez polia, aby bol u nás skôr ako Nemci. Ten chlapec,

bolo 19. októbra, rozrazil dvere a celý udýchaný vyhlkol: „Pán doktor, otec odkazujú – utekajte, bo Nemci idú!“ Tak si predstavte, akí tam boli ľudia, že vlastné dieťa poslali križom cez polia s varovaním. Však ho mohli tí vojaci vidieť! No tak sme všetko nechali tak, aj čaj, aj hrianky. Zobrali sme ruksaky a utekali. Bola vtedy už veľmi studená jeseň, aj zima bola v štyridsiatom štvrtom krutá. Utekali sme do hôr, vtedy už sme sa nemohli skrýť v dome na konci dediny ako predtým. To by bolo veľmi riskantné. Jednu noc sme spali vonku na zemi, len tak dekami pozakrývaní. Pre mňa to bol dosť horor, lebo bola hrozná zima a ja som taká zimomravá, celú noc som sa triasla. Na druhý alebo tretí deň sme potom došli na vzdialené lazy, ďaleko od dediny. Tam žila rodina Brodnianskych. Nemali v dedine dom, žili len na tých lazoch hore. Nevieam, či to bolo dopredu dohodnuté, ale prijali nás. Mali tri deti, najstaršia dcéra Jolanka mala v tom čase pätnásť rokov. To boli školopovinné deti a od toho dňa, čo sme my tam prišli, rodičia ich nepustili do školy. Proste zostali doma, aby nás nechtiac neprezradili. U Brodnianskych sme bývali v takej poloizbe-polokomore, no nehladovali sme. Boli chudobní, často sme mávali kašu, ale pocit hladu, to nebolo. Takí dobrí ľudia to boli.

Raz k nim prišla nemecká jednotka. Našťastie si pýtali len jedlo, neprišli hľadať Židov. Domáci im dačo dali, čo bolo v dome, a oni odišli. Ale pamätám si, že my sme sa schovávali a triasli v izbe, ktorá bola vzadu v tom dome, vchod do nej bol zo dvora a oni tam zázrakom nevošli. Druhýkrát zas prišli partizáni. Hľadali v dedine lekára, pán Bizov im musel povedať, že lekár sa skrýva v horách. Tak zobrali otca ošetrovať nejakých ranených. Vtedy som sa veľmi bála, lebo otec sa dlho nevracal. Bol tam snáď šesť-sedem dní. Nevedeli sme o ňom nič, a o partizánoch všelijaké chýry chodili: že dakoho omylom zabili. Proste, stali sa i také veci, že postrieľali žandárov.

Na Nový rok 1945 išli gazdovia do dediny do kostola a vrátili sa na lazy s tým, že v dedine sú už Rusi. Tak sme zišli dolu. Prišli sme do domu, kde sme predtým bývali. Bola tam ubytovaná nejaká ruská jednotka. Vojaci sa so mnou hrali, brali ma na kolená, ja si na nich veľmi dobre spomínam. Pamätám si na pohreb jedného ruského vojaka, ktorý sa konal v dedine. Spomínam si aj na akadémiu v kultúrnom dome, ktorú usporiadali ruskí vojaci. Oni vedeli veľmi pekne spievať, aj tancovať. Mne sa to páčilo. Ale pamätám sa aj na to, že prišiel veliteľ: „Chazjajka, davaj što nibuď kušať!“ My sme mali sliedky, vajec bolo dosť, tak si spomínam, že mama nahádzala do veľkého hrnca variť veľa

vajec, taký päflitrový hrniec bol dopoly plný. Pamätám sa, že ten vojak stál pri nás s puškou a dával pozor, asi či ich nechceme otráviť. A ja som potom mame pomáhala lúpať tie vajíčka. Strašne veľa ich bolo, snáď hodinu sme lúpali.

Začala som opäť chodiť do školy, do štvrtého ročníka. To bola taká dedinská jednotriedka, učil nás pán učiteľ Fabián. Bol to pre mňa veľký zážitok, že som zase mohla chodiť do školy. Aj keď predsa len, tá dvaapolročná prestávka bola citeľná. Spomínam si na jednu scénu: bol máj, koniec vojny, začali zvonit zvony a pán učiteľ Fabián povedal: „*Ideme do kostola.*“ Prišli sme do kostola, pán učiteľ si sadol za organ a zahral všetky hymny víťazov: sovietsku, americkú, anglickú, francúzsku. My sme s otvorenou pusou počúvali. Poschádzali sa dedinčania a prepukla veľká radosť, že je koniec vojny. Vrtalo mi vtedy v hlave, kedy si ich nacvičil?!

Prestahovali sme sa do okresného mesta Krupina a začala som chodiť do piatej triedy. Učila ma pani učiteľka Otiepková. Bola veľmi prísna a povedala: „*Kým sa nenaučíš pekne písať, budeš každý deň po škole.*“ Niekoľko týždňov som veru bola každý deň po škole, lebo som strašne škriabala. Proste chýbal mi ten cvik - ruka bol tvrdá.

Starí rodičia z matkinej strany ostali cez vojnu v Námestove. Cítili sa tam bezpečne, ľudia ich mali radi. Situácia sa zhoršila po vypuknutí Povstania. To sa museli aj s ďalšími asi štyrmi či piatimi židovskými rodinami skrývať v horách. Podarilo sa im prežiť až do januára štyridsaťpäť. Skrývali sa v nejakom bunkri alebo v nejakej poľovníckej chate. A predsa sa našiel jeden miestny gazda, volal sa Čajka, ktorý ich za odmenu udal. Prišli tam Nemci a všetkých vystrieliť vrátane mojich starých rodičov. Po vojne potom moji rodičia išli na Oravu, aby ich riadne pochovali. Ale keď začali budovať Oravskú priehradu, tak ich ešte raz exhumovali a teraz sú pochovaní na židovskom cintoríne v Žiline.

Otec mal sestru Jolán, ktorá žila s manželom v Moldave nad Bodvou, tá obec patrila cez vojnu Maďarom. Mali dvoch synov - Tibiho a Laciho. Vtedy si Židia mohli dopisovať len na korešpondenčných lístkoch, nesmeli posielat zatvorené listy. Dlhو po vojne sme mali odložený lístok od tety Jolán. Píše v ňom: „Tibi a Laci odišli na dedinu.“ Moji rodičia to pochopili tak, že mojich bratrancov schovali v štyridsiatom štvrtom na nejakej dedine. Bola to posledná správa, ktorú sme od nich dostali. Po vojne otec išiel do Moldavy a dozvedel sa, že jeho sestru aj s manželom zobrali do transportu, ale o tých chlapcoch nikto nič nevedel. Otec ich niekoľkokrát osobne hľadal, pátral cez Červený

kríž, cez všetky možné organizácie a v dokumentoch sa našli záznamy o deportácii tety Jolán, aj uja Ārmina, Sencerovci sa volali. Ale po tých chlapcoch žiadna stopa. Boli to moji bratrance. Myslím si, že keby žili, tak by o sebe dali vedieť, lebo tak ako sme my hľadali ich, tak by oni hľadali nás. Určite by sa boli snažili pátrať po príbuzných. Ale istotu nemám a občas ma napadne, že niekde v tom širom svete možno žijú. Mali vtedy asi trinásť a pätnásť rokov.

Omama sa zachránila s nami, spoločne sme sa vrátili do dediny. My sme prišli od Brodnianskych a ona prišla od iného gazdu, kde sa skrývala aj s tetou. Prišli s nami do Krupiny. Omama žila s nami ešte aj v Košiciach, keď sme sa presťahovali. Dožila sa vysokého veku - osemdesiatšedem rokov. Teta sa potom vydala a každý sme žili už svoj život osve.

Či som rozumela, čo sa vlastne deje? Postupne, ako som bola staršia, stále viac som chápala. Niečo som vedela, niečo tušila a niečo domýšľala, hoci - hrôzu prežitej skutočnosti ťažko prekoná detská fantázia. Bolo pre mňa ťažké, že som nemala možnosť priamo komunikovať s mojimi rovesníkmi, tak som si to nejako tak obracala v hlave a pamätám si na ten stiesnený pocit, ktorý ma neopúšťal po celý čas. Ešte teraz, keď sa preberám mojimi vysvedčeniami zo židovskej školy s hlavičkou „slovenský štát“, stále cítim ten nedefinovateľný strach, ale aj ten pocit úľavy pri vysvedčeníach s hlavičkou „Československá republika“. Tak je to.

Ja ťa poznám, ale neviem kto si

Michal Klein (1937)

Pochádzam zo Spiša, z Kežmarku, kde som sa narodil v roku 1937. Tam som býval do roku 1943. Otec bol poľnohospodár a mamka, pôvodne učiteľka, keď sa vydala, už neučila, bola domáca. Ako osemnásťmesačný som stratil otca, lebo dostal infarkt a ostal som s mamou sám. Keď sa to stalo, boli sme s mamou práve na návšteve u jej rodičov v Bratislave.

S mamou sme bývali pri Kežmarku, v Strážkach nad Popradom. Spolu s nami v rodinnom dome bývala ešte jedna známa. Navštevovali nás starí rodičia z matkinej strany a my sme chodievali zasa k nim. Starý otec z otcovej strany pôvodne býval v Brezovici, ale potom ho mamka vzala k sebe, lebo ho tam nechcela nechať samého, opusteného.

Prvé roky detstva som prežil v Strážkach. V roku 1943 som začal chodiť do ľudovej školy, denne som cestoval do Kežmarku. V júni 1944 som ukončil prvú triedu a na prázdniny som odišiel k starým rodičom do Piešťan, ktorí sa tam medzitým presťahovali z Bratislavy. Netušili sme, že to bude moje rozlúčenie s mamou na veľmi dlhý čas. Mama zostala v Strážkach, ale bola dohovorená s priateľkou a jej manželom, že spolu pobudnú nejaký čas v Tatrách. Do Vysokých Tatier sa aj vydali, na krátku dovolenku. V tom čase však vypuklo Povstanie a Nemci obsadili železničnú trať. Mama zostala v Tatrách a ja v Piešťanoch.

Na jeseň 1944 sa začali aj v Piešťanoch protižidovské razie. Starí rodičia v snahe zachrániť aspoň mňa, ukryli ma vo veľmi pobožnej katolíckej rodine. Hlavne ich mama bola veľmi zbožná žena, ktorá moje ukrývanie brala ako poslanie zachrániť jednu dušu, jedného človeka. Býval som u nich v starých Piešťanoch. Mali dve deti, jedno bolo odo mňa staršie a druhé mladšie. Skutočne sa o mňa veľmi svedomito

starali. Dokonca začali uvažovať o tom, že ma dajú pokrstiť a prijmem rímsko-katolíckeho náboženského vyznanie. Ich rodinný dom bol v centre mesta, na bývalej Urbánkovej ulici. Mal uzavretý dvor, na ňom som sa mohol voľne pohybovať, hrať sa, na ulicu som však nevychádzal. Na tej istej ulici v bezprostrednej blízkosti býval zapálený gardista, takže sme nechceli zbytočne provokovať. Areál dvora a domu, to bolo moje pôsobisko po celý čas ukrývania.

Mali sme už za sebou jednu nebezpečnú situáciu: predtým, než sa objavila mama, nejaká dobrá duša nahlásila na gestapo, že ma Hanzlíkovci ukrývajú. Preto ma moji záchrancovia v noci zobrali a previezli do neďalekého mestečka - Vrbového. Tam som nejaký čas pobudol, kým sa situácia v Piešťanoch upokojila. Oni medzitým preukázali, že v domácnosti nie je nik okrem vlastných členov rodiny. Neskôr som sa vrátil k nim do Piešťan a v januári sa objavila mama. Hanzlíkovci ukrývali okrem mňa ešte jednu rodinu, ale bohužiaľ, pri jednej náhodnej razii tých ľudí chytili a na mieste ich zabili. Preto si veľmi vážim, že napriek tejto skúsenosti sa o mňa postarali. Býval som u nich do januára 1945, teda viac ako polroka a nikdy som nepocítil, že by som bol na obtiaž.

Keď sa už blížil front, mama sa dozvedela, že ma starí rodičia ukryli a pravdepodobne som nažive. Neviem presné detaily, ako ma vystopovala, ale našla ma. Samozrejme, moji záchrancovia boli prekvapení, keď sa u nich objavila neznáma žena a pýtala sa na mňa. Pre takéto nejasné situácie, keď dakto prišiel a mali pocit, že hrozí nebezpečenstvo, mali dohovorený a zaužívaný postup. Mali jednu veľkú truhlicu a do nej ma vždy skryli. Ak neboli rodičia doma, deti tvrdili, že sú sami. Toto sa udialo aj vtedy, keď prišla mama. Povedali jej, že u nich nikto nie je. Mama už začala mať obavy, či ma nájde, či sa pýta u správnych ľudí. Nakoniec im povedala: „*Ale ja som jeho mama!*“ Neviem, ako dlho stáli na prahu dverí, kým jej uverili a pustili ju dnu. Vtedy som jej ešte aj ja zasadil nepríjemnú ranu svojím výrokom: „*Ja ťa poznám, ale neviem, kto si.*“

Mama si ma vzala so sebou a po strastiplnej ceste, ktorú si podrobne nepamätám, sme sa potom ukrývali v Liptovskom Mikuláši a v Demänovej. Mama spolu s priateľkou a jej manželom, s ktorými bola predtým na dovolenke vo Vysokých Tatrách, sa tam pokúšali prežiť v úkrytoch. Od našej známej zo Strážok dostali tip, kde by mohli pretrvať vojnu, kde by sa mohli skryť. Boli v horách, tam sa ukrývali a v januári sa mama vydala za mnou na cestu s veľkou obavou, a napokon ma

vzala do úkrytu, ktorým bol dom na kraji dediny - Palúdzka sa volala. V pivnici toho domu sa ukrývalo viac rodín. Front sa tam posúval raz sem, raz tam. Raz prišli Rusi, potom Nemci, zase Rusi. Tam sme boli až do oslobodenia. Boli tam nejaké spojky, ktoré zabezpečovali zásobovanie pre nás v úkryte, ale nepamätám sa, ako presne to organizovali.

Po oslobodení, keď začali fungovať nejaké spoje, sme sa vrátili domov. Najprv sme boli v Kežmarku - ale tam to máme nevyhovovalo. Pred vojnou boli moji rodičia spoluvlastníkmi nejakého majetku v Plavnici. Vlastníkmi boli tri rodiny a jednou z nich bola aj naša. Z ďalšej rodiny prežil jeden člen a dve dcéry jeho brata. Tento člen zorganizoval pobyt v Plavnici a my sme sa pripojili s dvoma pozostalými z tretej rodiny. Nejaký čas sme tam bývali. Mamka však nebola spokojná s takýmto riešením, nevidela v ňom žiadnu perspektívu. Zamestnala sa, učila, potom si našla v prácu v Prahe. V Prahe sme bývali ja jeden rok a mamka dva či tri roky. Pobyt v Prahe nevyhovoval môjmu zdraviu, začal som mať problémy so štítnou žľazou. Išiel som na liečenie do Vysokých Tatier a potom som sa vrátil do Plavnice. Mama zostala v Prahe. Po ukončení ľudovej školy v Plavnici som v roku 1948 išiel na strednú školu do Košíc. Býval som na priváte u jednej rodinnej známej. Stále sme udržiavali kontakty s mojimi záchrancami z Piešťan, trávil som u nich vždy časť letných prázdnin. Oni mali gazdovstvo, tak som im chodil pomáhať.

Nakoniec mamka prišla do Košíc, bývali sme spolu, pokým som neodišiel na Vysokú školu lesnícku a drevársku do Zvolena. Po ukončení štúdia som odišiel pracovať na umiestnenku do Čiech - do Kralup nad Vltavou a mamka ostala v Košiciach. Zase sme boli sedem rokov odlúčení. Neskôr som sa oženil a vrátil som sa domov už s manželkou a od roku 1967 žijem stále v Košiciach.

Dva roky sme sa tak skrývali, čo mám k tomu dodať?!

T. K. (1928)

Celý problém je v tom, že tieto udalosti sa pre mňa začali pred sedemdesiatimi rokmi. To už je taký dlhý čas, keď človeku trošku aj pamäť vynecháva. V podstate sme boli taká, na vtedajšiu dobu, typická, malomeštiacka, buržoázna rodina - so zabezpečenými príjmami, so slušným ubytovaním, slušnou životnou úrovňou, mali sme pekne zariadený byt, mali sme pomocníkov v domácnosti, ako sa vtedy patri-lo mať. Otec (nar. 1895) mal textilný obchod, ktorý nám zabezpečoval určitý životný štandard. Každodenný život našej rodiny prebiehal podľa istého stereotypu: otec ráno odišiel do obchodu. Podľa vtedajších zvyklostí bol otvorený od ôsmej do dvanástej. O dvanástej prišiel otec domov k rodinnému obedu. Potom si na chvíľu „hodil šľofíka“ a o druhej popoludní sa vrátil do obchodu, ktorý bol otvorený do šiestej večer. Mama sa doobeda venovala domácnosti, chystala obed, poobede išla otcovi pomáhať do obchodu. Večer išli rodičia spoločne k mami-ným rodičom. Tam otec asi do desiatej zvykol hrať so svojimi troma švagrami halierový mariáš. Otec sa veľmi zaujímal o politiku, svetovú i komunálnu. Dokonca bol zvolený do obecného zastupiteľstva, kde nejaký čas pôsobil.

Rodičia žili na vtedajšiu dobu bežným spoločenským životom. Viem, že chodili na plesy, ktoré robil Sokol, židovské organizácie tiež pripravovali všelijaké podujatia, na ktorých sa zúčastňovali. Neviem, či moji rodičia boli veriaci, možno boli, kóšer sa dodržiavalo, sviatky tiež, ale neboli sme ortodoxní. Do kostola sa chodilo, ale neviem, či každú sobotu, alebo len na tie významné sviatky. Židovskú obec vo Vrútkach tvorilo približne sto rodín, možno menej, bola uzavretou skupinou. Ľudia sa poznali medzi sebou, mládež sa takisto stýkala

medzi sebou, ale neboli nejako izolovaní. Ja som, napríklad, chodil do Sokola cvičiť, kamarátil som sa s chlapcami z triedy, aj zo susedstva.

Boli sme dvaja súrodenci, brat bol o päť rokov starší. Naše detstvo prebiehalo vo vtedy zaužívaných koľajach. Začali sme chodiť najprv do materskej školy, o voda sa vtedy hovorilo, potom prišla základná škola, tá sa volala ľudová, bola päťtriedna. Môj starší brat po skončení ľudovej školy začal chodiť na gymnázium. V tridsiatom deviatom sa brat ako šestnásťročný vysťahoval do Palestíny. Podarilo sa mu to vďaka mládežníckej ľavicovo orientovanej organizácii, ktorá pripravovala mladých ľudí na vysťahovanie sa do Palestíny. Takže brat s naším bratrancom a niekoľkými jeho rovesníkmi a rovesničkami išli ako skupina do Palestíny do konkrétneho kibucu. Odchod do Palestíny bol pre môjho brata osudovo rozhodujúci krok, lebo jeho by boli tie prvé transporty židovskej mládeže postihli.

Môj bratranec, dnes má vyše osemdesiat rokov, dodnes žije v tom istom kibuci. Brat ho neskôr opustil - nevyhovoval mu „socialistický“ spôsob života v ňom. Presťahoval sa do Jeruzalema.

Keď som skončil základnú školu, začali sa prvé roky ľudáckej vlády. Vďaka vtedajším zákonom som ako desať- jedenásťročný chlapec nemohol pokračovať v štúdiu na gymnáziu. Tak som išiel na mešťianku. Bola to štvorročná stredná škola, ktorá sa však nekončila maturitou. Vtedy bola povinná školská dochádzka predpísaná, tak ako dnes, zákonom. Po roku vyšiel ďalší zákaz, že židovské deti nemôžu chodiť na štátne školy, tak židovská náboženská obec zriadila školu. Vzhľadom na počet židovských detí u nás v obci to stačilo tak na dvojtriedku. Asi tak ako v najzapadnutejšej dedine na Orave alebo na Kysuciach. Bola to dvojtriedka, prvá trieda bola pre prvý stupeň - ročníky prvý až štvrtý, druhý stupeň pre ročníky päť až osem. Bolo nás tam zopár detí, no a úroveň tej výučby, samozrejme, zodpovedala aj typu školy. Dva roky v tejto náhradnej židovskej škole naozaj nemohli nahradiť riadne vzdelanie. Bolo tam priveľa rôznorodých detí a učebná látka bola dosť riedka. Toto moje učenie trvalo až do roku 1942, keď sa začali deportácie.

Do série protizidovských opatrení patrila aj likvidácia a arizácia židovských podnikov. Pokiaľ sa našiel árijec, ktorý dostal záľusť na niektorý židovský podnik, tak ho jednoducho arizoval. To znamená, že ho prevzal do svojho vlastníctva - bola to úradne vykonaná krádež. Pokiaľ sa taký chamtivec nenašiel, úrady dosadili do obchodu tzv. národného správcu. Ten mal dozerať na činnosť Žida, a súčasne mal rozhodujúcu právomoc. K nám sa dostal človek, ktorý predtým pôsobil

ako policajt v Košiciach. Po okupácii Košíc Maďarmi ušiel na slovenské územie. Keďže nemal žiaden príjem, dosadili ho do nášho obchodu za toho národného správcu. Ten pán nebol politicky angažovaný a nemal záujem, pokiaľ išlo o nás, nejakým spôsobom sa realizovať. Tak len celý deň pasívne sedel, politizoval s otcom a bral svoj príjem. Po čase sa však táto „idyla“ skončila a otec musel obchod likvidovať.

Prvé deportácie sa nás netýkali, s nimi išli dievčatá, židovská mládež. Keď už prišlo na rodiny, tak otec ako pomerne známa osoba mal svoje kontakty na Obecnom úrade, a keď sa robili zoznamy deportovaných, tak vždy zavčasu dostal echo, že „pán K., ste na zozname.“ Tak sme sa zbalili a ešte v ten deň sme z Vrútok zmizli. Pamätám si, že raz sme išli na Minčol, tam bola turistická chata v Malej Fatre. Strávili sme v nej niekoľko dní, chatár, ktorý bol veľmi ochotný človek, nás „zadekoval“ v jednej samostatnej izbe, tam nám nosil stravu, boli sme tam úplne izolovaní. Potom sme sa vrátili domov. Druhý raz, keď otec dostal echo, tak sme sa zbalili, odcestovali sme do Turčianskych Teplíc, vtedy to boli Štubnianske Teplice. Ako kúpeľní hostia sme si našli privát a týždeň, kým to prehrmelo, sme strávili tam.

Začiatkom jesene, v auguste alebo septembri 1942 sa organizovala nejaká pracovná skupina na železnici v Štrbe. Otec sa do tejto skupiny nejakým spôsobom dostal, a tak sme celá rodina odišli na Štrbu. Tá skupina mohla mať do dvadsať ľudí, ktorí pracovali na železnici ako železniční robotníci. Medzitým sa otec dozvedel, že v susednej dedine, Važci, je veliteľom žandárskej stanice človek, ktorý bol predtým žandárom u nás a veľmi dobre ho poznal. Nadviazal s pánom T. kontakt. Asi po mesiaci sme sa dozvedeli, že celú skupinu zoberú a pošlú do táborov v Novákoch alebo v Seredi. Aby sme sa tomu vyhli, otec skontaktoval žandárskeho veliteľa a povedal mu, o čo ide. Tento človek nám našiel úkryt v jednom dome, vzdialenom niekoľko desiatok metrov od dediny. V ňom sme sa nasťahovali do malej manzardnej izby. Dom bol zariadený akurát tak na bývanie a varenie, nemal žiadne sociálne zariadenie, to bolo na hnojisku. Namiesto vodu bola studňa, umývalo sa v lavóre. V tom dome sme sa teda ukryli a za pomoci žandárskeho veliteľa, ktorého úlohou bolo zobrať nás a poslať do tábora, sme prežili až do Povstania v štyridsiatom štvrtom. Sám nás zásoboval, po nociach nám nosil potraviny, nosil nám petrolej v bandaske, lebo ani elektrina tam nebola, aby sme si mali čím svietiť. Proste staral sa o nás. Len tak. Nevie, ako zaobstarával potraviny,

ale nezobral od nás žiaden úplatok, ani halier. Robil to z ľudskosti. V našom úkryte sme boli izolovaní až do vypuknutia Povstania.

Občas večer, keď už bola tma, na dedine je po zotmení priam mŕtvo, som ja ako dvanásť- trinásťročný chalan, nenápadný, išiel k nášmu záchrancovi na byt počúvať Londýn, aby sme aspoň troška mali kontakt s vonkajším svetom a mali predstavu o tom, čo sa deje. Vypočul som si u neho londýnske správy a potom som referoval novin-ky rodičom. Bol som nenápadný chalan. Cudzí dospelý by na dedine vzbudil pozornosť, preto naši sa nevzdialili z úkrytu, ale čo taký dva-násťročný chalan? Okrem toho, po zotmení na dedine už na ulici ni-koho nevidíte. Buď sú ešte v maštali, alebo sú ukonaní a sedia doma. Okrem týchto mojich zriedkavých návštev som bol s rodičmi stále v dome, nevychádzali sme, nechceli sme riskovať.

Hoci obyvatelia dediny boli politicky v takej miernej opozícii k vládnej politike, dôležitú úlohu v ich postojoch zohrávalo určite aj ich náboženstvo. Aj vďaka tomu sme tam v pokoji mohli prežiť, nikto nepátral, neňúral.

Tak sme žili až do Povstania. Nebolo to ľahké, dvaja dospelí ľu-dia a chlapec uzavretí v jednom malom priestore, z ktorého nebolo bezpečné vychádzať. Boli sme úplne odkázaní na pomoc zvonku. Bol som už dosť veľký na to, aby som chápal vážnosť situácie, napokon na vlastnej koži som zažil príkorie a nezmyselnosť protizidovských opa-trení, ktoré mi zabránili v štúdiu. V úkryte som takmer nepretržite čítal. Knihami ma zásoboval najmä náš záchranca. Viete si predstaviť, aká ubíjajúca situácia to bola? Ľudia mesiace, roky izolovaní od vonkaj-šieho sveta, bez akejkoľvek optimistickej vyhladky na budúcnosť. Pri živote nás držal len pud sebazáchovy a nádej, že to peklo sa raz skončí. Keď vypuklo Povstanie, začali prichádzať z východného frontu nemeč-ké vojská. Vtedy aj ľudia z dediny, nielen my, sa zbalili a s vozmi, s koňmi išli do hôr. Videli množstvá valiacich sa nemeckých tankov, z dediny bolo dobre vidieť na hradsnú. Pochytil ich strach a išli na jednu dve noci do hôr.

Pre nás začala byť situácia na jeseň 1944 mimoriadne vážna. Otec ešte predtým nejakým spôsobom obstaral falošné doklady na vymyslené mená ľudí z východného Slovenska, ktorí akože uteka-jú pred ruským frontom. Zbalili sme sa a išli sme možno pätnásť či dvadsať kilometrov ďalej, do inej dediny, kde sme vystupovali s fa-lošnými papiermi ako utečenci z východu. Podľa nich som sa volal Karol Roháček.

Dedina sa volala Dovalovo, nachádzala sa v blízkosti Liptovského Hrádku. V nej sme s falošnými dokladmi žili ako evakuanti pomerne pokojne, až kým neprišli Vianoce. Na Štedrý večer išla celá dedina do kostola, iba my - neznači kresťanských zvyklostí - sme nešli. S dnešnými vedomosťami by mi nerobilo problém nájsť pre naše konanie vysvetlenie - že sme pravoslávni a máme Štedrý deň o dva týždne neskôr, ale vtedy? Nevedeli sme to. Dedinčania nás začali podozrievať, a tak sme museli „zdvihnúť kotvu“ a odísť inde.

Vybrali sme sa do ďalšej podtatranskej dediny - Liptovskej Kokavy. Leží úplne na úpätí Vysokých Tatier a v tom čase patrila do akčného priestoru niekoľkých partizánskych skupín, ktoré boli v dedine časťtými hosťami. Dedinčania ich zásobovali predovšetkým potravinami.

Práve v Liptovskej Kokave sme zažili dramatické chvíle. Jedného dňa sa v dedine objavili štyria nemeckí vojaci utekajúci z frontu. Hladní a unavení vošli do jedného domu, aby si odpočinuli. Túto príležitosť využili partizáni: prepadli Nemcov a troch na mieste zastrelili, no poslednému sa podarilo ujsť. To bola osudová chyba. Pár dní po tomto incidente sme zbadali, ako sa k dedine približuje veľká jednotka nemeckých vojakov - pomstiteľov. Keďže sme bývali v dome na začiatku dediny, rozhodli sme sa ukryť viac do stredu obce. Nemci medzitým už dorazili do dediny a lapali každého chlapa, na ktorého natrafili. Tak vzali aj mňa s otcom a odvedli nás na začiatok dediny, kde už mali zhromaždených chlapov z dediny. Nechali nás tam stáť a išli sa poradiť. Bol som presvedčený, že nás odvedú na pole a všetkých postrelajú. Nervy drásajúce čakanie trvalo dlho, no nakoniec sa Nemci ako zázrakom vychytili a opustili dedinu. Azda tlak blížiaceho frontu ich popohnal. O nejaký čas naozaj prišiel front a s ním spojená rabovačka. U nás nebolo čo rabovať. Vrátili sme sa do Važca, kde ostala väčšina nášho rezervného oblečenia.

Keď sme sa dozvedeli, že Vrútky sú oslobodené, vrátili sme sa domov. V našom dome, vlastnili sme vo Vrútkach činžák, ako sa vtedy hovorilo, v jednom malom byte býval slovenský Nemec - pred vojnou nenápadný, šedivý človečik. Počas slovenského štátu sa stal veľkým exponentom Deutsche Partei a pred frontom ušiel do Nemecka. Keď sme sa vrátili, tak sme našli prázdny byt vo vlastnom dome a nasťahovali sme sa doň. Snažili sme sa obnoviť normálny život.

Otec si zase otvoril obchod. Mama sa chopila svojich funkcií v domácnosti ako predtým. Rodičia sa snažili prostredníctvom Medzinárodného červeného kríža vo Švajčiarsku nájsť môjho brata, o ktorom

sme po celý čas nášho skrývania nemali žiadnu správu. Po čase sa podarilo nadviazať s ním kontakt.

Ja som bol v takej situácii, že vekovo som mal končiť šiestu triedu gymnázia. Otec vybavil na martinskom gymnáziu, že som mohol chodiť ako hospitant do septimy. Nebol som študent gymnázia, ale súhlasili s mojou prítomnosťou v triede. To bolo veľmi dobre, lebo som sa zaťahoval do toho pravidelného študentského života. Po vyučovaní som chodil na privátne vyučovanie. Otec našiel učiteľov, ktorí ma doučovali z rozličných predmetov: latina, fyzika, matematika, francúzština. Po ukončení takto navštevovanej siedmej triedy som robil prijímacie skúšky do oktávy a do oktávy som už chodil ako riadny žiak a normálne som aj maturoval. Ale tá medzera v pravidelnom učení, to sa nedá nahradiť, lebo je rozdiel, či na latinu chodíte od tercie každý deň pravidelne tých päť rokov, alebo na fyziku tých osem rokov, alebo to učivo do vás nahustia v priebehu jedného roka. Nedostatočnosť môjho všeobecného vzdelania bola citeľná.

Jednoduchá nebola ani moja integrácia do spoločnosti vrstovníkov. Uplynuté roky nezanechali vplyv len na mne, ale aj na nich. Časť bola ešte silne pod vplyvom niekoľkoročného „vymývania mozgov“ a ľudáckej ideológie, ktorej sa im dostávalo v Hlinkovej mládeži. Svoj postoj a názory aj viditeľne prejavovali.

Po maturite som pokračoval na vysokej škole v Bratislave. Roky ukrývania a stáleho napätia však na mne zanechali aj iné následky: mesiace po oslobodení, keď som išiel ako slobodný človek po ulici a zbadal som hocijakú uniformu, zakaždým vo mne myklo. To bola fóbia! A poruchy spánku? Tými trpím dodnes.

Ďakujem, neprosím si, nemám hlad

M. K. (1928)

Narodila som sa v Bratislave 16. októbra 1928. Môj otec bol pravotár a mama pomáhala otcovi v kancelárii. Robila mu prakticky sekretárku. Do mojich šiestich rokov sme bývali na námestí 1. mája a potom sme sa presťahovali na Palisády do väčšieho bytu, kde mal otec aj kanceláriu. V tom istom dome bývala aj moja teta. Dom stál vo veľkej záhrade s ďalšou jednoposchodovou vilou, v ktorej bývali dve rodiny.

Detstvo bolo mala šťastné, bola som jedináčik, a tak som bola náležite rozmaznaná. Keďže obaja rodičia pracovali, mala som slečnu, ktorá sa ma snažila vychovávať. Po tridsiatom ôsmom roku však od nás musela odísť a ja som zostala „slobodná“. Vtedy som sa tešila, že ma už nebude dirigovať.

Chodila som do evanjelickej ľudovej školy s vyučovacím jazykom nemeckým na Tolstého ulici. Tu som po prvýkrát pocítila, že som „iná“ - že som Židovka. Na prelome rokov 1938 - 1939 nastala zmena. Dovtedy som bola v triede dosť obľúbená, ako sa hovorí: v každej polievke som bola lyžica, a bola som aj dobrá žiačka. V škole robili mliečnu akciu, keď zámožnejší rodičia žiakov platili mlieko deťom z chudobnejších rodín. Mala som spolužiačku Gitku, ktorá bola z proletárskej rodiny. Moji rodičia jej platili to mlieko a ja som si s ňou väčšinou vymieňala desiatu. Mne ten jej suchý chlieb lepšie chutil ako to, čo som dostala z domu. Jedného dňa sa ma Gitka začala strániť a zavolala aj ostatné spolužiačky a voľačo si šuškali. Nechápala som, prečo. Okrem mňa boli v triede ešte tri židovské dievčatá, aj k tým sa správali podobne. Učiteľ tiež zmenil svoje správanie ku mne, nebol už taký žoviálny, skúšal ma veci, ktoré som nemohla vedieť. Nerozumela som tejto zmene. Nepovedala som o nej doma, ale bola som rada, že sa

dostanem z tej triedy preč, do gymnázia. Po štvrtej triede som robila prijímacie pohovory do nemeckého reálneho gymnázia. Zložila som ich a začala som chodiť do novej školy. Trvalo to vari do konca septembra, keď jedného dňa stáli žiaci pred budovou a nikoho nepúšťali do školy. Vysvetľovali, že štrajkujú spolu s profesormi, lebo nechcú mať v škole Židov. Vtedy o Židovskom kódexe ešte nikto nechyroval. Oni nevedeli, čo som zač. Skončilo sa to tým, že zo školy vylúčili všetkých židovských žiakov a ja som zostala doma. Riešil sa problém: čo so mnou? Po slovensky som vedela slabo, doma sa hovorilo nemecky a aj maďarsky, ale slovensky veru málo. Otec lámal slovenčinu s ťažkosťami, a moja mama tiež. Slovenčinu som ovládala ako cudzí jazyk. Takže bol veľký problém, čo so mnou. Pokúsila som sa zložiť prijímacie skúšky na maďarské gymnázium. Tie som urobila, prijali ma, ale chodila som doň len rok. Vyšlo nariadenie, že deti židovského vierovyznania môžu chodiť len do židovských škôl.

Ani v maďarskom gymnázium som do triedy nezapadla. Profesori boli rôzni, niektorí sa správali naozaj hrozne. Taký bol profesor K., učil matematiku a zemepis. Mohla som vedieť všetko najlepšie, celú učebnicu zozadu, spredu naspamäť - lepšiu známku ako trojku som uňho nikdy nemala. A potom tam bol učiteľ, ktorý nás učil slovenčinu a hudobnú výchovu. Volal sa Ladislav Slovák a ten bol fantastický. Vždy mal milé slovo, vždy povzbudil, vždy pochválil. A ešte tam bola pani profesorka maďarčiny. Oni dvaja sa správali ako ozajstní korektní pedagógovia a ja som ich milovala.

Pri našom dome na Palisádach bývala v záhradnej vile rodina profesora D. Mali syna a dcéru, Joža a Martu. Ich mamička bola veľmi chorá. Zomrela im a Marta potom bola často u nás. Keď vznikol slovenský štát, tak jej brat Jožo išiel do Hitlerjugend a Marta išla do Maďarskej strany. Na vile bola veľká otvorená veranda. Keď bol doma Jožo, visela tam zástava s hákovým krížom, keď odišiel, Marta vyvesila maďarskú. Podľa toho, aká zástava u nich visela, sme vedeli, kto je doma.

Potom vyšlo to nariadenie, že Palisády a okolité ulice musia Židia vypratať. Otcovi sa podarilo vybaviť výnimku: dali mu niekoľko mesiacov, aby si našiel miesto, kam sa odsťahovať. Jedného dňa k nám prišla kamarátka Marta s jednou paňou a hovorí: „*Vy odtiaľto aj tak musíte odísť, a tuto pani barónka T. si hľadá byt. Ja som si myslela, že ten váš byt by bol pre ňu veľmi dobrý. Mohla by sa sem nastahovať.*“ Marta bola vari o dva roky staršia odo mňa. Mohla mať takých štrnásť - pätnásť rokov. Pani barónka si pozrela byt a hovorí: „*Presne toto som*

hľadala. Dám vám dva týždne na odsťahovanie.“ V tom čase sa naši známi sťahovali do Trenčína, tak sme odišli s nimi. Veci sme si uložili k priateľom, zobrali sme len nábytok do jednej izby, v ktorej sme bývali v podnájme v Trenčíne. Bývali sme v prízemnom dome, kde sa priamo z chodby išlo do izby. Oproti nám bývala pani P., ktorá nemala v láske Židov. Osladzovala nám život tým, že najmenej dvakrát do týždňa na nás upozornila gardistov. Tí k nám chodievali zásadne v neskorších večerných hodinách, keď sme už ležali. Prišli skontrolovať, či nemáme niečo, čo by sme ako Židia mať nemali. Raz to bol kus odevu, inokedy porcelánová misa, ba nešťitili sa ani potravín. Zakaždým si niečo vzali s tým, že nám to nepatrí.

Nechodila som tam do školy, ale navštevovala som kurz šitia u pani T. U nej som sa cítila najlepšie, bolo nás tam viac dievčat. Žili sme s rodičmi v tej jednej izbe, striedavo-oblačno, až do chvíle, keď nám prišli povedať, že budú brať do transportov aj rodiny a že sme na zozname. Nevieam, kto to rodičom povedal. Tak sme sa zbalili a odišli do Bratislavy.

Ukryli sme sa u starých rodičov, ktorí bývali v malom rodinnom dome s ďalšou rodinou na Emiháze, blízko Kuchajdy. Museli sa tam presťahovať zo svojho bytu na Zochovej ulici. Môj otec už počas pobytu v Trenčíne písal bratovi žijúcemu v Protektoráte a žiadal ho, aby mu poslal svoje doklady. Chcel žiť pod menom svojho pokrsteného brata a papiere jeho árijskej manželky a dcéry chcel zasa pre nás. Čakali sme na tie papiere a ukrývali sme sa zatiaľ u starých rodičov. Bol to malý jednoizbový byt, otec spával v kuchyni a my s mamou na kempingových posteliach v komore na dvore. Nevychádzali sme von, len babka - s hviezdou na kabáte, samozrejme.

Jedného rána, veľmi zavčasu, zatukal niekto na dvere komôrky. Bol to otec: *„Prišli gardisti pre starých rodičov, idem s nimi, ostaníte tu, nikam nechod'te, nehýbte sa a buďte ticho. Keď sa vrátim, ohlásim sa.“* Mojej mame by sa nebol krvi dorezal, ani mu nestačila povedať: *„Preboha, keď ťa neberú, tak ty nechod'!“* Išiel so starými rodičmi. Prišli na Patrónku, a môj otec mal taký papier bez konkrétneho dátumu z Maďarského konzulátu, v ktorom stálo, že ho volajú, aby sa dostavil na konzulát, lebo on pochádzal z Maďarska. Na základe toho úradného predvolania ho pustili, ale maminých rodičov tam nechali. Otec sa vrátil, mame napoly odľahlo. Nepodarilo sa jej vybaviť, aby starých rodičov z Patrónky pustili. Odvliekli ich do Žiliny. Starý otec bol kardiak, mal anginu pectoris, chudák, na tej slame v žilinskom zbernom tábore

bez pravidelnej lekárskej starostlivosti zomrel. V Žiline ho aj pochovali. Na pohreb rodičia nemohli ísť, no babku z tábora naň pustili. Teta odcestovala na pohreb tiež, podplatila gardistov a babku uniesla do Bratislavy. Tá sa vrátila do svojho pôvodného bytu a jej domáci, veľmi slušní ľudia, ju neprezradili. Bola tam dobre utajená. My sme išli bývať k tete, maminej sestre, mala na Miletičovej ulici trojizbový byt. Stále sme čakali na doklady z Protektorátu. Majiteľom domu bol jeden Sudeťák, pán S., a ten udal moju tetu, že ukrýva Židov.

Deň predtým, ako prišli pre nás páni Š. a Z. z Ústrednej štátnej bezpečnosti, dorazili dlho očakávané doklady. Tajní prišli a zobrali môjho strýka, aj mojich rodičov. Ostatných nechali v byte. Na výsluchu mame kázali, nech sa pomodlí, no nevedela ani Otčenáš, ani Zdravas, nič. Môj otec zatĺkal, no pri konfrontácii s mamou ho začali biť, mama to psychicky nezvládla a priznala sa. V tom momente ich zobrali do Ilavy. Otec bol totiž taký salónny komunista. Udržoval so súdruhmi styky, aj nejaké letáky boli vždy u nás schované, zapájal sa do ilegálnej činnosti vtedajšej komunistickej strany, hoci nikdy nebol jej členom. Na základe tohto sa moji rodičia dostali do Ilavy. Odtiaľ ich previezli do Žiliny.

Mamin bratranec mal v žilinskom zbernom tábore známeho veliteľa tábora, ktorého podplatil. Mal zariadiť, aby sa moji rodičia nedostali do transportu. Vedelo sa, že po ňom už nebudú deportácie pokračovať a rodičia by zostali v niektorom tábore na Slovensku. Tak sa asi desať rodín dostalo do zvláštneho baraku. Medzitým prišli orodovať za ďalšie rodiny ľudia z Ústredne Židov, veliteľ tábora sa s nimi nedohodol, a tak poslali s transportom všetkých. Vraj z neho všetci išli do plynu.

Po zaistení rodičov som zostala u tety a riešila sa dilema: čo so mnou? Falošné papiere mojej sesternice z Protektorátu boli už nepoužiteľné. Priateľ môjho otca pán F. získal za úplatu krstný list dcéry ich upratovačky, podľa neho som sa volala Marta Oroszová. Mamin bratranec z Ružomberka mi cez svojho kresťanského priateľa vybavil, že ma prichýlila jeho rodina v Kraľovanoch. Keď sme k nim prišli, dali ma do izby a oni sa vedľa hádali. Báli sa ma ukryť. Ten priateľ presviedčal svoju matku a sestry: „*Nikto nemusí nič vedieť, môžete urobiť dobrý skutok a budete to mať aj zaplatené.*“ Nejako ich k tomu dotlačil. Zostala som tam. Rodičia mi vždy vraveli: „*Keď ťa na návšteve niečím ponúknu a ty vidíš, že nemajú, alebo majú málo, tak si zoberieš kúsok, a povieš ďakujem, neprosím si, nemám hlad.*“ V Kraľovanoch to bola moja veta: „*Ďakujem, neprosím si, nemám hlad.*“ Okrem vody som si

u nich veľmi málo zobrala. Videla som, že sú chudobnejší. Prišla som do dedinského prostredia, prvýkrát som videla zemiakové placky alebo bryndzové halušky. Celé dni nebývali doma, chodili do práce, len večer sme boli spolu. Mladšia dcéra, Matilda, mi nosila knižky, aby som mala čo robiť. Hýbať som sa nemohla. Až niekedy v noci, keď už bola vonku tma, ma zobrali na desať-pätnásť minút na vzduch.

Raz sme na prechádzke stretli nejakých ľudí, povedali im, že som rodina na návšteve. Ale dostali strach a na druhý deň ma odviekli na chatu pod Rosutcom. Tam sa skrýval už aj môj bratranec, syn tej tety z Miletičky. Chatárka, pani Jarmila Uhrová, ukrývala viac ľudí: českého novinára, mladého muža, ktorého sme volali Boďo. Mohol mať dvadsať, mne išlo na štrnásť. Všetci sme normálne platili ako hostia, čo sme skonsumovali, nič iné. On si pobyt odpracoval. Neskôršie tam prišla pani I. B., prvá manželka pána W. K. s ďalšími mladými ľuďmi. Neskôr sa objavil ďalší židovský chlapec, Johnny, ktorý prišiel s pani E. S., zdržali sa deň-dva a išli na Chopok. Ukrývali sa tak, že chodili po túrach a vždy niekde prenocovali.

Pred hosťami sme sa neskrývali, mali sme tam viac-menej voľnosť. Keď tam chodili školské výpravy, vždy sme sa normálne bavili. Nažívali sme si pomerne pokojne. Chata bola obložená aj zvnútra drevom, na chodbe bola skriňa, za ňou bol prázdny priestor. Keď k chate prichádzali žandári, tak psy brechali, a my (novinár, Boďo, pani B., bratranec a ja) sme sa ukryli za skriňu, pokým žandári neodišli. Niekedy to bola hodina, niekedy celá noc. Ale raz psy neštekali a žandári nás tam našli. Ukázala som im falošné papiere. Pýtali sa, prečo som tam a nechodím do školy. Povedala som, že mám alergiu a liečim si ju na horách. Či verili, neviem, ale dali hlásenie a v Bratislave si to overili. Boli u Oroszových, zistili, že majú dcéru doma. Oroszovci rýchlo utekali povedať mojej tete, čo sa stalo. Tá zatelefonovala do Ružomberka, aby nás vzali z chaty. Hneď ako pre nás došli, v noci, sme sa zbalili a okamžite odišli. V Kľačanoch nás s bratrancom posadili na vlak do Bratislavy. Sedeli sme v kupé, kde boli rodiny, vyzeralo to, že patríme k nim. Do Bratislavy smer dorazili bez komplikácií. Neskôr sme sa dozvedeli, že hneď ráno prišli po nás na chatu žandári.

Teta sa po udaní, keď tajní vzali jej muža a mojich rodičov, odsťahovala z bytu na Miletičovej k babke. Po príchode z chaty pod Rosutcom sme sa pridali k nim. Tetin manžel sa dostal do seredského tábora a chodil pracovať ako stavebný robotník do Bratislavy, dokonca mu dovolili, aby prespával u rodiny, doma.

Rodičia mojej mamy vlastnili pred vojnou obchod s bicyklami a so šijacími strojmi, ktorý potom moja teta, mamina sestra prevzala. Obchod arizoval jeden vojnový invalid. Mal drevenú nohu a bol alkoholik. Stačilo mu, keď mal čo piť, o viac sa nestaral. To využila moja teta, sama riadila obchod ako predtým. Rozdiel bol ten, že arizátor si zobral z pokladne toľko peňazí, koľko chcel. Časom si niekto musel všimnúť situáciu v arizovanom obchode. Klalo to oči, že tá Židovka je tam a vlastne tam šafári. Prišiel druhý arizátor pán D. z Trnavy. Ten na hodinu vyrazil tetu, nepotreboval ju. Bola jeseň 1943 a celá rodina prišla o zdroj obživy. Strýkovi sa príchodom zimy mali končiť stavebné práce, hrozil mu návrat do tábora v Seredi. Vtedy začali strýko s tetou uvažovať o úteku do Maďarska.

Nakoniec teta našla niekoho, kto sa podujal previesť nás za peňaze cez hranice. Vymysleli termín na Štedrý večer v presvedčení, že každý bude doma, a možno ani hliadky nebudú také prísne. Išli sme teda 24. decembra 1943 do Maďarska cez Dunaj na člne. Na druhej strane nás čakali partneri prevádzáčov, u nich sme prenocovali. Ráno sme cestovali, rozdelení po celom vlaku, do Budapešti, kde žila sestra môjho strýka. U nej zostala teta s bratrancom a strýkom. Babka išla k svojej sestre a mňa dali k dcére babkinej sestry.

To však nebolo dlhodobé riešenie. Strýkova sestra bola veľmi bojazlivá, bála sa nepríjemností, a preto navrhla, aby sme sa dobrovoľne prihlásili ako utečenci. Predpokladala, že vďaka strýkovi, narodenému v Maďarsku, dostaneme občianstvo a zlegalizujeme svoj pobyt. Hneď po prihlásení sme boli zaradení do internačného tábora na Magdolna utca v Budapešti, odkiaľ tetu aj strýka neskôr previezli do tábora Kistarcsa a odtiaľ ich deportovali. Ja som sa dostala ako maloletá do sirotinca. Môj bratranec sa dostal k tej svojej tete, otcovej sestre, legálne. Babka žila stále u svojej sestry, no pri jednom bombardovaní dostala infarkt a zomrela. Môj bratranec u svojej tety dlho nevydržal, našiel si náhodný kontakt so šoférom švédskeho konzulátu a ten ho tam ukrýval.

Po prepustení z tábora som bola chovanka v židovskom sirotinci v Budapešti. Začalo sa tam šuškať, že o osude sirôt vyjednáva švajčiarsky Červený kríž, aby ich pustili do Švajčiarska. Keď sa to rozhlásilo, začali tam chodiť bohatí maďarskí Židia, podplácali, aby sa namiesto sirôt do švajčiarskeho transportu dostali ich deti. Transport s deťmi odišiel, aj so židovským pedagogickým dozorom, ale neviem, či do Švajčiarska vôbec došli.

Keď bola bombardovaná Budapešť, židovský sirotinec dostal plný zásah. Budova mala tvar U: po bokoch boli spálne, provizórna ambulancia aj s lôžkami, nejaké zdravotnícke zariadenie a pivnice; v čelnej časti bola jedáleň a synagóga. Vždy keď bol nálet, išli sme do pivníc. Bomba padla priamo cez jedáleň do synagógy, kde našťastie nikto nebol. Samozrejme, tlaková vlna ničila. Keď sme vyliezli z pivníc, jeden deň som absolútne nič nepočula. Postavili nás do radu a viedli nás cez židovskú štvrt: Király utca, Dobuka... Šírila sa správa: „*Sirotinec dostal plný zásah, prosíme obyvateľov, aby si načas zobrali siroty k sebe, kým sa nájde iné riešenie.*“ Pochodovali sme po uliciach, a ľudia si postupne brali k sebe deti z prvých radov. Ja som sa vždy šuchla dozadu. Vzali si ma ako poslednú... pre mňa to bolo hrozné, viete, ľudia si z nás vyberali ako na konskom trhu. Že: tá sa mi ľúbi, tá sa mi neľúbi, bolo to také ponižujúce. Dostala som sa k jednej rodine, dobrí ľudia to boli - dali by mi všetko, čo mali. Ale ja som si húdla zasa to obligátne: „*Ďakujem, neprosím si.*“

Keď bol nálet, stretli sme sa v pivnici, rodiny aj s tými deťmi zo sirotinca a medzi sebou sa rozprávali: „*Joj, chůďatka decká, tie sú také vyhladnuté, tie by zjedli aj neviem čo!*“ A tá moja rodina: „*Zaujímavé a tá naša nie, tá nechce nič!*“ Mysleli si, že my to nepočujeme. Tak som tam zostala do ďalšieho dňa po nálete, a v nestráženom okamžiku som odišla.

Bolo som sama v neznámom meste. Najprv som nevedela, čo mám robiť. Dozvedela som sa, že ľudia chodia odpratávať rumoviská a za to im platia hodinovú mzdu. Nevedela som, či tam budem potrebovať nejaké doklady alebo niečo. Prihlásila som sa, že chcem odpratávať. Vymyslela som si, že papiere ostali u rodičov a tí sú teraz neviem kde. Zobrali ma. Niečo som odpratala a už som mala nejaké pengő, peniaze. Už som sa mohla aj napiť niečoho teplého, kúpila som si. Nocovala som v pivniciach zbombardovaných domov. Bola už jeseň 1944. Raz som mala smolu, hlásili nálet a ja som sa rozhodovala, do ktorého domu pôjdem. „Môj“ dom dostal zásah, bol tam sklad peria a to lietalo, z potrubia začala tiecť voda a unikal plyn. Mala som šťastie v nešťastí, lebo som sedela pri núdzovom východe. Bol to múr, ktorý bolo treba čakanom trochu rozbiť. Z druhého domu sa ku mne prekopali a ako prvú ma vytiahli. Zachránila som sa, no vtedy tam bolo veľa mŕtvych.

Potulovala som sa po pivniciach a chodila som odpratávať bombardované rumoviská, až kým neprišiel front. Jednu noc som prenocovala na švédskom konzuláte. Vtedy tam nebol konzul a mohla som sa

poriadne osprchovať. Viete, hygiena bola v tých časoch nulová. Keď som sa vrátila na Slovensko, mala som svrab a všetko, čo si len môžete myslieť.

Dozvedela som sa, že vraj je veľa rodín, ktoré utekajú z východného Maďarska pred frontom. Keď prídu do mesta, tak sa hlásia na nejakých úradoch ako utečenci, tam im vydávajú doklady. Nebola som pri prácach na rumoviskách sama, chodili so mnou dve dievčatá, ktoré sa išli prihlásiť a dostali papiere. Pre prípad, žeby ich zastavili a legiti- movali. Povedala som si, že to skúsím. Išla som na ten úrad a povedala som im vymyslenú historku, že som z Miškolca a že pri bombardovaní sa mi stratili rodičia. Vyzerala som asi dosť biedne, lebo mi uverili a dostala som úradný doklad. Potom som si „vegetila“ až do oslobode- nia. Posledné miesto, v čase, keď bol v Budapešti front a boli uličné boje, bol dom, kde žilo aj viacero židovských rodín. Boli tam aj ľudia z Bratislavy. S nimi som prečkala front.

Keď bola Budapešť oslobodená, každý išiel svojou cestou. Dostala som sa do komunity poľských Židov, viedol ich doktor Osterweil, zhromažďoval najmä poľské židovské deti, a pripravoval ich na odchod do Izraela. Bola som s nimi asi do mája. Medzitým som sa pri- hlásila na československý konzulát, ktorý začal fungovať. Chcela som dať o sebe vedieť na Slovensko. Myslela som si, že ma budú hľadať moji rodičia, alebo niekto z rodiny.

Keď sa moja teta vrátila z tábora, dozvedela sa o mne a poslala po mňa. Prišla som domov. Prestala som byť veriaci, to bol môj veľký handicap. Rúhala som sa: keď Pánboh toto dopustí, to musí byť kru- tý Boh a taký asi neexistuje. Ja som si urobila svoju vlastnú filozofiu a náboženstvo. Stále som dúfala, že moji rodičia nejakým činom všet- ko prežijú a budú ma potrebovať. Nevrátili sa. Po vojne som mala de- presie, vyčítala som si, že som nešla s nimi, prečo oni museli ísť a zomrieť, kým ja som zostala. Dlho ma trápil pocit viny, ťažko som sa s tým vyrovnávala.

Čo toto dieťa urobilo Tretej ríši?

Katarína Lajčiaková (1937)

Môj otec bol Moravák, narodil sa v Olomouci a študoval v Brne na technike. Na Slovensko prišiel pred rokom 1935 a pôsobil tu ako inžinier, zememerač v okolí Levíc. Vymeriaval tam nejakú trať alebo cestu. Tam sa spoznal s mojou maminkou, pochádzala od Levíc. Zobrali sa v tridsiatom piatom. Potom dostal zamestnanie vo Zvolene na Katastrálnom meračskom úrade, a tak sa usídlili vo Zvolene, kde som sa im v roku 1937 narodila. Žili sme tam až do roku 1941.

Otec ako hospodársky dôležitý Žid dostal prezidentskú výnimku, čiže sme žili na Slovensku aj v čase deportácií legálne. Nenosili sme ani hviezdu. Chodil do zamestnania a určite boli ľudia, ktorým to prekážalo. Robili všetko možné, aby sa ho zbavili. Preto sme sa začali sťahovať - najprv zo Zvolena do Martina. V Martine som začala chodiť do prvej triedy ľudovej školy. A kvôli tomu, aby pán učiteľ mal dostatok žiakov, ktorí podmieňovali jeho existenciu, dali ma rodičia do školy o rok skôr - mala som päť rokov. V Martine sa celá história s ľudskou neprajnosťou zopakovala. Zasa začali na otca poukazovať, a tak naši známi zariadili, že sme sa z Martina dostali do Bratislavy.

V Bratislave sme bývali po podnájmoch. Náš byt v Martine sme zanechali kompletne zariadený, zostalo tam úplne všetko. Odišli sme s tromi kuframi. Boli symbolom celého toho obdobia deportácií: tri zabalené kufre. Rodičia to mali tak nachystané, že len ich zobrať a ísť. Bývali sme v niekoľkých podnájmoch v Bratislave, až sme zakotvili na Freiovej ulici, dnes je to ulica 29. augusta. Tam sme bývali u jedných manželov, on pracoval na pošte a pani bola sprievodkyňa v autobuse alebo trolejbuse. Prenajali nám jednu izbu vo svojom byte a mamička mala možnosť používať ich kuchyňu. Boli viac ako slušní, naozaj

starostliví ľudia. Bývali sme tam až do septembra 1944, teda približne jeden a pol roka.

Po potlačení Povstania v štyridsiatom štvrtom prestali platiť prezidentské výnimky. Nieкто nás mal veľmi dobre v evidencii, neviem, či to bolo udanie, ale skrátka jedného večera prišla skupina, nejakí muži v kožených kabátoch, čo bolo znakom gardistov, a aj nejaký nemecký vojak. Naložili nás do auta a odviezli do takej sústreďovacej kancelárie na Edlovej ulici, dnes je to ulica Ludmily Podjavorinskej. Mala som vtedy sedem rokov, ale veľa vecí z tej doby vidím jasne aj dnes. Na Edlovej sme boli jednu noc a ráno nás previezli so skupinou ľudí do Serede. Tam bol sústreďovací tábor. Bolo to 27. septembra, keď nás zobrali na Edlovú, 28. septembra sme sa dostali do Serede. Tam sme mohli byť asi tak mesiac, lebo do Osvienčimu nás priviezli prvého alebo druhého novembra.

V Osvienčime - Birkenau nás dali do takého baraku, kde uprostred bola dlhá nízka murovaná pec a po stranách boli prične. Na jednej strane boli ženy s deťmi a na druhej strane muži a chlapci vo veku 15 - 16 rokov. Tam sme boli spolu niekoľko dní a potom všetkých mužov dali nastúpiť a vyviedli ich z toho baraku. O pár hodín nechali nastúpiť nás, teda ženy s deťmi. Keď sme vyšli von, videli sme všetkých tých mužov zoradených pred barakom. Už sme sa k nim nemohli priblížiť, ani s nimi hovoriť. Išli sme v tom zoskupení do nejakého ďalšieho baraku. Tam nám tetovali čísla. Ja mám číslo 26857, veľké áčko, maminka mala o jedno menej 26856. Potom sa išlo pod sprchy. Zase sme stáli v takej predizbe, museli sme si vyzliecť úplne všetko, čo sme mali ešte svoje. Dospelé ženy oholili, vlasy nám ostrihali všetkým, aj deťom. Jasne si spomínam, na tú moju malú mamu, ako veľmi som ju chcela chrániť. Stále som sa pred ňu stavala a tento pocit mám do dneška v sebe veľmi živý. Predstavovala som si, ako veľmi sa hanbí. Keď si na to spomeniem, tak tú situáciu znova a znova prežívam.

Potom sme išli pod sprchu: dlhá miestnosť, zo stropu viseli akoby hlavice. Myslím si, že to bola plynová komora, len vtedy sa už nesplynalo. My sme boli, tuším, už druhý taký transport, ktorý sa nesplynalo. Po takzvanom kúpeli sme sa zase vrátili do predizby a tam nám dali veci na oblečenie, ale nie naše. Bolo to také pozbierané všeličo. Keď sme sa obliekli, tak vyviedli naše mamy, nás deti tam nechali. Potom odviezli aj nás. Dodnes je to pre mňa absolútne nepochopiteľné, ako mohli prinútiť každú tú mamu, aby odišla sama dvermi a nechala v miestnosti svoje dieťa. A nechápem ani reakciu nás detí: mala som

sedem rokov, boli tam aj o niečo menšie deti, aj o niečo väčšie, že sme sa za mamami nerozbehli. Toto bolo také zvláštne.

Dostali sme sa na detský blok. Bolo tam veľa detí, neviem, aká bola kapacita takého bloku. Strávili sme tam nejaký čas. Na tom bloku panoval taký poriadok, že vždy niekoľko detí išlo s dozorkyňami pre dennú stravu. Prišiel rad aj na mňa. Išli sme po nejakej ceste a oproti nám kráčala skupina žien. Medzi nimi kráčala moja mama. Tak sme sa minuli, videli sme sa, ale nenapadlo mi za ňou utekať. Fakt mi to nenapadlo. A ona tiež len išla v tom zástupe. Keď išiel taký zástup ľudí, sprevádzali ho dozorcovia. Možnože strach, možno len také podvedomé obavy ovplyvňovali správanie väzňov... slovom, videla som ju, a to bolo v tábore naposledy. Potom som ju uvidela až po vojne.

V tábore som bola od novembra 1944. Trpeli sme hladom, trápila nás špina, vyrážky, choroby, všeličo možné. Nepamätám si, že čím sme sa na tom detskom bloku celý deň zaoberali, nespomínam si, či sme sa medzi sebou nejako hrali, pretože prácu nám nedávali. V decembri sa stala ďalšia zvláštna udalosť: bolo to po Vianociach, ale to viem až spätne, že to bolo 26. decembra. Bol večer, tma, keď prišla za mnou nejaká žena, zobrala ma za ruku a vyviedla z tábora. Zaviedla ma k ostatnému drôtu a na druhej strane stál môj otec. Už sa nikdy nedozviem, aká organizácia to v tých Brezinkách umožnila, kto to zorganizoval a ako sa otec dozvedel, že sme vedľa seba. Len malú chvíľku sme sa mohli rozprávať. On sa pýtal na mamu, či o nej niečo viem. Povedal mi, že on je zdravý, má sa v podstate dobre, len mu strašne chýbali cigarety. To bol jeho problém, to mi povedal a aj to, že mám byť statočná a že mám sa snažiť poslúchať. Potom ma zase odvedli. Bola to chvíľka, možno dve-tri minúty, čo som sa s ním mohla rozprávať.

Bola zima, dostala som zápal stredného ucha, ucho mi stále tieklo, tak som sa dostala na revír. To bola takzvaná nemocnica. Tam sa s tým uchom nič nedialo, teda neboli tam lepšie podmienky ako na našom baraku, ale ležala som tam. Niekedy koncom januára bolo počuť delostreľbu, ja som vtedy nevedela, že to bola delostreľba, to viem dnes. Počuli sme dunenie, videli sme takú červenú žiaru na nebi, to bol asi požiar z tých bojov. Nemci vtedy odišli z tábora, potom sa vrátili, a zobrali všetko, čo ešte mohlo chodiť, na ten pochod - pochod smrti. Prišli aj na revír, tiež tam robili raziu, ja som ležala na drevenej pričnici medzi dospelými ženami. Tie ma zaľahli, a tým mi vlastne zachránili život. Nevideli ma, nenašli ma. Som presvedčená, že tu som sa druhýkrát narodila.

Potom už prišlo oslobodenie, dnu prišli ruskí vojaci. Postarali sa o nás. V prvom rade nás nejakým spôsobom dávali do poriadku, umyli a ošetrili nás. Moje boľavé ucho, teda ten nádor, ktorý som mala za uchom, mi nejaká ruská lekárka alebo ošetrovatelka celkom surovo prepichla pinzetou a niečím vymyla. Oslobodila ma od tej sústavnej bolesti. Podstatné bolo, že nám dali najesť a previezli nás z Breziniek do Osvienčimu, do tých murovaných domov. Tam nás pretriedili... Ešte pri oslobodzovaní, alebo tesne po ňom začali nakrúcať dokumentárny film. Aj v slovenskej televízii ho už premietali pri výročí oslobodenia Osvienčimu. Ja sa pri každom výročí vidím, som tam nafilmovaná. Film premietajú aj na úvod prehliadky pamätného miesta bývalého tábora Auschwitz - Birkenau.

Spomedzi oslobodených väzňov vytriedili slovenské deti, bolo nás dvanásť a poslali nás do Katovic do kláštora. Možno, že tam boli aj iné národnosti, to si nepamätám, len to viem, že sme sa viezli v starom čiernom aute. Previezli nás do kláštora a po nejakom čase nás zas odviezli na Slovensko, konkrétne do Košíc. V Košiciach bol Repatriačný úrad v kasárňach, dnes na Hlavnej ulici. Stáli sme tam na ulici, keď okolo išla pani s malým chlapčekom a pozerala sa na mňa. Podišla ku mne a spýtala sa: „*Nie si ty Katka Beerová?*“ „*Áno som.*“ „*Nepamätáš sa na mňa?*“ Bola to manželka nejakého oteckovho kolegu. Vypýtala ma, povedala, že ona si ma berie. Jej manžel bol vtedy správcom ozdravovne v Tatranskej Lomnici.

Po dlhých peripetiách sme tam zakotvili. Z Košíc do Tatranskej Lomnice je to síce na skok, lenže vtedy to trvalo strašne dlho. Išli sme na normálnom rebrináku, ktorý ťahali kone. Ja som vtedy už bola veľmi chorá, mala som zápal pľúc a do Tatranskej Lomnice som sa dostala vo vysokých horúčkach. U nich som bola, až kým neprišla mama. Kým ma nenašla.

Moja mama išla z Auschwitzu do pracovného tábora na nemecko-holandské hranice. Volalo sa to Lipstadt. Bola tam nejaká zbrojovka a ona v nej pracovala. Vyrábali puzdrá na patróny - tie kovové nábojnice. Tam ju oslobodili Američania, o niečo neskôr ako nás. Je mi ťažko hovoriť za ňu, lebo mama nechcela o utrpení v tábore hovoriť, len útržkovite. Po strastiplnej ceste sa dostala do Prahy, zrejme vlakom. Stretla tam nejakých vojakov, ktorí mali na náramenníkoch napísané Czechoslovakia. Vedela, že jej brat, ktorý v tridsiatomdeviatom odišiel do (vtedy) Palestíny so svojou mladou ženou, narukoval do československej jednotky v rámci anglickej armády. Tak oslovila týchto chlapcov a povedala im

o bratovi. Spýtali sa jej na meno. „*Volá sa Mikuláš Škrek.*“ Tí chlapci ho poznali. Predstavte si, že v tých tisícoch vojakov zastavila práve ľudí, ktorí ho poznali. Povedali jej, že odišiel hľadať nejaké dievčatko na Slovensko a mama okamžite vedela, že išiel hľadať mňa.

Mama sa nakoniec dostala z Prahy do Bratislavy. Vyhľadala ľudí, u ktorých sme v Bratislave bývali pred deportáciou. Tí sa medzitým presťahovali do rodinného domu v Petržalke, ale našla ich. Nevedeli o mne nič, s jej bratom sa nestretli. Na prvý pokus to teda nevyšlo. Mama mi rozprávala, že chodila po Bratislave a hľadala nejaký úrad, lebo človek bol po tých mesiacoch v tábore dezorientovaný, všetko sa zmenilo. Bol už koniec mája, možno začiatok júna. Chodila po meste, až prišla na Poštovú ulicu, kde vtedy bolo kino Palace, tam premietali nonstop. Mama si od únavy išla sadnúť do kina. Premietali týždenník a práve zábery z oslobodenia Auschwitzu. Rusi ma vo filme volali Jekaterina Bérová, a sprievodný text bol: „*Co tohle dítě udělalo Třetí říši?*“ A mama tam sedela a pozerala sa na to. Bola úplne v šoku, no dalo jej to nový impulz, že má ďalej hľadať.

Môj otecko ma prezieravo, ešte kým sme boli spolu, naučil ro-dokmeň z obidvoch strán, že sa mi to môže zísť. Aj sa mi to zišlo, keď nás po oslobodení evidovali, Ja som presne vedela, kde sme bývali, kto sú moji rodičia, kde som sa narodila. Otec zdôrazňoval, že našim domácim v Bratislave treba dať vedieť, keď prídeme domov. Mama ich kontaktovala. Ja som tiež povedala známym, ktorí ma vzali k sebe do Tatranskej Lomnice, že treba podať správu do Bratislavy. Mamička sa takto dozvedela, že som v Tatrách, vybrala sa za mnou, niekoľko dní cestovala. Raz ráno som sa zobudila a vedľa mňa sedela nejaká pani. Zdalo sa mi, že má taký kabát a klobúk, aký nosila moja mama. Nespoznala som mamu. Zmenila sa? Ani by som nepovedala. Skôr bola trošku tlstšia. Bola som vtedy veľmi chorá a tak som si až po chvíľke uvedomila, že je to moja mama. Potom sme už boli spolu, zlé časy sa skončili. Prišli sme sem, do Bratislavy, do Petržalky, k našim domácim a oni nás znova prijali. Hľadal sa otecko, bez výsledku, ale našiel nás mamičkin brat. Odišli sme s ním do Horažďovic, kde slúžil. To bola teda krutá cesta. Cestovali sme vlakom, ale vlaky chodili rôzne, cestovný poriadok nebol... Pamätám si, že sme v Prahe na stanici sedeli na tom našom kufri, čo sme v ňom mali ešte nejaké veci uschované u našich domácich. Tak sme sa horko-ťažko dostali do Horažďovic, a napokon sme sa vrátili do Martina. Tam nám pridelili iný byt, pretože v našom byte bývali ľudia, ktorí tam aj ostali. Vrátili nám nábytok

a všetky naše veci. Ujo sa dostal do vojenskej posádky v Martine a začali sme pomaly žiť... Mama išla do zamestnania, pracovala v advokátskej kancelárii. Vďaka pomoci maminho brata, maminej práci a UNRRA balíkov sa začal pre nás takmer normálny život.

Do prvej triedy som chodila v Martine, a po vojne som tam nastúpila do tretej triedy.

Otec sa nevrátil a mama po čase začala nový život s novým manželom. Bol to vzorný nevlastný otec. Môj ujo, mamin brat, demobilizoval, našiel si zamestnanie v Lučenci. My sme krátky čas bývali v Nových Zámkoch a po štyridsiatom ôsmom sme sa aj my presťahovali do Lučenca. Tam som chodila do strednej školy a v päťdesiatom roku som mala ísť na vyššiu strednú školu. Hlásila som sa do gymnázia, ale neprijali ma. V prijímacej komisii padla veta, že také pánča na gymnázium nepatrí. Čo je smiešne, lebo ja som bola vojnová sirota. Mňa pochytil nejaký vzdor a proti vôli mojej mamy som sa prihlásila na priemyslovku do Banskej Štiavnice. Maturovala som v päťdesiatom piatom a nastúpila som ako chemička do zamestnania v Bratislave. Potom riadením nejakého osudu, úlohu tam znovu zohral aj mamičkin brat, som išla do Žiaru nad Hronom do Hlinikárne, kde som pracovala celý môj život.

D S H

Bože, chlapci, keby ste vy vedeli, koho tu dvíhate?!

Zuzana Mensatorisová (1929)

Volám sa Zuzana Mensatorisová, rodená Schwarzová. Narodila som sa 6. decembra 1929. Otec spáchal samovraždu, keď som mala asi poldruha roka. Bol riaditeľom banky, a počas hospodárskej krízy nastali v banke nejaké finančné problémy. Veritelia naňho tlačili, vyriešil to tak, že skočil pod vlak na Červenom moste. Zachránil tým pre nás rodinnú vilu, kde som potom bývala už iba s matkou a bratom.

Napriek tejto tragédii sme mali veľmi pekné detstvo. Ako dieťa som nevedela, že existuje niečo ako náboženstvo, že existujú židia, alebo katolíci, alebo ja neviem kto. Mali sme síce každý rok Vianoce, zajačika na Veľkú noc, a pritom som chodila prvé tri roky do židovskej školy na Zochovej ulici. Boli tam dve, jedna ortodoxná, druhá neologická. Na nej bolo napísané - Tobesko Herman Stiftung. Tam som chodila, asi aj na náboženstvo, ale doma sme sa tomu nevenovali.

Čoskoro som si však uvedomila, že som iná, ako druhé deti. Za mojich čias deti nosili matrózové kabátiky. Starší brat nosil matrózové šaty a ja som ich po ňom dedila rok čo rok. Už som bola veľké dievča a išlo mi to na nervy. Preto mi maminka dala z otcovho starého kabáta ušiť tmavomodrý kabátik, ktorý mal šálový límcik so šedou zajačou kožušinkou. Keď bol kabátik hotový, prišla zima a s ňou nariadenie, že Židia nesmú nosiť, ani vlastniť kožušiny. Mama mi oznámila, že musí ten límec odpátať, čo som pociťovala ako hroznú ujmu.

Ďalšia zmena prišla, keď mama oznámila, že sa všetci traja dáme pokrstiť, že budeme chodiť na náboženstvo a staneme sa katolíckmi. Myslela si, že to bude pre nás tak lepšie. Vtedy som si znovu uvedomila, že sme iní. Poctivo sme absolvovali celé náboženstvo na Kapitulskej ulici a mama ma zapísala do štvrtej ľudovej k Uršulínkam. Medzitým

nás pokrstili, naša bývala slúžka bola našou krstnou mamou. Vtedy už asi nebolo také lukratívne byť krstnou mamou takým, ako sme boli my. Chodila som k Uršulinkam do štvrtej aj piatej triedy. Na konci piatej ľudovej som urobila prijímačky na gymnázium, no kým som však v septembri 1941 mohla nastúpiť, zakázali to a mohla som pokračovať iba v meštianke.

Časy sa začali priestrovať. Bývali sme ešte stále v našom dome, kde sme pôvodne mali domovníčku, kuchárku, aj vychovávateľku. Podľa nového nariadenia sme tam nemohli bývať sami. Mama preto vzala do domu jednu rodinu. Bolo to zmiešané manželstvo - manželka inžiniera Kvasnicu bola árijska. Mali malé dieťa, a pravdepodobne výnimku. Potom prišlo ďalšie nariadenie, že nesmieme vôbec bývať v Bratislave.

Môj o tri roky starší brat tiež nesmel chodiť do gymnázia. V tom čase združovala židovskú mládež organizácia Hašomer Hacair. Pripravovali ich tam na vystaňovanie do Izraela, ale súčasne sa tam aj učili. Brat už nechodil do školy, ale bol s týmito šomeristami a zostal s nimi, aj keď som ja s mamou odišla z Bratislavy. Bolo to, myslím si, v roku 1941. Odišli sme do Nového Mesta nad Váhom. Najprv sme bývali u nejakých maminých známych, tiež Židov. Začala som tam chodiť do druhej triedy meštianky, nevedela som si však zvyknúť na cudzie prostredie. A nemala som ani veľmi šancu. Veľmi rýchlo sme museli znovu ísť preč, lebo ich stíhal podobný osud, ako nás. Tam som prvýkrát videla z okna, ako idú ľudia s batôžkami a počula som ľudí hovoriť, že berú Židov. Vtedy som už vedela, že som Židovka a nemám tie isté práva ako ostatní.

Mama našla nejaký podkrovný byt, bola zúfala, nevedela si rady. Asi bombardovala príbuzných v Maďarsku, aby niečo urobili a pomohli nám dostať sa tam. V Maďarsku to v tom čase pre Židov ešte nebolo také zlé ako na Slovensku. Moja teta z Maďarska zaplatila sprievodcu, ktorý koncom jari 1942 prišiel pre nás. Odišli sme do Bratislavy, kde sme sa stretli aj s bratom, ktorý bol v tábore šomeristov. Vydali sme sa smerom na Dunajskú Stredú. Ten chlap nás doviedol k hranici, posadil nás do obilia a povedal, že ide po čln, aby sme sa preplavili cez dunajské rameno. Viac neprišiel. Počuli sme síce nejaký krik, no nevedeli sme, či to bol on. V každom prípade sa nevrátil. Do rána sme tam čupeli a ráno nás chytili maďarskí hraničiari. Židov, ktorých chytili na hraniciach do Maďarska, zvykli pustiť späť. Nás zavreli, vypočúvali, boli sme v base. Pamätám sa napríklad na taký detail: bola som

hladná, otravovala som mamu, že chcem jesť. Mama išla za strážcom a povedala, že to decko je hladné. On jej povedal, že keď sa s ním vyspí, že jej dá kus chleba. Takže sme ten chlieb nedostali. Boli sme tam niekoľko dní a Židia z okolia nám nejaké jedlo predsa len doniesli. Nevie, koľko dní sme tam boli, možno týždeň. Jedného dňa nás zobrali do takého domčeka na hraniciach. Brata zavolali dnu a tam ho mlátili puškou. Nepovedal ani slovo, mal vtedy pätnásť rokov. Keď ho vypustili, povedali, že brat pôjde jednou a ja s mamou druhou stranou. Bolo to len o šťastí: my s matkou sme prešli, ale brat nie. V lete 1942 ho odviekli do zberného tábora v Žiline. Mali sme správu, že tam je, ale chýbali nám peniaze na to, aby sme ho odtiaľ dostali. Je to to posledné, čo som o ňom počula.

S mamou sme sa ukrývali v Bratislave, ale nie spolu. Mama si našla úkryt v dielni nejakého maliara - natierača v Prievozе. Ja som bola najskôr u domovníčky z nášho domu. Jej muž sa však stal Nemcom, a dlhšie som už u nich nemohla byť. Umiestnila ma k svojej mame, ktorá bola domovníčka v dome na Heydukovej ulici. Mala jednu úzku izbičku a v nej sme bývali piati. V Bratislave som mala ešte starú mamu Schwarzovú. Bola už veľmi stará a vystaňovali ju do geta do Žigraiovho domu. Teraz je tam múzeum. Niekedy som k nej zašla a občas som u nej aj spávala. Medzitým moju mamu vzali od toho maliara - natierača. Kto ju udal, alebo ako sa odtiaľ dostala, to neviem. Jedného dňa som sa dozvedela, že mama tam nie je, ale že je na Zuckermanli. Bol tam zrejme zberný dom - mal čerstvo natreté biele mreže. Mala som dvanásť rokov, chodila som sa k tomu domu prechádzať s rodokapom v rukách, akože konšpirácia. Pozerala som sa, či nevidím mamu v okne. Ženy ju poslali k oknu a takto sme sa niekoľkokrát videli. Jedného dňa už pri okne nebol nik. Dodnes neviem, akým transportom odišla, ani ako zahynula a nikdy som po tom nepátrala.

Mala som dvanásť rokov a ostala som sama. Ponevierala som sa po bratislavských uliciach, striedavo som bývala u rodinných priateľov a známych. Príbuzní z Maďarska mi vybavili úkryt v horárni v okolí Želiezoviec. Bola som tam vari týždeň, keď mi oznámili, že ma nechcú, lebo ľudia sa vypytujú, čo som zač. Samozrejme, že všetkým, ktorí sa to pýtali, oznámili, že dievčisko je neposlušné a ušlo, lebo tam nechcelo byť. Z pobytu v horárni mi zostala jediná živá spomienka: pani horárka piekla makovú štrúdlu a ťahala cesto na stole. Toľko mravcov behalo po tej štrúdlu, že sa nedalo rozoznať, čo je mak a čo sú mravce.

Zase som sa dostala do Bratislavy a zase bol problém, čo so mnou. Nemala som ani halier. Navštívila som našich bývalých židovských priateľov, prosila aspoň o päťdesiat korún, no nepomohli mi. Nevieam, ako sa to už zbehlo, ale dostala som sa k vtedajšiemu riaditeľovi tej banky, v ktorej kedysi bol riaditeľom môj otec. Ten pán sa volal Zaluský a veľmi mi pomohol. Dohodli sme sa, že sfaľujem splnomocnenia s podpisom mojej mamy a on mi bude mesačne vyplácať maminu vdovskú penziu. Dobre vedel, že mama už nie je.

Medzitým dobrí priatelia mojej matky, doktor Šimko a jeho manželka, hľadali pre mňa seriózny úkryt. Prostredníctvom ich priateľa, lekára Verneja, a kňaza u sestričiek Notre Dame - pre mňa Feribáčiho z Mudroňovej - som sa dostala do ich kláštora. V septembri 1942 som u nich začala navštevovať meštianku, zopakovala som si druhú triedu. Ukrývali ma do roku 1944. Tento ženský rád ako jediný v Bratislave nevydal Nemcom ani jedno židovské dievča. To nech im slúži ku cti. Dodnes s nimi udržiavam veľmi úzky kontakt a som im veľmi vďačná za to, čo pre mňa urobili. Žila som u nich v kláštore, Šimkovci ma brávali na nedeľný obed k sebe. Medzi mojimi spolužiačkami boli židovské i nežidovské dievčatá. Jedna, priateľíme sa dodnes, bola z Muráňa, jej otec tam bol riaditeľom školy. Na Muráni som strávila jedny letné prázdniny. Ďalšia spoluchovanka sa volala Marta Procházková. Boli Česi, ale žili na Slovensku. Priateľ jej matky mal vilu na Štrbskom Plese, kde som bola zasa cez Vianoce lyžovať. Dievčatá z kláštora väčšinou išli cez sviatky domov, mňa pozvali Procházkovci k nim.

Výchova v kláštore bola veľmi prísna a ja som brala katolícku vieru v tom čase vážne. Na jar roku štyridsaťštyri sa skončila škola skôr, lebo Bratislavu začali bombardovať. Procházkovci vymysleli, že my dve dievčatá pôjdeme do Tatier. Vo vile bola len domovníčka. Boli sme tam od mája do vypuknutia Povstania v auguste. Bezstarostné mladé dievčatá. Chodili sme na túry, na špacírky. Nebol v tom problém.

Na jeseň roku 1944 to začalo byť zaujímavejšie. Jeden deň tam boli Nemci, druhý deň partizáni. Bol tam jeden muž, ktorého sme stretávali pri našich prechádzkach pri jazerách. Raz ma oslovil a povedal, že sa o mňa zaujímajú, aby som si dávala pozor. Bol to Žid, ktorý sa tam tiež ukrýval. V tom čase sa vrátil Martin otec, ktorý bol v anglickej emigrácii. Išiel do Bystrice, do Povstania a Marta s mamou išli za ním. Zase som zostala sama. Dostala som sa, ako si spomínam, do Važca a čakala som na nejaký autobus smerom do Liptovského Mikuláša. Z tej autobusovej zastávky ma zobrala jedna pani. Dnes si myslím, že

bola asi Židovka. Zobrala ma k sebe a prežila som u nej niekoľko dní. Vybavila mi návrat do Bratislavy. U prednostu stanice dohodla, že ma na drezine prevezie cez povstalecké územie, a takto som sa dostala do Bratislavy.

Mala som jeden kufor, ktorý so mnou všade putoval. Išla som do kláštora. To boli už moji jediní blízki. Šimkovci boli už v Povstaní. Prišla som k mníškam, zazvonila som, pustili ma dnu, ale povedali: „*Dieťa, ty už u nás byť nemôžeš. Všetky deti sme skryli a Nemcom sme dali čestné prehlásenie, že žiadne židovské deti u nás nemáme.*“ Zopár dní som u nich pobudla a premýšľala, čo ďalej.

Napadlo mi kontaktovať jednu spolužiačku z kláštora. Pochádzala z Beluše pri Ilave. Raz, na sviatok Všetkých svätých, som u nich bola na návšteve a potom ma vždy volali, nech prídem znovu. Bol koniec októbra 1944, opäť sa blížil sviatok Všetkých svätých, tak som jej poslala telegram, že prídem na návštevu. Bola som u nich až do mája 1945. Bola to jedna čisto ľudácka gardistická rodina. Syn bol dozorca v Ilave, Tisov obraz visel na stene. Mala som vymyslený príbeh, že mama odišla do Maďarska, prestala sa hlásiť a neviem, kde je. Neviem, či mi verili, ale bývala som u nich celé tie mesiace. Boli u nich ubytovaní Nemci. Tlmočila som im, lebo som bola „trojjazyčná“, ako všetci starí Bratislavčania. V decembri 1944 som mala pätnásť rokov a tí nemeckí vojaci so mnou dvíhali stoličku a spievali mi. Sedela som na nej, pozerala na nich a hovorila som si: „*Bože, chlapci, keby ste vy vedeli, koho tu dvíhate?!*“

Vojna sa potom skončila, prišli Rusi. Mojich záchrancov označili za kolaborantov a museli chodiť niečo čistiť. Tak som na tie práce chodila aj ja. Cítila som akúsi spolupatričnosť. Keď mi boli dobrí cez vojnu, boli mi dobrí aj teraz.

Keď sa už dalo cestovať, tak som im poďakovala a povedala pravdu, kto som a že odcestujem. Zaujímalo ich, či môj krst bol právoplatný. Myslím si, že chceli, aby si ma jeden z ich synov vzal za ženu. Dost dlho sa usiloval o moju priazeň, ale nešlo to.

Jedného dňa som si sadla na strechu vlaku, ktorý išiel z Beluše, a spolu s mojím kufríkom som sa vrátila do Bratislavy. Prišla som do nášho domu, bol pod národnou správou. Národným správcom sa stal jeden z tých inžinierov zo železnice, ktorý po našom nútenom odchode z Bratislavy zostal v dome bývať. Národnú správu zobral preto, aby dom zachoval pre našu rodinu. Nepodarilo sa. Z mojej rodiny sa nik nezachránil.

Chvíľu som bývala u krstnej mamy, tety Balážovej. Stretla som tam jeden manželský pár, ktorý sa u nás voľakedy schovával. Boli v Povstaní. On bol povstalecký veliteľ a keď som im povedala, že mama, brat, aj stará mama zahynuli, zobrali ma k sebe. Bývala som u nich na Myjavskej ulici, chodila som do obchodnej školy. Tam sa dalo najrýchlejšie získať nejaké zamestnanie. Celá rodina boli komunisti, a tak som začala chodiť do komunistickej mládeže pri štvrtom okrese na Vydrici. Mala som šesťnásť-sedemnásť rokov a všetci sme mysleli, že ideme meniť svet. Pre prostitútky z Vydrice sme robili čajové večierky, púšťali sme im platne. Chceli sme ich tiež zmeniť.

Raz nám prišiel prednášať inštruktor, milý človek s peknými očami. Zahľadeli sme sa do seba a stal sa mojím mužom. Máme spolu dve deti. Z mojej mladosti mi zostal jeden komplex: čoho sa mne v detstve nedostávalo - to moje deti musia mať dvojnásobne. Nemyslím hmotné statky, ale lásku. A tým som sa riadila a riadim aj teraz, keď mám vnúčatá.

D S H

My Ťa prepašujeme!

Eva MosnÁkovÁ (1929)

Volám sa Eva MosnÁkovÁ a narodila som sa desať rokov pred vypuknutím druhej svetovej vojny. Detstvo som preŤila v Handlovej, kde mŦj otec bol obecným zverolekárom. Moja rodina bola ne-
typická: otecko pochádzal z mešťianskej ťidovskej rodiny, bol synom
riaditeľa nitrianskeho mlyna a oŤenil sa s kresťankou, MoravÁčkou,
z vidieckeho prostredia. Mamička pochádzala z veľmi skromných
pomero-
v. Jej otec bol vojenský krajčír a babička predÁvala liečivé
bylinky na trhu.

Rodičia sa zoznámili počas otcových vysokoškolských štúdií
v Brne. Po svadbe sa usadili v Handlovej. Keďže tam nebola pôrodnica,
mamička ma odišla porodiť do Brna, kde mala príbuzných. Tak mi uro-
bila nechtiac problém, lebo keď sa rozdelilo Československo, musela
som poŤiadať o slovenské občianstvo. Rozhodujúce bolo, kde som sa
narodila. Po týždni v pôrodnici sme sa vrátili do Handlovej za otcom.

Naša rodina bola zmiešanÁ, a to v tom čase nebolo celkom be-
né. Ťidovská komunita v Handlovej dávala mamičke často pocítiť, ťe
je „cudzia“. Nevedela maďarsky, bola celkom z iného sveta, ale bola
kultivovanÁ a sčítaná. Otec bol vzdelaný, maďarsky vedel dokonale,
študoval na maďarskom piaristickom gymnÁzii v Nitre, nemčinu si
zdokonalil uŤ sám.

V Handlovej sme bývali v dome na námestí, na prvom poschodí.
Na námestí sa odohrávali všetky dŦležité udalosti: cirkevné slÁvnosti,
politické slÁvnosti. Keď prišiel Hitler k moci, tak sa eŤe prehĺbili roz-
diely medzi handlovskými Nemcami a Slovákmi. Nemci v Handlovej

mali svoje grunty, poľnohospodárske majetky, a muži pracovali ešte aj v bani, to mali na prílepenie. Slováci bývali v baníckej kolónii a boli plne závislí od práce v bani. Počas hospodárskej krízy sa v baniach robilo veľmi málo, len niektoré dni v týždni. Bola chudoba.

Rodičia ma dali do nemeckej škôlky, aby som sa naučila nemčinu. Mali sme aj veľmi milú nemeckú slúžku Helenku. Bola som jej družička na svadbe. Učiteľky v škôlke boli Nemky a keď sa Hitler v tridsiatom treťom roku stal ríšskym kancelárom, tak aj v Handlovej sa začali Nemci aktivizovať. Pochodovali na tom našom námestí, a kto medzi nimi hajloval? Moja bývalá pani učiteľka zo škôlky! To bol pre mňa šok. Bola som poučená, že to nie je dobré. Začala som chodiť do školy. V prvej ľudovej som mala pani učiteľku Bakovú, bola priateľkou mojich rodičov a veľa mi dovoľovala. V druhej triede ma učil pán König, ktorý sa tiež prihlásil za Nemca. Karpatskí Nemci chodili do Nemecka, naoko na nejaké telovýchovné stretnutia, ale fakticky si už chodili pre inštrukcie, ako majú bojovať proti československému štátu.

Potom sa stalo, že Nemci v Handlovej vytiahli von z domu rabína a pred vlastnými deťmi ho ponižovali. Tak si handlovskí Židia už na začiatku tridsiateho ôsmeho roku uvedomili, že musia z mesta odísť. Všetci odišli, veď inde ešte mohli pokojne žiť. Čo moji rodičia? Otec zostal bez práce. Preto ma mamička zobrala do Brna k svojim sestram. Mala som tam ostať, kým sa pomery neustália, a kým otec nezíska prácu. Začala som tam chodiť do štvrtej triedy. Manžel tety Máří bol tajomník univerzitnej knižnice a nosil mi knihy, zo začiatku rozprávky, potom knihy pre mládež. Práve tu sa zrodila moja celoživotná láska ku knihám.

V jeden deň, bola pravá marcová plieskanica, ma teta nepustila do školy. Cez mesto sa hrnuli nemecké vojská: pešiacy, motorizovaní, na bicykli. Bývali sme v peknom dome na frekventovanej ulici a pozorovali sme ich z okna. Teta plakala. Na druhý deň, keď som išla do školy, musela som prejsť popri sklade, ktorý strážišla nemecká stráž. Od strachu som prešla na druhú stranu ulice. Teta sa presťahovala, a ja som prešla do inej školy. Mali sme učiteľa, starého pána, veľkého humanistu a masarykovca. Nebolo to pre mňa ľahké medzi úplne novými deťmi, deti vedia byť kruté. Dievčatá ma ignorovali. Pán učiteľ ma podporoval, povzbudzoval. Môj úžasný úspech bol, keď sa mojou priateľkou stala najlepšia žiačka v triede. Tu som mala aj veľmi zlý zážitok. Počas školského roku priviedol pán učiteľ do triedy dvoch židovských chlapcov. Boli pekne oblečení, pochádzali zo zámožnej rodiny.

Predstavil nám ich, a oni ostali s nami v triede. Jeden chlapčisko, taký obézny, začal na nich pokrikoval cestou do školy: „Židáci, Židáci...!“ Ja som vtedy ešte nevedela, že aj môj otec je Žid. On vystúpil z cirkvi ešte ako študent, nežil náboženským životom. Celé to vykrikovanie som vnímala ako veľkú nespravodlivosť - prečo na nich tak kričal !? Prečo majú len preto, že sú Židia, tie deti trpieť?!

Moji rodičia sa medzičasom usídlili v Močenku pri Nitre. Začali pracovať na tom, aby som sa vrátila, keď už mal otec zamestnanie. Môj návrat však bol veľký problém, lebo Nemci, ktorí obsadili v Brne všetky úrady, sa domnievali, že som dospelá, a že teda nemôžem len tak odísť z Protektorátu na Slovensko. Stále ma preverovali. Teta, ktorá robila na policajnom riaditeľstve, nakoniec rozhodla: „*No nič, my ťa prepašujeme!*“ Napísala mojej maminke, nech príde na hranicu, že sa skúsime spojiť. Hraničný prechod bol pri Novom Meste nad Váhom. Mama prišla z jednej strany, my s tetou z druhej strany. Keď som uvidela tú moju mamu pri rampe, zdala sa mi taká krásna. Nikdy na to nezabudnem. Tak som hranica-nehranica podliezla popod závoru k nej a kým pohraničníari vyšli z domčeka, nevedeli, ku komu vlastne patrím. Na naše šťastie tam slúžili takí starí dedovia Rakúšania. Teta bola tiež mimoriadne pekná, požiadala ich, či by nemohla maminka na dve hodiny prísť na našu stranu - súhlasili. No a potom sme šli my na ich stranu, a tak sme chodili, až nakoniec som zostala na Slovensku a teta sa vrátila do Brna sama. Mama ma jednoducho odviezla do Močenku. Nastali problémy, kam budem chodiť do školy. V dedine bola len cirkevná škola, kde učili sestričky - Vincentky. Bolo tam letné biskupské sídlo, kaštieľ s krásnym parkom naokolo. Bývali sme pri ňom a ja som túžila do neho vkročiť, no pre verejnosť bol uzavretý. Nebola som katolíčka, ani som nebola pokrstená hneď pri narodení. Moji rodičia ma nechali pokrstiť až vtedy, keď som išla do školy, a to v českobratskej cirkvi, kam patrila aj moja mama. V slovenskom štáte to akosi neplatilo, takže som sa musela podrobiť prekrsteniu na rímsku katolíčku. Bolo to pre mňa dosť nepríjemné. Celú triedu dovedli na tú ceremóniu. Učiteľka to myslela dobre, chcela, aby ma spolužiaci podporili, ale nebolo mi to príjemné. Za krstnú mamu mi bola jedna učiteľka zo spriatelenej rodiny - boli to Maďari, Folkmerovci.

Prišiel štyridsiaty druhý rok, otec bol chránený ako hospodársky dôležitý Žid. V Močenku a Kráľovej bolo spolu asi štyridsať židovských rodín. Vládli medzi nimi priateľské vzťahy. Navštevovali sa, organizovali spoločné výlety do prírody. Vo vedľajšej dedine, v Hornej Kráľovej,

tam bol veľkostatkár pán Fischer, nesmierne slušný človek. Keď tam otec začínal ako zverolekár, pomohol mu urobiť reklamu. Dovtedy liečil v širokom okolí zvieratá kováč, a ten hneď začal akcie proti otcovi. Pán Fischer dal otcovi liečiť veľmi staré a choré kone a otec ich vyliečil. Bol špecialista na kone. Nakoniec otec liečil zvieratá na všetkých okolitých biskupských veľkostatkoch. Boli tuším štyri.

Prišli deportácie v roku 1942. Ťažké bolo lúčenie s Fleischerovcami, čo mali malé dieťaťko, so Strasserovcami, aj s ďalšími. Pani Strasserová bola krajčírka, jej manžel bol stolár, teda ľudia naučení pracovať. Vraveli nám: veď ideme na práce, my sa práce nebojíme. Vedeli sme, že išli niekde k Lublinu. Chodila som v tom čase do meštianky, kde ma učila mladá učiteľka Mihálová. Bol to jej úplne prvý školský rok, mala vari 19 - 20 rokov. Raz po vyučovaní mi povedala: „*Evička ostaň.*“ Ostala som a ona ma objala, plakala a povedala mi, že jej je veľmi ľúto, čo sa stalo s našimi priateľmi. Vtedy som si uvedomila, že sa stalo niečo zlé. Z našich známych sa nikto nevrátil. To, že zahynuli v Sobibore, sme sa dozvedeli dlho po vojne.

Močenok bola veľká obec, bývalo tam snáď 5 000 ľudí, no kultúrne boli veľmi zaostalí. Stavali si domy z nepálených tehál, tuberkulóza bola snáď v každom dome. Nebolo tam ani kino, ani knižnica. Bol tam len Orol - katolícka telovýchovná organizácia. Hrali také cirkevné divadielka, kde som aj ja vystupovala. Ale nič viac, ľudia chudobní, nevzdelaní, všade povery... Spolužiačky mi rozprávali strašidelné príbehy o Poludnici, Večernici a ja som ich počúvala. Mala som tie dievčatá rada, boli to moje kamarátky. V dedine boli len tri triedy meštianky, preto som odišla do Nitry, aby som pokračovala v štúdiu.

V Nitre som bývala v podnájme u pani Kúrtovej, Židovky s dvoma dcérami. Dvakrát ovdovela. Tretíkrát sa vydala až po vojne. Jej staršia dcéra, Maňa, bola už tridsaťročná, druhá, Kitty, bola o rok-dva staršia odo mňa. Stala sa mojou veľmi dobrou kamarátkou. Maňa mala problém: ako dospelaj slobodnej žene jej hrozila deportácia do Osvienčimu. Tak čo robili slobodné židovské dievčatá? Vydávali sa, aby ich ochránili rodiny. Maňa sa vydala do rodiny veľkostatkára. Pani Kúrtová mala veľký okruh priateľov, bola veľmi vzdelaná, dobrá a srdečná. Chodil k nej aj doktor H., ktorý po vojne odišiel do Izraela. Bol veľmi ortodoxne založený. Pri ňom som prvýkrát zistila, že nie je dobré, že som miešanec. Nepovedal mi inak ako „mischling“. A ja som vtedy začala cítiť, že vlastne nikam nepatrím. Dali mi to pocítiť zo židovskej i nežidovskej strany. Začala som tým veľmi trpieť.

Posledný ročník na mešťianke bol veľmi zlý. Učili nás sestričky, ich správanie k nám bolo rôzne. Jedna zo sestričiek prehánala dievčatá v Hlinkovej mládeži pochodom po celej dedine. Ja som nebola v Hlinkovej mládeži, tak mi stále robila zle. To pokračovalo aj v Nitre, tiež tam bola taká sestrička. Naša triedna bola naopak vynikajúca, práve ona mi po vojne pomohla uzavrieť štvrtú triedu.

Mamka sa na jar roku 1944 rozhodla, že sa tiež presťahuje do Nitry, lebo v tom Močenku to už nebolo dobré. Otec tam zostal, v jednej izbičke vykonával prax a cez nedele chodil za nami do Nitry. Keď vypuklo Povstanie, Nemci obsadili Slovensko. Bolo jasné, že všetci Židia sú bezprávnici. Mali jediné právo - nechať sa zabiť. Nič iné. Môj otec sa na túto situáciu vopred pripravil, dohodol sa s jedným známym statkárom, pánom Konrádom, ktorý býval na majeri Laciháze, blízko Močenku. Bol to sudetský Nemec a oženil sa so Slovenkou, Teruškou, mojou neskoršou švagrinou. Pochádzala zo starej evanjelickej rodiny. Laciháze nevlasťnili, iba si ho prenajímali. Majiteľom bol jeden stredoškolský profesor z Martina - Malchar, taký nepodarený Nemec. Pôvodne bol asi Čech, ktorý sa potom prihlásil za Nemca. Môj otec sa s pánom Konrádom spriatelil a keď sa situácia zhoršila, oslovil ho, či by nás nemohol schovať. Konrád súhlasil.

Ešte predtým, než sa všetci zvyšní Židia z Močenku a Kráľovej odišli ukryť, posledný raz sa stretli, aby sa rozlúčili. Bol tam pán lekárnik Reich, veľmi ortodoxný žid, s múdrou pani manželkou. Mali dvoch chlapčiek. On bol tak ortodoxný, že svojim deťom v bunkri nedovolil jesť nič iné len mlieko. Ostatné nebolo kóšer. Boli tam naši priatelia Fischerovci, aj ich syn Viki, ktorý chodil s Drahuškou Velebnou. Pochádzala z českej rodiny, mali statok Ďandelka, pri neďalekej Garazde. Boli tam aj ďalšie dve rodiny, na ktoré sa však už nepamätám. Pri tejto rozlúčke si všetci povedali, kde budú schovaní, iba môj otec nie. Povedal: „*Ja nepoviem, lebo keď to raz poviem, už to nebude tajnosť.*“ A to nás zachránilo.

Viki Fischer sa skrýval u sedliakov uprostred dediny. Jeho milá Drahuška ho často navštevovala - na koni jazdila zo statku do dediny. Každý vedel, kde je Viki schovaný. Bol november, keď do Močenku prišli gestapáci zo seredského tábora a hneď dostali správy, kde je Viki. Vzali ho do tábora, strašne zbili a on prezradil úkryty všetkých, aj svojich rodičov. Pobrali všetkých, len rodina zverolekára chýbala. Nikto o nás nevedel. Viete čo urobil ten gestapák? Dal vybuchnúť po dedine: „*Kto prezradí zverolekára s rodinou, dostane 5 000 korún*“

slovenských!" Dedinčania nič. Ja si myslím, že keby tí ľudia boli vedeli, kde sme, tak by to povedali. Bol to v tom čase veľký peniaz. O našom úkryte vedeli len sluhovia na Laciházi, boli však rodina s domácimi, a tak mlčali. Gestapák zvýšil odmenu na desaťtisíc korún. Vtedy prišla krčmárka za Konrádom: „*V krčme sa rozpráva, že vy máte zverolekára.*“ Tak už sme vedeli, že je zle - musíme si nájsť iný úkryt.

Ešte niekto tušil, kde sme. Bola to pátročná Anička Konrádová. Napriek nášmu úzkostlivo tichému správaniu započula zvuky za dverami a oznámila susedom, že v byte sú strašidlá. Situácia bola nebezpečná. Nechali sme sa teda zamknúť do skrine a Teruška ukázala dcérke prázdnu izbu. Anička si sadla na stoličku a prehlásila: „*Tu niekto bol - stolička je ešte teplá!*“ Bystré dieťa sme potom volali „naše gestapo“.

Teruška Konrádová mala mladšieho brata Vladka v dôstojníckej škole v Bratislave. Keď vypuklo Slovenské národné povstanie, chlapci ušli zo školy. Tak prišiel Vlado za sestrou na Laciház. Ukrývali sme sa priamo u nich v dome - v spálni za zamknutými dvermi. Jedného dňa Teruška dvere odomkla a Vlado stál vo dverách. On poznal môjho otca, ale pozeral len na mňa, oči vyvaľoval a môj otec sa usmieval... akoby niečo bolo vo vzduchu... pocítila som, že to je moja osudová chvíľa, bol to môj budúci muž.

Jediný, kto o nás mimo Laciházu vedel, bol Imro Folkmer, brat mojej krstnej mamy. Mal kľúče od nášho bytu, nosil nám, čo sme potrebovali, hlavne oblečenie. Na začiatku skrývania sme si mysleli: ideme do úkrytu tak na štrnásť dní a boli sme tam nakoniec sedem mesiacov. Keď bol raz za nami na Laciházi, muži sa rozhodli, že by bolo dobré urobiť skrýšu pod posteľami, keby nás prišli Nemci hľadať. Tak v noci kopali hlinu a vynášali ju cez okno. Zrazu začal štekať pes. Rýchlo sme sa v spálni zamkli. Po chvíli prišla Marta, moja krstná mama, so strašným plačom. Hľadala brata, aby mu oznámila, že Nemci zobrali otca, pána Folkmera, ako rukojemníka. Vraj Imro isto vie, kde sa skrýva rodina zverolekára a otca mu nepustia, pokým neprehradí náš úkryt. Imro šiel na žandársku stanicu, zobrali ho do Serede, a isto ho tam nehladkali. Povedal im: „*Áno, zaviedol som ich na maďarské hranice.*“ Znelo to vierohodne. Keďže po nás nebolo ani stopy, prestali nás jednoducho hľadať. Uvedomili sme si - je koniec úkrytu v Laciházi.

Bol november a my sme hľadali miesto na úkryt. Na medziobdobie nás zahrabali do kozla a kopy kukurice na poli. Práve vtedy na vedľajšom poli bola poľovačka. Strelba, psy, našťastie, nič sa nám nestalo. Môj budúci muž medzitým hľadal vhodný úkryt. Po dvoch dňoch

na poli nás zobral do rodičovského domu, kde jeho otec mal vinicu aj s hajlochom. Tam nás ukryl a doniesol nám trocha vína a kúsok chleba, nič iné, chudák, nemal. Stále hľadali vhodnejšie miesto, až sa to nakoniec podarilo. Jeden obuvník potreboval urobiť dlážku, a tak nás ukryl za 20 000,- korún na týždeň. Boli sme u neho mesiac, striedavo sme sa ukrývali u neho a u sestry jeho manželky. Medzitým sa situácia v Močenku utišila.

Po mesiaci sme sa opäť vrátili na Laciház - bol už december. Prežili sme tam vďaka Teruške krásne Vianoce. Postarala o všetko: mali sme vysmaženú rybu, stromček, ešte aj šnaps, všetko! Nemali sme však už peniaze, minuli sa. Môj otec povedal pánovi Konrádovi: „*Nemáme peniaze.*“ On na to: „*Ja vás neopustím. Dokiaľ ja žiť budem, budete tuná.*“ Bol to naozajstný priateľ. Skrývali sme sa u neho až do oslobodenia.

Začiatkom februára zobrali gardisti Vlada, môjho budúceho muža, jeho otca aj s bratom do Nitry. V tej viničke, kde sme boli aj my chvíľu schovaní, prespávali spojky na ceste z povstaleckého územia do Bratislavy. Vladov otec, jednoduchý človek, bol antifašista. Zrejme ho niekto udal a nalíčili na neho pascu. Prišli k nemu neznámi muži, hovorili česky, ale boli to gestapáci. Tvárili sa, že idú k partizánom, mali to krásne vymyslené, celú legendu. A o polnoci jednoducho vyťahli revoly a Vladovho otca aj so synmi zatkli. Skončilo sa to tak, že Vlada strašne zbili, vybili mu zuby, no on nikoho neprezradil. Staršieho brata pustili, Vlada s otcom zobrali do Mauthausenu.

Terka Konrádová mala teda trápenia viac než dosť. Na jednej strane ukrývala v dome židovskú rodinu, na druhej strane jej otca s bratom odviekli do koncentračného tábora. Bola to zlatá osoba, všetko pre nás robila. Piekla chleby, varila, prala. Keď nám oznámila, že Vlada a otca odviekli do lágra, hrozne som plakala, bolo to veľmi ťažké. Ale už sme vedeli: front sa blíži, sovietska armáda sa konečne pustila od Levíc. Bolo počuť dunenie. Nemci evakovali, motory hučali celé noci. Konrád povedal, že už nemôžeme zostať v izbe a ukryl nás na povalu. V kritickom prípade sme mali ísť do pivnice. Po bombardovaní Nitry pribudli na majeri ďalší ľudia: príbuzní Gálikovci, ktorí prišli o dcéru, a čata slovenských vojakov, ktorí nechceli utekať s Nemcami. Ustupujúci Nemci sa pýtali pána Konráda - ako to, že on, Nemec, neevakuje. Pán Konrád na to, že sa tak rozhodol, že pôjde neskoršie. Samozrejme, vedel, že Terka by nikdy neodišla.

V blízkom háji sa ukryli nemeckí guľometníci a Rusi ich ostreľovali z diel. Už aj na dvore začali vybuchovať granáty, lietali šrapnely.

Pán Konrád rozhodol, že prišiel čas, aby sme išli do pivnice. Stretli sme sa tam s Gálikovcami a so slovenskými vojakmi.

Keď prišli na majer Rusi, prvé bolo: „*Davaj časy!*“ Moja mamička kričala: „*Pod' sem, tu sme!*“ Tí vojačikovia boli z ázijskej sovietskej republiky, ozaj veľmi nekultúrni. Išli v prvej línii, drancovali, brali. Všetci sme prišli o „časy“ a vojaci sa opili. Otec vtedy skonštatoval: prišla iná kultúra. Otca Rusi vzali do tanku, aby im ukázal cestu na Zálužie. Chvalabohu, dopadlo to dobre, vrátil sa. Začali sme si užívať slobodu.

Tesne po oslobodení nastali iné problémy. Sediaci zo Zálužia si mysleli, že Nemec – Konrád, náš záchranca, je majiteľom majera. Dali ho zavrieť v nádeji, že majer tým získajú pre seba. Konráda naozaj zatkli a zobrali ho do väznice do Nitry. Nasťahovali sme sa v Nitre zase k pani Kürtovej, lebo všetok náš nábytok zmizol. Otec veľmi bojoval za slobodu pána Konráda, nebolo to jednoduché, veď tam išlo o role! Nosila som pánovi Konrádovi do väznice obedy a raz som si všimla, že z okna mi spolu s ním máva aj náš známy – židovský priateľ rodiny, veľkostatkár. Tiež tam bol zavretý kvôli tomu istému dôvodu. Naveľa, naveľa ich oboch pustili. Konrádovci odišli do Levíc, kde si pán Konrád zriadil nábytkársku dielňu. Otec robil zverolekára v Bytči, a potom v Jesenskom. Vlado, môj budúci manžel, sa aj s otcom vrátili z Mauthausenu a v štyridsiatom siedmom roku som sa zaňho vydala. Manžel potom pracoval v Leviciach, kde sa nám narodili dvaja synovia.

Keď sa na to dívam s odstupom, tak musím povedať, že história mojej rodiny sa vtedy skončila happyendom. Až moja nevesta, dlho po vojne mi povedala: „*Mami, každý jeden deň, ktorý si prežila v úkryte, musel byť veľmi ťažký!*“ Bol, ale vďaka dobrým ľuďom sme prežili.

Toto sú holé fakty

Richard Pagáč (Tausz) (1931)

Narodil som sa 13. mája 1931 v Lučenci, na tú dobu v pomerne typickej židovskej rodine. Môj otec pochádzal z detvianskych lazov, mal sedem súrodencov, rovnako aj mama, ktorá sa narodila v Zlatých Moravciach. V našej rozvetvenej rodine bola aj moja generácia početná. Pamätám si na rodinné stretnutia, na ktorých sme sa stretli aj ôsmi či až desiaty bratrance. Rodičov i starých rodičov sme mali vo veľkej úcte. Dodnes spomínam na chvíle u starej mamy, na jej nezabudnuteľné rozprávania. Takmer celá rodina žila v okolí Lučenca: v Kokave nad Rimavicou, na Lôme, v Klenovci, menšia časť v Prešove, Bratislave a Budapešti.

Moje prvé spomienky sú späté s Lučencom. V roku 1937 som tam začal chodiť do školy. Pamätám sa, ako mesto na jeseň 1938 obsadili Maďari. Prestal som chodiť do školy, bolo potrebné učiť sa maďarsky, a to som ja v tom čase nevedel. Otca na štyri mesiace uväznili kvôli jeho politickej minulosti (zúčastnil sa aktívne bojov v Maďarskej komúne) a prepustili ho až po podmienkou, že sa vysťahuje z maďarského územia na Slovensko. Presťahovali sme sa do Kokavy nad Rimavicou, a tam som až do júna 1940 pokračoval v školskej dochádzke na štátnej ľudovej škole. Po letných prázdninách sme už mohli chodiť iba do židovskej školy, ktorú naši rodičia zriadili pri synagóge. Hoci predtým sme sa spolu hrávali bez ohľadu na to, kto je kto, postupom času sa to niektorým nežidovským rodičom nepozdávalo. Tak sa stalo, že po jedno dievčatko prišli k nám jej rodičia a násilu ju odviekli domov. Až neskôr som sa dozvedel, že jej otec bol veliteľom miestnej Hlinkovej gardy.

V židovskej škole sme mali mladú pani učiteľku, energickú, až prísnu, ktorá sa veľmi snažila niečo nás naučiť. Jedného dňa sme s ňou zažili v triede veľký šok. Počas vyučovania sa dozvedela pravdepodobne nejakú zlú správu o svojich rodičoch, dostala hysterický záchvat a pokúšala sa prerezať si žily. Zobrali ju do nejakého ústavu a my sme sa pri synagóge viac neučili. Druhú školu nám zriadili v obyčajnom dedinskom dome, kde nás do januára 1942 učila staršia pani učiteľka Glücklichová. Cestu do školy nám miestne deti znepríjemňovali pokrikmi a útokmi, bolo to ubíjajúce.

Ešte v roku 1941 bol môj otec znova päť mesiacov v ilavskom väzení a po návrate bol ako nežiaduca osoba nútený opustiť Kokavu nad Rimavicou. Odsťahoval sa do Lovinobane, kým ja som kvôli škole zostal v Kokave. Cestoval som na týždňovky. Bolo to veľmi nepríjemné cestovanie - v poslednom vozni vyhradenom pre Židov. Nakoniec som do školy prestal chodiť. Otca odviekli žandári z Lovinobane a deportovali ho do Žiliny. Odtiaľ odišiel transportom už 27. marca 1942 údajne do Majdanku v Lublinskom kraji. Nikdy viac som ho už nevidel.

Zostali sme s mamou sami v Lovinobani. Necelé dva týždne po otcovej deportácii jeho zubnú ambulanciu zarizovali, ale mama v nej zostala pracovať ako technička. Ja som bol učňom u pána Záhradníka, priateľa môjho otca. Mal elektroobchod aj s dielňou, cestoval som s ním autom po okolí a pomáhal mu pri práci. Pamätám sa, ako pri rôznych kontrolách o mne hovorieval, že som jeho syn z prvého manželstva. Táto informácia sa rozšírila po okolí, až sa z nej stala „pravda“. Mamin príjem nebol pre nás dvoch postačujúci, preto pán Záhradník pomáhal mame aj finančne. Mal som vtedy jedenásť, pomáhal som, ako som vedel - zvykol som napríklad zbierať popri trati uhlie popadané z vagónov, aby sme mali čím kúriť.

V Lovinobani sme bývali v jednoizbovom byte v zadnej časti domu, ktorý slúžieval ako sklad. Žilo tam okrem nás ešte niekoľko ďalších Židov, ktorí boli hospodárski dôležití pre miestne Magnezitové závody. Tí mali dobré kontakty na miestne úrady, a pomáhali aj mojej mame. Tak mama niekoľkokrát dostala informáciu, že máme byť deportovaní. Vtedy sa vždy snažila niekam ma ukryť. Jeden raz rozhodla, že pôjdem pešo z Lovinobane do Lučenca (patril vtedy do Maďarska), kde žila ešte časť našej rodiny. Cez hranicu v Tomášovciach som mal dohodnutého sprievodcu, ktorý však neprišiel. Rozhodol som sa pokračovať v ceste sám, veď som tie miesta dobre poznal. Samozrejme, chytili ma žandári a predviedli na žandársku stanicu, kde ma

prehľadali, a keďže poznali mojich rodičov, poslali ma domov k mame. Nikdy nezabudnem na ten návrat. Bolo už dosť neskoro večer, mama bola presvedčená, že som už u rodiny v Lučenci, keď som sa zjavil. S plačom som ju prosil, aby ma už nikdy od seba neposlala preč.

Začali sa deportácie v Maďarsku. Mama patrila medzi tých, ktorí vytvorili záchrannú sieť pre ľudí, známych i neznámych, unikajúcich pred zlým osudom. Často u nás títo ľudia na úteku bývali aj niekoľko dní, náš nenápadný byt bol dobrým úkrytom. Správy o tom, že boli deportovaní naši príbuzní v blízkom i širšom okolí, viedli mamu k rozhodnutiu odviezť ma niekam, kde ma nepoznajú. Tak som sa dostal k otcovým priateľom Mézešovcom do Málnca a žil som u nich niekoľko mesiacov ako dieťa z ich rodiny na návšteve. Keď sa mame podarilo pre mňa získať Osvedčenie o oslobodení nosiť „židovskú hviezdu“, nemusel som ju nosiť na vrchnom odeve, mohol som znovu začať chodiť do školy, tentoraz už neoznačený. Najbližšia vhodná škola bola vo Zvolene, asi päť mesiacov som denne cestoval z Lovinobane do Zvolena. V septembri 1943 som prestúpil do židovskej školy v Banskej Bystrici, býval som u jednej židovskej rodiny a domov som cestoval len zriedka. Moji domáci v Banskej Bystrici sa o mňa starali po všetkých stránkach výborne. Dokonca zariadili, keďže som bol už trinásťročný, aby som mal riadne Bar micva.¹ Pravidelne som chodil na čítanie tóry a na náboženskú prípravu. A to bar micva som mal, so všetkým, čo k tomu patrilo, neuveriteľná udalosť v tých časoch! Hneď po oslobodení som ich hľadal a dozvedel som sa, že v posledných dňoch po potlačení povstania ich všetkých zastrelili v Kremničke.

Mama bola aktívne zapojená do príprav Povstania. Po jeho vypuknutí pracovala v jednej skupine, s ktorou po jeho potlačení musela odísť z Lovinobane. Odišiel som s ňou. Najskôr do Banskej Bystrice, potom do Slovenskej Ľupče, Ľubietovej, na Šajby a potom cez Poľanu smerom na Málinec na Hrnčiarky. Cesta nám trvala niekoľko dní a bola plná ťažkostí. Viedol nás jeden pán, skúsený turista, vybavený kompasom a mapami. Stretali sme skupinky ľudí idúce opačným smerom, často nad nami prelietavalo nemecké lietadlo, ktoré rozhadzovalo

¹ Bar micva (aram. – syn prikázania) je v judaizme označenie pre nábožensky dospelého chlapca, aj pre prechodový rituál, ktorý sprevádza dosiahnutie náboženskej dospelosti, a pri ktorom je chlapec prijatý za plnoprávneho člena náboženskej obce. Židovský chlapec sa automaticky stáva „bar micva“ po dovŕšení 13. roku veku. Od tejto chvíle je povinný dodržiavať všetky náboženské prikázania – micvot, ako napríklad nasadzovať si tfilin. Rituál bar micva sa spravidla koná na nasledujúci Šabat v synagóge. Najdôležitejším bodom rituálu je prvé vyvolanie nábožensky už spôsobilého chlapca k čítaniu z Tóry.

letáky vyzývajúce povstalcov, aby sa vzdali. Natrafili sme aj na stádo koní, bučiace nepodojené kravy, všelijaké predmety, ktoré ľudia na úteku pozahadzovali. Aj my sme si vzali jedného koňa, aby sa nám ľahšie putovalo. Pri prechode cez cestu vedúcu z Hriňovej do Brezna sme však kone museli nechať tam. Objavila sa kolóna nemeckých áut a my sme veľmi opatrne, behom prešli na druhú stranu cesty. Pochod sa končil v Hrnčiarkach. V jednom dome tam bola partizánska skupina pod vedením kapitána Róberta Pagáča. K nim sme sa pridali. Mama pre všetkých varila a ošetrovala ranených. Skupina partizánov bola aktívna, denne chodili a poškodzovali cesty a železničnú trať z Lučenca do Zvolena. Niekoľkokrát na našu skupinu zaútočili nemeckí vojaci, na pomoc nám raz prišli aj francúzski partizáni sídliači neďaleko, velil im kapitán George de Lannurien. Po poslednom prepade nemeckými vojakmi sme s mamou strávili niekoľko dní v jednom senníku. Bola tuhá zima a keď nás v ňom našli obyvatelia neďalekého domu, museli ma odniesť na rukách. Od zimy som mal poškodené koleno. Naša partizánska skupina sa dala znovu dohromady a postupovala smerom na Málinec, kde už bola Červená armáda. Veliteľstvo sídlilo u našich známych, Mézešových, a tam ubytovali aj nás.

Boje pokračovali a Nemcom sa podarilo znovu obsadiť obec. Celá partizánska skupina sa musela poukryvať po pivniciach a povalách. Keďže streľba neutíchala, bol som s ostatnými deťmi ukrytý niekoľko dní a nocí v jednej pivnici. Nepamätám si, ako dlho to trvalo, no nakoniec sa partizánskeму veliteľovi podarilo získať pre väčšinu falošné doklady a padlo rozhodnutie opustiť Málinec, stiahnuť sa späť do hôr. Pamätám si presne, ako sme išli. Na konci dediny, smerom na Hámor stála nemecká hliadka. Začala kontrolovať doklady mojej mamy a veliteľa. V tom momente prišla ďalšia skupina nemeckých vojakov, ktorí ťahali po snehu ukradnuté zastrelené prasa. Hliadkujúci Nemci sa mu tak zaradovali, že nás poslali ďalej. Náš pobyt v horách bol už krátky, lebo sovietski vojaci už definitívne obsadili Málinec. Vrátili sme sa tam a potom do oslobodeného Lučenca.

Začala sa ďalšia nepríjemná kapitola: hľadanie a vracanie vecí, ktoré sa nachádzali u rôznych známych i neznámych ľudí. Osobitne ťažké a smutné bolo pátranie po členoch rodiny. Prvý, o kom sa mama dozvedela, bol môj bratranec Egon. Prišla správa, že leží v poľnej nemocnici v Košiciach, chorý na škvrnitý týfus. Mame sa podarilo zabezpečiť jeho prepravu k nám. Po čase sa v Lučenci objavila aj jeho mama, ktorá prežila Osvienčim. Keď sa o nás dozvedela, prišla k nám. Sedeli

spolu s mojou mamou v kuchyni, rozprávala o svojom strašnom osude. Netušila, že vedľa v izbe leží jej syn. Ich stretnutie je nezabudnuteľná spomienka! Zakrátko sme sa dozvedeli, že aj Egonov otec, mamin brat Oskár, je živý niekde v Rumunsku. Celá rodina sa potom krátko po návrate vysťahovala do USA. A to boli všetci, ktorí sa z našej veľkej rodiny zachránili.

Komplikované to bolo aj s mojou školskou dochádzkou. Nemal som dokončené všetky triedy základnej, vtedy ľudovej, školy, Musel som skladať rôzne skúšky, aby ma napokon prijali na gymnázium. V štúdiu som pokračoval na strojníckej priemyslovke v Košiciach a v Banskej Bystrici, potom na Vysokej škole strojníckej v Bratislave. Výber mojej dnešnej profesie - strojnicky inžinier - výrazne ovplyvnili moje učňovské roky u pána Záhradníka v Lovinobani. Mama sa v roku 1948 znovu vydala, za kapitána Róberta Pagáča, ktorý sa stal mojím druhým otcom a dal mi svoje meno.

Toto sú holé fakty, ktoré som mal doteraz uložené v pamäti. Dnes mám 76 rokov a veľmi často myslím na moju mamu. V tých strašných rokoch mala necelých štyridsať rokov. Zostala sama a ani si neviem predstaviť, čomu všetkému musela čeliť, čo všetko musela prežiť a vytrpieť, aby seba a mňa zachránila. Koľko bolesti a smútku musela predo mnou skrývať, predsa len som bol dieťa - po oslobodení som mal štrnásť rokov. Nikdy mi nerozprávala o tom čo prežila, nesťažovala sa, nechcela, aby aj mňa ťažilo jej bremeno. Ja som z toho dnes smutný, bolí ma to. Myslím si, že by som sa bol snažil dať jej viac, ako som jej vtedy dal.

Putovali sme v stálom ohrození

Peter Volko (1929)

Pochádzam z nitrianskej židovskej rodiny, narodil som sa 11. októbra 1929. Môj otec bol riaditeľom filiálky Dunajskej banky a moja matka vyučovala jazyky. Bol som ich jediný dieťa, vyrastal som obklopený láskou a starostlivosťou, až do svojich desiatych narodenín. Naša rodina nebola veľmi nábožná, bola neologická, ale hlavné sviatky sme dodržiavali, chodili sme do synagógy. Pripravoval som sa usilovne na moje bar micva, no z politických dôvodov sa už nemohlo konať. Chodil som do židovskej ľudovej školy v Nitre, ktorá bola ortodoxná, hlavné predmety boli náboženstvo a starohebrejčina. Táto škola mala veľmi dobrú povesť, na ňu nadväzovala známa ješiva, umiestnená na Párovskej ulici v Nitre. Bola miestom, odkiaľ vzišli mnohé významné duchovné podnety. Škola, či skôr cesta do nej, bola pre mňa súčasne priestorom prvých stretnutí s prejavmi antisemitizmu. Z domu som musel prechádzať cez kopec zvaný Palánok, dolu do Pároviec. Na tomto Pálanku sa s veľkou obľubou zhromažďovali mládežnícke bandy, ktoré nás intenzívne napádali a robili nám protiveň, čiže každá cesta do školy bola spojená s určitými problémami.

Po škole som sa aktívne zapájal do židovského mládežníckeho života v Nitre. Bolo tu niekoľko mládežníckych organizácií, najprv som bol v Hašomer Hacair, potom v Mizrahi, a napokon som zakotvil v sionistickej mládežníckej organizácii Betar. Živo si vybavujem krásne posedenia, dobrý družný kolektív, kde sme spievali, hrali, rozprávali o židovských tradíciách, chodili sme do prírody. V pamäti mi utkvel najmä jeden septembrový deň tisícdeväťstoštyridsať, keď sme ako

Betari skladali akýsi sľub židovskej vernosti. Už v predtuche budúcich strašných udalostí sme vtedy sľúbili vernosť židovským myšlienkam. To bolo rok po vzniku slovenského štátu a ja som mal už za sebou aj prvú negatívnu skúsenosť s novou ideológiou. Keď som absolvoval štvrtú triedu ľudovej školy, bola možnosť, pre deti s dobrým prospechom, prestúpiť priamo na osemročné gymnázium. To som však kvôli nariadeniu numerus claudus, napriek tomu, že som spĺňal podmienky, nemohol zrealizovať. Tak som chodil ďalej do židovskej ľudovej školy, ktorá bola osemtriedna. Triedy nad šiestym ročníkom boli spojené, veď nás nebolo mnoho, vyučoval skúsený stredoškolský profesor Wetzler. Učil nás veľmi starostlivo, tušiac, že zrejme nás viac vzdelania ako tých osem rokov nečaká.

Náš život počas vojnového slovenského štátu priamo ovplyvňovali všetky obmedzenia pred Židovským kódexom, ale aj v rámci Židovského kódexu. Museli sme sa presťahovať z nášho bytu na Farskej ulici v centre mesta do iného na nábřeží. Náš život sa kvalitatívne zmenil.

Mali sme obmedzenú možnosť pohybu na verejnosti, možnosť detského, mládežníckeho života bola tiež oklieštená, ale zaujímavé bolo, že sme sa vedeli prispôbiť. Napríklad vytvorili sme si samostatné židovské korzo, mimo pôvodného na Hlavnej ulici. Tvorili sme dobrý, súdržný kolektív, spájalo nás priateľstvo. O to väčší bol šok počas roku 1942, v čase deportácií.

Dunajskú banku, v ktorej pracoval môj otec, likvidovali a na tento účel vznikla Sedliacka banka, ktorá však nemala dostatok odborníkov. Keďže otec patrila medzi popredných, vyžiadali pre neho v roku 1941 pracovné povolenie, ktoré mu potom predlžovali. Dni pred deportáciami boli hrozné, lebo všetci priatelia, známi, boli zväčša sústredení v budove židovskej ľudovej školy, odkiaľ potom odchádzali transporty do Žiliny alebo do pracovných táborov na Slovensku. Otec sa snažil pomáhať ľuďom a niekoľkých sa mu podarilo „vyreklamovať“. S deportáciami mám spojené dva výrazné zážitky. V deň deportácie sa mi môj kamarát Egon Sachs chválil, že jeho brat prácou na letisku uchráni ich rodinu, a tak sme sa dohodli, že popoludní oslávime jeho narodeniny. Namiesto oslavy sa musel baliť na transport...

K nám tiež prišli v dňoch deportácie gardisti a pýtali sa matky: „Už ste pobalení?“ Otec nebol doma a matka dostala šok. Gardisti sa cynicky zabávali na jej zdesení a odovzdali jej pracovné povolenie pre otca. Ako chlapec som citlivo vnímal zákazy a obmedzenia, no najviac sa ma snáď dotklo povinné odovzdanie mojich obľúbených

športových potrieb a rádia, ktoré bolo v dome jediným prostriedkom pre živú kultúru. Ku týmto obmedzeniam sa viaže nasledovná spomienka. Moja matka nikdy nebola športovkyňa, ale aby mi dopriala aspoň trochu športu, hrávali sme s veľkou chuťou na dvore pingpong. Viete si predstaviť moje pocity, keď pri habaní športových potrieb od Židov pred mojimi očami rozrúbali náš stôl na drobné triesky.

Zo dňa na deň zmizli naši najlepší priatelia, i časť našej rodiny. Ocitol som sa spolu s rodičmi v ovzduší neustáleho strachu a napätého očakávania, kedy budú deportácie obnovené. Na každom kroku som sa stretával s posmechom, s antisemitskými a kvázivlasteneckými vyhláseniami. Toto obdobie veru nebolo radostným detstvom, ale naopak, strata toľkých priateľov, známych, vyvolala akýsi duševný útlm, až apatiu k tomu, čo sa odohrávalo. Tento stav trval až do vypuknutia SNP a obsadenia Nitry Nemcami. Potom nastalo nové otvorené prenasledovanie Židov, dokonca priamo v uliciach mesta (jeden môj priateľ bol takto zastrelený). Náš byt, ani ďalší úkryt v Nitre, už nebol bezpečným miestom. Tak sa moji rodičia rozhodli, že ujdeme k známym do Čakajoviec. Cieľom bolo dostať sa na povstalecké územie. Otec bol však veľmi poctivým úradníkom a práve na to, žiaľ, doplatil. Nechcel len tak odísť. My s mamou sme mali odísť, otec najskôr chcel ísť do banky, vybaviť si dovolenku. Celý život mi zostáva v pamäti obraz našej rozlúčky. Povedal: „*Nebozkávajte sa, aby sme neboli nápadní.*“ Dobrodruhovia, ktorí sa ponúkli, že nás bezpečne prevedú na povstalecké územie, však otca chladnokrvne zavraždili a olúpili, kým my sme ho čakali na dohovorenom mieste. Plán bol taký, že najprv prevedú otca, a potom prídu pre nás. Po niekoľkých dňoch prišiel jeden z nich a povedal, aby sme sa pripravili na druhý deň na cestu. Naši kresťanskí známi v Čakajovciach však nechceli dovoliť chorľavej matke a mne po zápale pľúc odísť do hôr, a preto s nasadením vlastného života nás jeden známy odviezol autom do Zlatých Moraviec. Po prenocovaní sme sa pešo, oblečení v sedliackych šatách, vybrali do Novej Bane. Zrazu sme zbadali v diaľke nákladné auto plné nemeckých vojakov, rýchlo sme ušli z hlavnej cesty do obce Volkovce. (Meno obce sa stalo neskôr mojim menom.) V tejto dedinke som sa najedol horúcich tekvicových jadier a dostal som hroznú úplavicu. Z Novej Bane sme vlakom odišli do Banskej Bystrice, kde ma mama musela nechať vysileného chorobou ležať na stanici a sama išla hľadať nejaký príbytok. Našla známych a keď som sa trochu zotavil, museli sme Bystricu opustiť. Odišli sme do Tisovca, tam som chvíľu pomáhal na

národnom výbore, ale evakuácia v dôsledku postupu nemeckých vojsk pokračovala. Odišli sme do Hronca, kde sme sa opäť rozhodovali, či ísť do Osrblia, Čierneho Balogu, čo sa nám zdalo pomerne bezpečné miesto úkrytu, alebo či ísť niekam vyššie. Našťastie, rozhodli sme sa ísť ďalej, až sme sa dostali do obce Horná Lehota nad Podbrezovou. Tu sme zostali len pár dní, blížili sa vojská, tak sme spolu s obyvateľmi opustili dedinu a ukrývali sme sa v senníkoch na lúkach nad obcou. Po pár dňoch miestni obyvatelia usúdili, že sa môžu vrátiť do svojich domovov. My sme opäť stáli pred dilemou, ako si zachrániť život.

Putovali sme horami, stretali sme skupinky povstaleckého vojska, neskôr nás v partizánskej nemocnici takmer zastrelili, lebo nás podozrievali zo špionáže... Keď sa nedorozumenie vysvetlilo, rozhodli sme sa opustiť hory a, hoci riziko bolo väčšie, putovať ďalej po ceste. Hľadali sme dobrých ľudí, ktorí by nás ukryli. Tak sme prešli Podbrezovou, Breznom a celým Horehroním. Cesta nám trvala asi štrnásť dní. Putovali sme v stálom ohrození, stretávali sme gardistov, spávali sme po maštaliach, stodolách a stále sme nenachádzali miesto, kde by nás boli prichýlili. Neprestávali sme dúfať, že sa stretne s otcom. Porozumenia, aj radu nám poskytovali na notárskych úradoch a farách, ale úkryt sme nenachádzali. Nakoniec nás pán farár z Červenej Skaly poslal ku gréckokatolíckemu farárovi do obce Šumiac.

Obec Šumiac bola povstaleckou obcou, a aj keď tam boli členovia HSLS a Hlinkovej gardy, bolo to všetko len formálne. Konečne sme našli na niekoľko týždňov úkryt, a neboli sme jediní, ktorých dedinčania prichýlili. Miestny notár nám dal falošné papiere a skrývali sme sa v rôznych rodinách, vždy podľa toho, odkiaľ hrozilo nebezpečenstvo. V tejto obci bol výchovný tábor maďarskej mládeže, ktorú pripravovali na nasadenie na front, občas sa tam objavovali aj nemeckí vojaci. Preto sme museli meniť miesto úkrytu. V Šumiaci sme boli až do decembra a vtedy už hrozilo bezprostredné nebezpečenstvo príchodu vojsk a prechodu frontu. V obave, že budú odvádzat mužov z dediny na rôzne práce, odišli sa skrýť do tajného úkrytu na povale jedného domu a mňa vzali so sebou. Strávil som v ňom asi dva týždne. Tu som sa dočkal oslobodenia rumunskou a sovietskou armádou.

Stále sme pátrali po osude otca, získali sme len nejasnú informáciu, že ho pravdepodobne odvieďli do koncentračného tábora, preto sme sa naňho pýtali ľudí, ktorí sa vracali z koncentračných táborov. Keď bola Nitra oslobodená, získali sme povolenie, vtedy sa dosť ťažko cestovalo, a na jednom rebrináku sme sa zo Šumiaca vrátili do Nitry.

Byť sme našli úplne vyrabovaný, dobrí priatelia, susedia, nás prichýlili. Po niekoľkých dňoch tajenia mi oznámili krutú skutočnosť, že otec nežije. (Bol pochovaný už v októbri 1944 v obci Dražovce, kde má dodnes hrob.) Bol to pre mňa šok. Mal som s otcom vynikajúci vzťah, skutočne taký blízky, že bol pre mňa nielen otec, ale aj priateľ, starší pomocník, radca. Bol to typický vzťah jediného syna k otcovi. Celé obdobie skrývania som žil v očakávaní opätovného stretnutia s otcom, preto som sa s jeho smrťou dlho nemohol vyrovať. Matka bola po našich strádaniach v horách a nekonečnom hľadaní úkrytu psychicky vyčerpaná, takže som ako štrnásťročný prebral zodpovednosť za nás oboch. V tom čase nás zastihla aj správa o smrti starých rodičov v koncentračných táboroch. Z celej našej rodiny sa zachránila iba jedna moja sesternica. Boli sme malá rodina a zostali sme len my s matkou. Dvaja ľudia nepripravení na ďalší život.

D S H

Stále som čakal, že sa otec vráti

Jakub Zlatoš (1928)

Volám sa Jakub Zlatoš, ale moje pôvodné meno je Goldberg. Po vojne, v čase, keď sme strašne zazerali na všetko, čo je nemecké, dal som si zmeniť priezvisko na Zlatoš.

Narodil som sa v roku 1928 a žil som s rodičmi v Košiciach, kde v posledných rokoch pred vojnou vlastnili textilný zvyškový obchod. Súrodencov som nemal. Chodil som do základnej neologickej židovskej školy a v roku 1938 som nastúpil do gymnázia. Keď koncom toho roka obsadili Košice Maďari, nastali zmeny. Otcovi zobrali živnosť, no ja som ešte mohol chodiť do gymnázia, hoci zákony už obmedzovali počty židovských študentov na školách. Pomery boli však trochu miernejšie ako na vtedajšom slovenskom území.

V marci 1944, keď Maďarsko obsadili Nemci, so Židmi to rýchlym tempom išlo dolu vodou. Museli sme nosiť židovskú hviezdu a zakrátko začali sústreďovať židovské obyvateľstvo z vidieka do väčších miest. Keďže sme mali dvojizbový byt, museli sme k nám prijať rodinu z dediny. O ďalší mesiac nás všetkých sústredili do tehelne, kde sme potom bývali do konca mája, keď sa už začali transporty.

Kam majú transporty namierené, to sme nevedeli. Vedeli sme len toľko, že to bude niekam do Poľska. Obávali sme sa, aby to nebolo do Lublina, lebo o ňom sa čosi povrávalo, no o Osvienčime či Auschwitzu sme nevedeli nič. Deportovali nás v treťom transporte. Do tehelne pristavili vlak s dobytčiami vagónmi, nás všetkých tam naložili, hrozne nás natlačili. To robili maďarskí žandári. Jedno poobedie nás dopravili na nádražie, tam nás prebrali Nemci - esesáci.

Natlačení vo vagónoch sme čakali niekoľko hodín, kým sa vlak pohol. Pomery vo vagóne boli hrozné. Ľudia hrozitánsky natlačení, na potrebu vedrá, vzduch prúdil len cez malé zadrôtované okná. Aspoň že jest sme mali čo. Občas esesáci otvorili vagóny a domáhali sa cenností. Vyhrážali sa, že u koho niečo nájdú, bude zastrelený. Pokračovali sme hore na sever. Počasie bolo krásne, príroda bola nádherná. Človeku bolo až ľúto, keď pozeral na tú krásu, odvážaný do úplného neznáma.

V noci sme už boli na poľskej strane. Tú trať po Nový Sanč, tridsaťpäť kilometrov od slovensko-poľských hraníc, som poznal, lebo tam bývala moja babka. Chodieval som za ňou aj s mamou na prázdniny. Išli sme ďalej na sever a pri Tarnove sme boli zvedaví, kam pôjdeme: na sever alebo na západ? Vedeli sme, že Lublin je na severe a mali sme informácie o slovenských Židoch, ktorí tam boli deportovaní. O tom mieste sa rozprávali hrozné veci.

Vlak smeroval na západ, tak sme boli radi, že možno ideme na prácu do Sliezska. Išiel pomaly, až v neskorých poobedňajších hodinách sme zhliadli ľudí pochodujúcich vo väzenských šatách. Zastali sme až večer, bolo osem, možno deväť hodín. Videli sme obrovský tábor s množstvom ľudí, no nezdalo sa nám to až také zlé. Vládol tam poriadok a aj z diaľky vyzeralo miesto čisté. Keď nám otvorili vagóny, esesáci nás surovým spôsobom hnali von pažbami pušiek. Boli tam aj väzni. Všetko sme museli vyložiť, oznámili nám, že batožina príde za nami. Vziať sme si mohli iba jedlo do ruky. Hneď nás rozdelili: muži zvlášť, ženy s deťmi zvlášť. Zostal som s otcom a mama, tá sa ešte k nám vrátila, prehodili sme zopár slov a už sa musela pripojiť k ženskému zástupu. Nikdy v živote som ju už nevidel.

Čo sa v tom tábore bude diať, to sme netušili. Spolu s otcom som sa dostal do zástupu vybratého na prácu. Začalo sa stmievať, už bola takmer tma. V pozadí horeli obrovské komíny, to bolo krematórium, čo sme vtedy nevedeli, len sme vnímali strašný zápach. Trvalo hodiny, kým sme prešli priamo do tábora. Napokon sme sa dostali do barakov, kde sme sa museli všetci vyzliecť. Oholili a ostrihali nás väzni - poľskí Židia, hovorili jidiš. Nahým, ostrihaným a oholeným nám ostali len vlastné topánky. Po celý čas som vláčil so sebou peceň chleba a jeden sveter.

Nahnali nás do kúpeľa. Otec sa tam rozprával s jedným poľským židovským väzňom, ktorý bol zvedavý na vývoj vojny. Bolo to v čase krátko pred inváziou a sovietske vojská už boli na hranici Karpát. Otec bol zasa zvedavý, aké pomery sú v tom tábore, či je čo jest a tak.

Ten väzeň vedel, že za ten čas, čo nás strihali, ostatní nezaradení na prácu išli do plynových komôr a skončili v krematóriu. On to vedel, ale nám to nepovedal. Po kúpeli sme si obliekli väzenské šaty.

Bolo už nadránom, keď sme sa dostali do tábora Birkenau. Obrovský areál. Bolo tam neviem koľko paralelne prebiehajúcich táborov s rôznym režimom, podľa národností a podľa určenia zaobchádzania. Dostali sme sa do jedného tábora, kde nás celé hodiny nechali stáť na „appel placi“. Potom sme mohli odísť do baraku. Trojposchodové palandy boli plné ľudí, nedalo sa ani pohnúť. Nepamätám si presne, ako dlho sme tam boli, občas nás vyvolali, museli sme sa zasa zhromaždiť a oni nás donekonečna spočítavali.

Šéfom baraku bol kápo, bol to nemecký kriminálny väzeň, ktorý s nami zaobchádzal veľmi surovo. Bil nás za každú maličkosť. Stravu sme dostávali do plechových šálok, bola to polievka, hádam z repy. Niekedy sme dostali čaj, nesladenú hnedú žbrndu a kúsok chleba. Nakoniec nás tetovali. Každý dostal svoje číslo. Ja som mal A10080.

Potom nás zadelili do práce a presťahovali zase do iného baraku. Občas sme vidávali väzňov, ako prenášali vychudnuté mŕtvoly. Aj o krematóriu sme už čo-to počuli, no stále sme sa utešovali, že sa spaľujú mŕtvoly tých, čo zomreli prirodzenou smrťou. Otec si do samého konca nechcel pripustiť, že mama asi hneď na začiatku išla do plynu.

Väzni mali možnosť hlásiť sa do rôznych pracovných kománd. Prihlásili sme sa s otcom na prácu do malého tábora, volalo sa to Landwirtschaft Birkenau, proste poľnohospodársky dvor v Birkenau. Nebolo to veľmi ďaleko od hlavného osviečimského tábora, pešo hádam tri hodiny. Tábor pozostával len z dvoch barakov. Jeden bol obytný a v druhom boli kone a väzni starajúci sa o ne. Okrem toho tam boli ďalšie poľnohospodárske objekty. Začali sme tam s otcom pracovať. Dostali sme sa do komanda, ktoré stavalo drenážne jamy. Vykopávali sme ich a obkladali štvorcami trávnikami. Nebola to najhoršia robota. Vedúcimi pracovných skupín boli buď Poliáci, Rusi, alebo ríšski Nemci. Môj prvý vedúci bol slušný, Poliak z Poznane, nebol Žid. Bolo leto a začínalo sa obdobie, keď je v poľnohospodárstve veľa roboty. Okrem nás tam bola pracovná skupina koscov, ku ktorej priradili otca. Nebol tam dlho, keď ho jedného dňa dopravili z práce na nosidlách. Bol taký dobitý, že nemohol chodiť. Asi mu to kosenie nejako moc nešlo, tak ho zmlátili. Na našom bloku bol medik, Poliak, ktorý ho poslal do hlavného tábora do nemocnice. Zostal som sám, otec mi na rozlúčku nechal poslednú porciu chleba.

Roboty bolo veľa, o piatej sme vstávali, o šiestej už pracovali. Na obed sme mali polhodinovú prestávku, to sme sa vracali do táborového objektu a potom zase na pracovisko. Robili sme do šiestej večer a potom znovu na barak. Keď práce kulminovali, tak sa išlo pracovať aj po takzvanej večeri. Išli sme k mláňačkám a do neskorého večera, do deviatej-desiatej sa pracovalo. Samozrejme, boli sme vyčerpaní. Ak neboli esesáci spokojní s našim pracovným tempom, mlátili nás pažbou pušky.

Práce pokračovali do neskorej jesene a môj zdravotný stav sa zhoršoval. Strava bola mizerná, bez akýchkoľvek vitamínov a práca vyčerpávajúca. Trápili nás vyrážky a vredy, vysilovali hnačky. Ten náš zdravotník ma nechal občas nejaký deň ležať, no bol som taký zošlabnutý a schudnutý, že som sa chcel dostať do nemocnice, do Osvienčimu. Predpokladal som, že tam mi bude o čosi lepšie. Medzitým v našom tábore zostali už len samí Židia. Prišiel druhý lekár, ten bol skutočný lekár, maďarský Žid. Uprosil som ho, aby ma prevelil.

Na prelome októbra a novembra štyridsaťštyri som sa dostal do nemocničného bloku v hlavnom osvienčimskom tábore, ktorý mal murované budovy, na rozdiel od drevených barakov v Birkenau. Bolo tam trochu teplejšie. Ocitol som sa na bloku číslo devätnásť, kde je dnes v rámci múzea zhodou okolností česká a slovenská expozícia. Front sa blížil, vedeli sme, že už sa bojuje neďaleko Krakova, aj to, že na Slovensku sa v lete čosi dialo.

Pomaly sa začala evakuácia osvienčimského tábora. Nevieť presne kedy, tuším to bolo koncom decembra, asi ešte pred Vianocami. Môj otec pracoval v tábore, dozvedel som sa, že robí medzi tými, ktorí šúpali zemiaky. Občas ma prišiel pozrieť do nemocnice, niekedy mi s veľkým rizikom prepašoval zemiak. Mohlo to trvať tak dva-tri týždne. Nemci už začali páliť spisy a zostavovali skupiny na evakuovanie. Otec bol evakuovaný, nikdy v živote som ho už nevidel.

Nemocničné bloky mali ísť nakoniec, ale k tomu nedošlo, lebo blížiaci sa front prekazil Nemcom plány. Niekedy v januári už aj esesáci odišli a v drôtoch už nebol prúd. Posledné obdobie môjho pobytu v tábore Osvienčim panovalo určité bezvládnie. Prevažná väčšina tábora bola evakuovaná. Zostali tam len dva nemocničné bloky bez esesákov. Stravy sme mali viac vďaka zásobám v kuchynských skladoch. Zotavil som sa natoľko, že som sa odvážil voľne pohybovať po tábore. Bol som v sklade šatstva po ľuďoch, ktorých splynoli. Čo tam všetko bolo: oblečenie, topánky, okuliare a kadejaký inventár, detské

hračky, proste všetko možné. Tí, ktorí sme na tom boli fyzicky lepšie, sme si spravili vychádzku do tábora Birkenau. Tam zostalo oveľa viac chorých, bezvládných väzňov bez jedla. Keď sme sa vracali späť do osvienčimského tábora, videli sme, že väzni stoja nastúpení a okolo nich sú esesáci. Ako nás zbadali, volali: „*No, pod'ťe sem, vtáčkovia!*“ Zaradili sme sa a stáli sme nastúpení, až pokým sme sa nemohli vrátiť do blokov. Povedali nám, že evakuácia bude v neskorších večerných hodinách. Aby sme boli pripravení. Okolo desiatej večer prišla veľká skupina väzňov - heftlingov z tábora Birkenau. Od tých sme sa dozvedeli, že esesáci všetkých, ktorí nevládali chodiť, postrieľali.

Front sa neodvratne blížil, to bolo jasné. Tie celkom posledné dni bolo počuť nielen tlmenú kanonádu, ale celkom zreteľnú streľbu. Občas sa nejaká skupina esesákov objavila v tábore. Posledné dni pred oslobodením sa v tábore zorganizovala z väzňov strážna služba, i ja som bol v nej. Sledovali sme okolie tábora, kto sa približuje.

Jedného dňa prišli Rusi a zavládla obrovská radosť. Zakvartirovali sa priamo v tábore. Ja som nezostal dlho v tábore. Nevieť už presne, koľko to bolo dní, či desať dní, alebo dva týždne po oslobodení, keď sme si povedali - skupinka rovesníkov v dobrom zdravotnom stave - že sa vydáme domov pešo. Pobalili sme sa, vzali si nejaké jedlo a ošatenie. Vydali sme sa do Krakova. To je takých šesťdesiat kilometrov z Osvienčimu po hlavnej ceste. Cesta nám trvala niekoľko dní. Najprv sme sa zastavili v meste Osvienčim, o ktorom sme dovtedy netušili. Dostali sme tam nejaké jedlo, fungovala už poľská milícia a služba pre väzňov, tam nám vydali potvrdenia, že ideme z tábora.

Nespomínam si už, koľkokrát sme prespali na ceste do Krakova. Boli sme traja: jeden Košičan, jeden z Budapešti a ja. V Krakove bol zriadený útulok pre ľudí, ktorí prichádzali z koncentračných táborov. Bolo nás málo, veď v prvej polovičke februára väčšina táborov ešte nebola oslobodená. Nevieť, koľko dní sme tam boli, možno týždeň. Chcel som si odpočinúť, mal som natiahnutú šlachu na nohe, ktorá ma veľmi bolela. Kamarát z Košíc bol odo mňa o rok starší, vyložený športovec, ten na nás nečakal. Odišiel skôr. S kamarátom z Budapešti som sa potom vydal na cestu a ponáhlal som sa do Košíc, hoci ma tam nikto nečakal. Napriek tomu ma to ťahalo domov. Išli sme cez Nový Sanč, mesto, kde som sa ja narodil. Bol som sa pozrieť na dom, kde bývala moja nebohá babka. Zhodou okolností v ňom boli usalašení Rusi. V mestečku už fungovala malá židovská komunita, tak sme tam zopár dní zostali a odtiaľ sme šli k slovenským hraniciam. Už sa

stávalo častejšie, že nás odviezlo nejaké ruské vojenské vozidlo alebo dedinský voz, takže sme napredovali rýchlejšie. Na nákladné auto bolo treba naskočiť za jazdy, čo sa raz kamarátovi z Budapešti nepodarilo, a tak som ďalej putoval sám.

Hranice som prešiel pri Červenom Kláštore, odkiaľ ma nákladné vojenské auto zobralo až do Prešova. Tam už tiež existovala menšia židovská komunita. Dali mi najesť, dokonca som sa po dlhom čase aj vykúpil.

Z Prešova som sa do Košíc doviezol na nákladnom aute. V Košiciach som nevedel kam ísť. Tam, kde sme bývali pred deportáciou, som nemal čo hľadať, a ani som tam nechcel ísť. O mame som už viac-menej vedel, že nie je medzi živými a o otcovi som si myslel, že žije, hoci čo s ním je a kde je, som nevedel. Nieкто mi povedal, že naši bývalí susedia W. žijú. Vyhľadal som ich a chvíľu som u nich býval. Mal som šesťnásť a pol roka a chcel som sa aj s kamarátom prihlásiť do armády. Odhovorili nás o trošku starší mládenci slúžiaci v armáde. Našťastie, nakoniec sme sa neprihlásili. Front stál kdesi pred Mikulášom, a boje o toto mesto patrili medzi najdlhšie. Vrátil som sa do Košíc a býval som u spolužiaka Pubi Steina, ktorý sa zachránil v úkryte v Barci pri Košiciach.

Začiatkom apríla 1945 sa začalo školské vyučovanie. Pred deportáciou som dokončil sextu - šiestu triedu, mal som aj vysvedčenie, tak som pokračoval ďalej. Dostal som podporu od štátu, tisíc korún, podporovala ma aj znova existujúca náboženská obec. Otvorili židovskú kuchyňu, tam som sa stravoval.

Býval som zatiaľ u Pubiho, bol sirota už pred vojnou. Žil som v domácnosti u jeho vydatej sestry. Stále som čakal, kedy sa otec vráti domov. Bol som sa pozrieť aj v našom byte, bývali tam nejakí ľudia. Naša suseda mi dala naše veci - šatstvo a doklady, ktoré u nej nechali rodičia. Ale domáca, ktorej patrila ten dom, mi nechcela vrátiť šijací stroj mojej mamy, chcela ho ako náhradu za nájomné, čo sme kvôli deportáciám nezaplatili... U spolužiaka a jeho sestry som nemohol dlho bývať, tak som sa presťahoval a býval som v jednej komúne. Tvorili ju spolu asi štyria členovia mládežníckej sionistickej organizácie Hašomer Hacair. Jedna spomedzi nás získala späť byt, tak sme u nej chvíľu bývali. Neskôr som býval u kamaráta, ktorému sa vrátil otec. Mali taký menší dom.

V školskom roku 1945 - 1946 som zmaturoval. Spolu s Pubim sme sa rozhodli odísť na štúdiá do Prahy. On študoval na elektrotechnickej

fakulte a ja som sa dostal na sociálnu fakultu, ale diplom som dostal na Vysokej ekonomickej, ktorá ju nahradila.

Stále som čakal, že otec sa vráti. Robil som si starosti, kde budeme bývať, keď sa vráti. Horko-ťažko som zabezpečil v opustenom fabrickom objekte jednu malú miestnosť a zariadil ju z nevráteného židovského nábytku. Medzitým som stretol jedného Košičana, ktorý bol s otcom evakuovaný a spolu prežili pochod z Osvienčimu do Gross Rosenu. Povedal mi, že pochod bol strašný a otec bol vo veľmi zlom stave.

Písal som na pátraciu službu Medzinárodného červeného kríža do Årolsenu. Až oveľa, oveľa neskôr som od nich dostal správu: poslali mi doklad, že muž menom Šalamún Goldberg, tak sa volal môj otec, zomrel v jednom malom, pobočnom tábore Gross Rosenu (dnes sa lokalita volá Glužica) niekoľko dní po skončení vojny - 12. mája 1945.

D S H

Posolstvo či splácanie dlhu?

Monika Vrzgulová

Príbehy detí, ktoré prežili holokaust prinášajú množstvo rôznorodých životných osudov, príhod, zápletok a rozuzlení, neuveriteľných zvratov a drám. Všetci tí, ktorí prežili holokaust a vrátili sa na Slovensko ako do svojho domova, boli po oslobodení, často už pri samotnom návrate domov konfrontovaní s negatívnymi reakciami majoritného obyvateľstva na ich opätovnú prítomnosť v lokalite. V spomienkach sú prítomné motívy neprijemných stretov so susedmi či známymi pri hľadaní ukrytých osobných vecí, nehovoriac o navrátení nehnuteľností, zarizovaných obchodov a firiem. Ďalšou traumou bolo čakanie a pátranie po príbuzných, ktorí nakoniec neprišli. Po komunistickom prevrate v roku 1948 sa čoskoro zdvihla nová vlna antisemitizmu, resp. antisionizmu a zasiahla aj tých, alebo predovšetkým tých, ktorí uverili v komunistické ideály. Boli medzi nimi aj najmladší svedkovia holokaustu.

Nepriaznivý vývoj situácie a pretrvávanie negatívnych postojov a nálad voči židovskej populácii na Slovensku v rokoch 1945 - 1989 spôsobili, že mnohí svoj pôvod tajili aj v rámci vlastnej novozaloženej rodiny - pred vlastnými deťmi, kolegami v práci, susedmi. Rovnako utajené zostávali aj skúsenosti z prežitých hrôz holokaustu, ktoré sa podpísali na zdravotnom stave tých, ktorí to prežili. Nedostatočné alebo žiadne sprostredkovanie prežitých tráum viedlo k absencii medzigeneračnej výmeny informácií a skúseností. Preto aj životné príbehy, spomienky detí holokaustu ostávali neznáme nielen verejnosti, ale neraz aj rodinným príslušníkom. Pritom práve v najmladšej generácii preživších holokaust častejšie dochádzalo k vedomému, otvorenému spomínaniu pred vlastnými deťmi, resp. vnúčatami.

Jedným z hlavných cieľov preživších detí holokaustu po vojne bolo založiť si vlastnú rodinu. Jej mimoriadna zomknutosť, často uzavretosť pred nežičlivým okolím vyúsťovala do života v maske, ako o ňom vo svojej eseji píše Peter Salner.¹ Rozprávanie o povojnových životných osudoch detí holokaustu reflektuje pokračujúcu diskrimináciu v podobe nemožnosti študovať na vybratej škole humanitného zamerania, či zastaveného kariérneho postupu a podobne. Zároveň dokladá, že rozhodnutie zostať na Slovensku bolo často spojené s vedomou asimiláciou. Súčasťou tohto procesu bol odklon od židovskej viery a tradícií, či dokonca až „útek od židovstva“ (SALNER 2006).

November 1989 priniesol množstvo politických, ekonomických a sociálnych zmien. Jednou z nich bolo aj oficiálne otvorenie otázok spojených s holokaustom na Slovensku a jeho obeťami. Tí, ktorí ho prežili, mali možnosť po prvýkrát oficiálne hovoriť o svojich skúsenostiach s protizidovskou politikou slovenského štátu v rokoch 1939 - 1945. Napriek verejne proklamovanému demokratizačnému procesu v spoločnosti realita - reakcie majority, a často aj politických predstaviteľov - signalizovali niečo iné: neschopnosť kriticky sa pozrieť na vlastnú nedávnu minulosť a akceptovať odlišnú historickú skúsenosť než tú svoju majoritnú.

Svedkovia holokaustu s citlivým barometrom na spoločenskú klímu a nálady reflektovali vo svojich výpovediach aj túto skutočnosť. Najmladší svedkovia holokaustu, ktorí po roku 1989 boli ochotní hovoriť o svojom živote, predstavujú iba nepatrnú skupinu zo židovstva, ktoré pred rokom 1938 žilo na území Slovenska. Ich životné príbehy sú len malou súčasťou historickej pamäte komunity, ktorá takmer prestala existovať. Túto skupinu tvoria ľudia, dnes sedemdesiatnici, osemdesiatnici, ktorí napriek všetkým nepriazňam osudu zostali po roku 1945 žiť na Slovensku, neemigrovali ani po roku 1948, ani po ruskej okupácii v roku 1968. Zostali a žijú tu dodnes.

Keď sa pozrieme na túto profesijne, záujmami i dispozíciami rôznorodú skupinu a jej svedectvo zhmotnené v životopisných spomienkach, uvedomíme si jasne, čo ich spája. Ako deti boli už na začiatku svojho života vystavené stresom z prejavov intolerancie, ponižovania a diskriminácie. Následne z odlúčenia od najbližších, od rodičov. Boli nútené

¹ Peter Salner (1993) v nej venuje pozornosť stratégiám obyvateľov Bratislavy, resp. Slovenska po roku 1948, keď sa maska stala – chtiac či nechtiac – súčasťou osobnosti. Jej nositelia ju nemohli, ale niekedy aj nechceli zložiť ani potom, keď to už pomery dovoľovali. V súvislosti so židovskou minoritou a s jej historickou skúsenosťou v 20. storočí upozornil na to, že v tomto prípade sa maska lojality nasadzuje z donútenia ako prostriedok existenčnej záchrany.

pohybovať sa v nepriateľsky naladenom svete, boli konfrontované s nezmyselnou rasovou politikou a protižidovskou legislatívou. Na úteku, v ilegalite, s novou identitou, v absolútnom ponížení koncentračných táborov. Ich príbehy hovoria aj o tom, ako sa individuálne vyrovnávali s touto neprajnou skutočnosťou, aké rôzne stratégie a priority v danej dobe vyznávali. Jedno však všetky ich príbehy a osudy spája: všetci spomínajúci prežili aj vďaka pomoci (nezištnej či zištnej) ľudí, ktorí boli v správnu chvíľu so správnym postojom nablízku. Práve tento spoločný uzlový bod - vzťah záchranca a zachránené dieťa - vstúpil navždy do života každého spomínajúceho. Určujúcim spôsobom sformoval aj ich dnešný život a konanie.

V súčasnosti sa mnohé z ukrývaných detí, resp. detí holokaustu angažujú vo vzdelávaní detí a mládeže. Navštevujú mladých ľudí v školách a sprostredkujú im svoju životnú skúsenosť, ktorou prešli ako deti. Hovoria o svojich osudoch mládeži, ktorá zlo a násilie vníma vďaka produkcii médií veľmi „odolným spôsobom“, vytesňujúc ho akoby mimo seba. Avšak osobné príbehy s konkrétnou tvárou a menom majú ešte šancu dotknúť sa ich kdesi vo vnútri a scitlivieť ich vnímanie drsnej minulosti ale aj prítomnosti. Tieto príbehy sú súčasťou pamäte tejto krajiny, či už si to uvedomujeme alebo nie, a preto je dôležité zachovať ich pre budúcnosť. Presne ako konštatuje Elie Wiesel: *„Prítomnosť sa dnes stretáva a konfrontuje s celým dvadsiatym storočím, ktoré bolo najnásilnejším a najkrvavejším storočím histórie. Otázka, s ktorou sa dnes konfrontujeme, znie: Čo odkážeme svojim deťom? Zostane z dvadsiateho storočia niečo, z čoho by mohli čerpať pre svoj vlastný svet, svoj domov, dom a vesmír? Ak im odkážeme iba spomienku na utrpenie, potom je to s nami naozaj vážne. Je síce pravdivá, ale zďaleka nie úplná, pretože plná pravda obsahuje vždy aj aspekt odporu voči zlu a utrpeniu - nielen vo vojne, ale aj po nej. Utrpenie tu bolo, ale premenilo sa na spomienku. Práve v tom spočíva zázrak. To, čo by sme však mali odovzdať ďalej je predovšetkým pamäť. Všetci potrebujeme minulosť, aby nás obohacovala. Osobne si myslím, že večný smäd človeka po dobre je nielen silnejší ako príťažlivosť zla, ale aj ako zlo samotné.“*²

Tí, ktorí ako deti prežili holokaust aj vďaka konkrétnym ľuďom - svojim záchrancom, na nich ani dnes nezabúdajú. Často s nimi, alebo s ich deťmi, udržiavajú trvalé kontakty, celoživotné priateľstvá. A robia

² Citované podľa publikácie PODLIPNÁ (2006:74-75)

ešte čosi veľmi ľudské a nesmierne dôležité - spoločne s nimi chodia do škôl a podávajú svoje spomienky na holokaust mladým poslucháčom hneď z dvoch perspektív. Akoby chceli ten diel dobra, ktorý sa im dostal v najdôležitejšom okamihu ich života, poslať ďalej ako štafetu a nádej. Podobným spôsobom konajú aj ostatní, ktorí prežili holokaust. Mnohí často pod ťarchou pre nás nepochopiteľných celoživotných výčítiek, že oni na rozdiel od svojich najbližších prežili, splácajú svoj pomyselný dlh obetiam holokaustu vo svojej rodine či komunite. Všetkých spája spoločná mimoriadne vyvinutá citlivosť na atmosféru v spoločnosti, na demagógiu, manipuláciu a náznaky totalitného myslenia či konania.

Príbehy detí, ktoré prežili holokaust tvoria veľmi rôznorodú mozaiku, ktorá je súčasťou našej spoločnej minulosti. Naša publikácia mala ambíciu sprístupniť časť tohto nášho spoločného dedičstva. Upozorniť na doteraz u nás málo verejne, ale aj odborne reflektované a diskutované problémy a otázky. Ak by sa nám práve touto publikáciou podarilo podnietiť verejnú diskusiu, aj ďalšie výskumy a analýzy odborníkov, splnila by náš hlavný cieľ - vzbudiť záujem, odozvu, prelomiť mlčanie a ľahostajnosť.

D S H

Children of the Holocaust and their stories

Resume

The term Holocaust is used for processes, phenomena and events, which took place in Europe in the first half of the 20th century, in the context of the politics of the national - socialism in Hitler's Germany and in other states (among which was also the independent Slovak state), which existed, or more to say, operated, from the end of the 1930's until the year 1945 under its command, and also acted in accordance with its idea of the final solution of the Jewish question. Its aim in practice was to extinguish European Jewry using methods and tools, provided for by modern age. This historical phenomenon is today considered to be a specific, unprecedented example of genocide in the history of human kind.

In Slovakia, or in the then Czechoslovakia, until the year 1989, the official politics of remembering the period of 1938 - 1945, was in accordance with the ideology of the communist interpretation of history, dictated by the Soviet Union. And in it, there was no place for Jewish victims. Memories and memorials were dedicated to further unspecified victims of fascism, and whenever possible, their adherence to the communist ideology and party was emphasized. The victims, just as the killers, were not specified. Although it was not directly persecuted nor discriminated against, the rest of the country's population was also undifferentiated and "made equal". However, also this era saw outstanding works, of several Slovak historians, that were different from the dictated interpretation of history based on communist ideology. Because of publishing or publicly disclosing their studies, these historians often faced many problems with the then ruling power.

After the fall of communism, the situation gradually started to change. The period of the Holocaust, of the war-time Slovak state, together with other topics that were marginalized and tabooed until then, gained the interest of experts, politicians and became topics of public discussion. The increasing number of specialized literature, fiction and

memoirs was an accompanying feature of this change. Biographies and autobiographies of survivors were a strong trend in this literature. Whether interpreted in a fiction or non-fiction manner, they represent history with a concrete face, name and fate.

This change also gave way to professional recording and processing of testimonies, memories and biographies of Jewish inhabitants of Slovakia, who survived the Holocaust, either directly on the territory of Slovakia, or outside of it. In this regard, we could consider as crucial the entry of the Milan Šimečka Foundation into an international project, in cooperation with the University of Yale in the USA, which was initiated by Martin Bútora and carried out also by Ingrid Vagačová-Antalová and Peter Salner. Inspired by professor G. Hartmann, gathering and archiving of Holocaust survivors' testimonies started on these academic premises, at the beginning of the 1970's. Outcome of this research is the Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies in the library of the University of Yale.

Oral History - Destiny of Holocaust survivors, a collection of biographical facts realized over a period of several years, brought new qualitative findings about the Holocaust era in Slovakia from the point of view of the persecuted Jewish minority. Without any exaggeration, this video archive of biographies represents an extraordinary part of the cultural heritage of not only the Jewish minority, but of all Slovak inhabitants. It includes observations, experience and information of the Jewish minority on its co-existence with the Slovak majority from the interwar period, during the time of the Slovak state, as well as after the year 1945. It is therefore logical that this archive and the recordings have become subject to further scientific research, information and personal testimonies were processed into the form of scientific elaborates, educational projects, tools to help teaching not only history, but also other subjects, especially in secondary schools. Influenced by historical - social changes of the 20th century, scientific studies and book publications were created, bringing first results of a qualitative research focused on the issue of identity, role models, communication between the Slovak majority and the Jewish minority and on memory - collective and individual.

Among the testimonies are also "children's biographies", and there is quite a number of them. Those however, were until now not specifically tackled nor published. Our publication - Children of the Holocaust and their stories is the first of its kind in Slovakia. We purposely focus in it on the destinies of children and youth during the Holocaust. It is

the ambition of the publication to draw attention to this specific, and in Slovakia until now, overlooked group of the youngest witnesses of the Holocaust. As a member of the research team of the above mentioned project of the Milan Šimečka Foundation, Oral history, and as the co-author of the publication about this project, after ten years, I finally had the opportunity to fulfill my wish, and elaborate on at least a part of the stories I have constantly on my mind. Children of the Holocaust and their stories are some of them.

Following the establishment of an independent Slovak Republic in January 1993 a branch office of the international organization - Hidden Child started operating in Slovakia. Representatives of Hidden Child Slovakia decided to create an archive of biographies of their own members and at the same time wanted to introduce destinies of the children of the Holocaust through a publication to the Slovak public. They prepared a questionnaire that was after a thorough consideration voluntarily filled in by some of the "hidden children". I reacted very positively when JUDr. Peter Volko, president of Hidden Child Slovakia and Ing. Ondrej Hoffman, member of the Board of Directors, approached me with the idea to publish destinies of these children in a book. Their offer was in fact an impulse for me to start a long-planned project - to prepare and elaborate biographies of child witnesses of the Holocaust into a popular scientific publication. It was both a professional and a human challenge for me.

From the point of view of an ethnologist and a Slovak citizen, I perceive the era of the Holocaust and the reaction of Slovaks to it as a fundamental and very sensitive issue. Until today, ambivalent interpretations of this part of our modern history divide scientists and "common" people into two groups. This is a clear sign of the fact that we are not yet (to our disadvantage) a mature nation, capable of critically looking back at our own history, "taking it into account" without doubtful excuses, apologies or "playing with words". Such a critical review of one's own modern history should gradually result in an attempt to learn from the past and keep in mind the signals in society that lead to totalitarian way of thinking and behavior.

A very good tool to critically reassess one's own approach and opinions is to get to know a completely different human historical experience. For generations born after the Second World War, it is also life stories of children, who survived the Holocaust that represent this different human historical experience. I read through the gathered

material from members of Hidden Child and decided it is time to fulfill another one of my resolutions. After my discussion with representatives of Hidden Child Slovakia I extended the original volume of the publication - from "the hidden children" (members of the Hidden Child Association) to biographical stories of children of the Holocaust era in general. This way I could add into the biographies category those stories, which were already recorded in the Milan Šimečka Foundation archive.

Memories of the children of the Holocaust are testimonies of the youngest generation of survivors about how they remember this era, how they defined it for themselves and how they want it to be preserved and spread. Individual stories have a similar formal division: at the beginning the child introduces itself and its parents. It reveals something from the life of the family it grew up in, what was his or her position within this family, how many siblings the child had, who shared their common household, what type of relationships were within the family and outside of it. These memories include contacts of the child with its peers, school and hobbies. Life of the child during the Holocaust is the main part of every one of the stories. The end of the story is never identical with the end of the Second World War. However every story implies (in more or less detail) the post war period.

When gathering the biographical stories and during their primary processing I used a method, scientifically known as oral history, in combination with the biographical method. In Slovakia this method started to be intentionally used at the beginning of the 1990's. Researchers thus captured data otherwise inaccessible - this was a compilation of data regarding such groups of people in society that didn't have their place in the archives of the grand history, or actually a compilation of data which for many different reasons didn't receive attention of the official historiography. This method focuses mainly on man, as a social being and his perception and interpretation of historical events or eras, which he has lived through. The biographical method strictly concentrates on the life line of the interviewed person, the place and environment he or she grew up in, socialized in, on the values accepted through his or her upbringing and also the values, which the respondents identified with, which they themselves have defined or corrected through their own experience. This combination of oral history and the biographical method has over the course of my twenty-year-long experience in science and research proven itself when working on issues and social groups which were only seldom covered by Slovak ethnologists as well as by other

social scientists. It was thanks to these qualitative methods that I was able to gain data which would often otherwise remain inaccessible.

The issue of children in the Holocaust has been dealt with by foreign historiography, social sciences, but also psychological and medical literature for only a few decades, yet there is already a long list of scientific publications on this specific topic. In Slovakia research of this specific group is at its very beginning.

Children in the era of the Holocaust represent a very specific group and their destinies, captured from their own testimonies are just as specific. They are the youngest generation of people who can say "we have survived the Holocaust and we are ready to tell you our stories". The chosen group of fifteen stories of children of the Holocaust certainly isn't a representative sample of the destinies of children on the territory of Slovakia. The selection was conditioned by the willingness of the men and women joined by the same destiny to cooperate, to disclose their stories and make them public and was also conditioned by the strive to introduce a variety of life trials, environments and situations, which they were exposed to as children. So what are their stories about?

When hearing or reading the stories for the first time, it is mainly the story itself that catches your interest. It surprises you how much children alone, or with their parents, had to live through in the relatively short period of the existence of the independent Slovak state. No less interesting is the second dimension of the stories - how an individual puts together his or her own life story from what he or she remembers, learns ex post and what he or she realizes and puts together like a puzzle long after the end of the war.

The interviewed seniors draw us into their childhood world, introducing themselves, their family and parents in a way they see themselves and want to be seen. Some of the memories are live, vividly describing moments spent with both, or one of the parents. Others are rather just pure statements of facts that make the listener or reader wonder what caused this distance and impersonal approach. Was it the lack of information, or is it a means of protecting oneself from fully reliving the described trauma over again? The less concrete facts we find in the children's testimonies, the more they include emotions, sensual perceptions (tastes, colors, smells, noises), which are in a way a condition to remembering - "wet boots when running off to parents, noise and sounds in the pavilion of mentally ill women - when visiting mother, the smell and taste of a freshly baked bread ..."

If we concentrate more on the process of remembering rather than on the final testimony itself, we can come to understanding it in a more complex manner - taking into consideration not only the context within which the concrete memory was created, but also the determinants of its current form. The researcher and the respondent become participants of the processes of remembering - evoking memories, of interpreting, or rather re-interpreting the life story of the respondent. Memory of the individual is a specific database of experience, information, perceptions, which he or she gained through his or her own experience, or from someone else, and which you can repeatedly evoke in the process of remembering. Memory is composed of rational knowledge, emotions and judgments, which in many cases do not have to be based on reality. Remembering is a process of retrieving the past. The ability to remember certain facts is considered to be an individual ability. The way one remembers certain things and doesn't remember other ones, or even intentionally withholds them is considered to be a process conditioned by the social environment to which that person belongs to. The process of evoking memories is always newly influenced by the current context: social climate, the current state and ambitions of the interviewee. Although indirectly and minimally, by being present at the interview the researcher himself also interferes with the process of selecting memories and their momentary formulation. For individual remembering it is therefore important when, where, to whom and why someone is talking about memories from his or her life. This is how different interpretations of certain historical events and different memories of the same historical reality can occur within the process of remembering.

In all their stories, the survivors describe the life of their family before the rise of anti-Jewish politics as relatively calm, without open conflicts with the majority population. This kind of reflection can of course be realistic however it is surely affected by the experience of the interviewees with the Holocaust. It was as soon as autumn 1938, during Slovakia's autonomy, that Jews started to practically realize their difference - and that at first due to the changed behavior and approach of state authorities and later also due to the behavior of the majority population towards their Jewish co-citizens.

Some of the children in Slovakia had a relatively quiet childhood until the year 1944 and that mainly thanks to their fathers, holders of the label - "economically important Jew". However, their individual stories differ from the generally widespread idea that hiding as a means

of survival started only after the suppression of the SNP (Slovak National Uprising). The fact that some of these children's families survived the time until the outbreak of the National Uprising in 1944 and the subsequent occupation of the Slovak territory by the German army, mainly thanks to the granted economy exceptions, makes many of them, even until today, in a way embarrassed of their "protected" position. Based on today's information and knowledge of the tragic of the Holocaust, this type of reaction is not seldom. .

If not earlier, than it was definitely the Slovak National Uprising and its superseding into the mountains that for a majority of the children represents a border line between the relative safety of their home (mainly from a child's point of view) and life in hiding, on the run - often without parents. This part of their memories opens another topic and that of ways of hiding, possibilities of salvation, among which the relationship between the refugees and the ones providing this refuge becomes the most important.

The rescuers, ordinary people, but also functionaries of the HSLŠ, of the Hlinka guards, or state officials and also representatives of churches, who in a decisive moment decided to help, are present in most of the memories. These rescuers, who were citizens of Slovakia and of other countries occupied by the Nazis, represent for the people of today an ethical role model of natural humanity.

It is shocking how unemotional are parts of the stories about hiding, missing one's parents, or even about the inhuman conditions of the concentration camps. There are situations, which cannot be expressed by words, where the sentence "that was the last time I saw my father/mother" means the end of childhood, the end of one world. Just as indescribable are situations that were for months or years an everyday part of the childhood of the interviewed child survivors, such as hiding, life in an enclosed area without the possibility of free movement, a total dependence on (often) strangers. Physical, but even more the mental suffering of the children is present in the background of their stories from the beginning to the end. Many long months of suffering have turned into several words: cold, hunger, endless fear of being discovered. Loneliness? It was certainly there, although not explicitly expressed in the stories. Children describe their actions, but don't comment too much on their feelings, they give information about the events, how they happened and how they fit into these events. They look at themselves as though from above, with a distance of a grown up, who has already come to terms with his or her

past. One would think that this kind of narration with a distance, without emotions is caused by the time that has passed since these events took place. However, I don't believe this. It is more probable that this is a subconscious protection from the experienced trauma, which is ever so present in their memories.

The end of the war and liberation, regardless of the situation the children were in, didn't automatically mean the end of their suffering. They often had a long journey ahead of them, waiting for their parents and close ones to return. The return to normal life is for the younger children connected with their return to school, their attempt to return to childhood and games. For the older ones it is connected with finding a partner, getting married and starting a family. Education, own family, finding a place in life and a profession - those are all post-war goals of children of the Holocaust.

Although the life stories of Jewish children during the Holocaust are so different, they are connected by one common experience, on one hand, of intolerance, anti-Semitic expressions, human jealousy and even brutality and on the other hand of goodness and help. This is what makes them into a specific group of inhabitants. They were heard in Slovakia only after the fall of communism. The public has the possibility to learn about their personal experience and memories only today, more than sixty years after the end of the war.

Stories of the children who survived the Holocaust include much information about the children themselves, about the era, the people and society around them. At the same time their experience can often serve as model situations of how people react to danger, how much they can survive and how much they are capable of putting up with.

The selective means of the communist remembering and forgetting in Slovakia lead to the fact that many historical experience of the Jewish minority from the time of the Holocaust were not included in the memory of the society. And although after the year 1989 there was an obvious increase in the interest of scientists and the general public in this phenomenon, the memory of minorities and their specific past has not yet become a part of the memory of Slovakia. Our Society is still not ready (or not willing?) to accept this diversity and accept it as an advantage and its characteristic feature. This fact is a significant part of the answer to a question frequently asked: Why do we still need to talk about the Holocaust in Slovakia.

DSH

DETI HOLOKAUSTU

Autorka: PhDr. Monika Vrzgulová, CSc.
Úvodná štúdia: PhDr. Peter Salner, DrSc.
Jazyková redakcia: PhDr. Katarína Rybanská
Preklad: Mgr. Katarína Richterová
Odborná spolupráca: JUDr. Peter Volko
Ing. Ondrej Hoffman
Recenzentky: PhDr. Katarína Hradská, PhD
PhDr. Katarína Popelková, CSc.
Foto: Súkromné archívy
Ilustrácia na obale: Akad. mal. Jozef Baus
Grafická úprava: MONMART, spol. s r. o.
Tlač: bookmaster, Bratislava
Vydalo: © Dokumentačné stredisko holokaustu, Bratislava 2007

ISBN dhdfdfh